

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

<http://ff.ues.rs.ba>

За издавача:

Др Драга Мاستиловић

Редакција:

Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном
Сарајеву, БиХ

Др Златко Павловић, Универзитет у Источном
Сарајеву, БиХ

Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном
Сарајеву, БиХ

БиХ Др Огњен Куртеш, Универзитет у Источном
Сарајеву, БиХ

Др Милка Грмуша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Др Вишња Вишњевац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Главни и одговорни уредник:

Др Јелена Марковић

Секретар Редакције:

Димитрије Трифковић

Техничка припрема:

Милица Пајић Мачар

Лектура:

Сузана Катава

ISBN

COBISS.RS-ID

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА СТУДЕНТСКЕ
КОНФЕРЕНЦИЈЕ

Пале, 2022.

Седма студентска конференција

(одржана 4. 12. 2021. године)

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Slobodan G. Dabić*

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

A LIFE BETWEEN TWO CONFLICTED WORLDS IN UNACCUSTOMED EARTH

Jhumpa Lahiri's novel *Unaccustomed Earth* is for years one of the main topics in both academic circles as well as in circle of regular readership. London-born Indian-American writer, Lahiri takes up on a topic of a relationship of American environment towards (perpetual) immigrants, as well as of reaction of Indian immigrants towards a new, and much often contradictory Western culture. Lahiri implements a number of examples from her own life and thus makes it partially autobiographical. This gives to Lahiri's novels a string of authenticity.

This paper deals with only four out of eight stories about a perpetual relation between two worlds. The one that fate gave to us, and the one that we willfully chose. By using a number of magazine articles, interviews, papers and books, we formed a certain amount of information that we used to analyze the very novel. After carefully reading everything, we are getting to a point that Lahiri represents a situation in which a number of immigrants give themselves to the American pot of assimilation, becoming a part of the majority, whereas there is still a portion of them resisting that, thus keeping their origin and customs.

This conflict between the old and the new world, between tradition and assimilation, between India and the States is the very centre of the novel. In the end, by using the abovementioned material, we come to a conclusion why people emigrate their home countries, and how their internal as well as external conflicts make them (perpetual) immigrants.

Key words: immigrants, Western culture, assimilation, customs, authenticity, origin.

INTRODUCTION

Jhumpa Lahiri is an established contemporary London-born Indian-American writer. This brief introductory sentence about the author herself shows not only a piece of biographical information, but the very essence of the inevitable complexity of her life and writing as well. As a child of two Indian immigrants, Lahiri has experienced what is it to be a perpetual legal alien: a foreigner, stranger, someone who simply does not fit wherever one goes including your own homeland. Her parents had left India and moved to England before Lahiri was even born, and for the same reason as the first time – better life opportunities – they moved to the States.

* slobodan.dabic@hotmail.com

Does a person ever fully belong somewhere once that that person has changed its habitat for certain reasons? Those reasons may include war, famine, political chances or mere choice and desire for a better, more fulfilled life. The latter shows as the most common reason concerning Lahiri's protagonists and their choices.

Jhumpa Lahiri commonly addresses this topic, the lives of immigrants and their desire to fit into the society and the conflicts between the old and the new world; between India and America. Lahiri also addresses other, numerous, essential topics concerning the everyday lives of immigrants living in a 'melting pot' of the Promised Land, the United States of America. As Silvia Lutzoni in her essay "Jhumpa Lahiri and the Grammar of a Multi-Layered Identity" puts it: "Characters are depicted in a thick mist of human displacement, nostalgia and identity loss: but Lahiri dismisses the postcolonial idea of conveying a message... her purpose seems actually to narrate the thread of human relationships, the lack of communication between people in a new context where they experience the same sense of loss" (Lutzoni, 2017: 5). Her major works (*Interpreter of Maladies*, *The Namesake*, *Unaccustomed Earth*) are providing glimpses into lives of the immigrants both in India and the States. Her characters stray back and forth between the States and India, living, struggling, continually trying to find their piece of land under the sun.

Jhumpa Lahiri's books have attracted the attention of both regular readership and professional academic circle, mostly in studies focusing on cultural contexts and ethnic identities. In order to try to plainly present her ideas on making a life in a new, unaccustomed country, some of those essays will be used in this paper – like famous Salman Rushdie's essay "Imaginary Homelands" (1991), and also a couple of interviews Lahiri gave over the years to the various magazines and newspapers concerning the abovementioned topic.

UNACCUSTOMED EARTH

The focus of *Unaccustomed Earth* (2008) is precisely that, first and second-generation immigrants and their perpetual struggle to blend in, to find a right formula of life between the two conflicting worlds. In this paper, we will only address some of the stories in the book, or to be more precise: "Unaccustomed Earth", "Only Goodness", and the trio of stories in the

part two of the book: Hema and Kaushik (“Once in a Lifetime”, “Year’s End”, and “Going Ashore”).

The United States of America is a country built on the immigrant culture. Its nickname, ‘melting pot’, is a fine way of putting how demographic politics of the country works. One of the explanations of this popular term puts it like this: “The melting pot metaphor came out of the idea that customs and traditions of different races and ethnicities would blend and lose their own distinctions after close contact over time...merging of the cultures would be like ingredients mixed in a pot” (Census Bureau Education Program, 1995: 1). A brief, perhaps bit harsh, but essentially correct description of the central idea that lies behind the entire process of assimilation and absorption of the peoples that migrate into the States. Nevertheless, immigrants in the United States are facing certain inconveniences and constant pressure and change of criteria of what is needed to be done and fulfilled in order to become a full member of the community. Lahiri, in this concern, bases her stories on her personal, and the experience of her parents and her parents’ friends and family.

The first migrations from India started after the Partition, so we are talking about the period from 1947 onwards. The greatest impact was made after the U.S. Congress brought the 1965 Immigration and Nationality Act, after which a great wave of professionals like professors, doctors and engineers came to the States (Chandorkar, 2017: 2). Lahiri’s view of the first-generation immigrants from India is based on the people she knew or heard of, and they are mostly highly-educated men and women working somewhat better paid jobs and providing their families somewhat better lives than most of the people in the States can. Therefore, Indians have built a well standing community based on people with high academic success. In an interview to the magazine *Contemporary Women's Writing* in 2010, Lahiri explained this in a following way:

... because my father entered the country as an academic, and remained in the world of academics, that informed everything: where we lived, how we lived, what his salary could provide. Not luxurious by any means... It’s hard for me to answer to why I’m not writing about people working in a restaurant or a sweatshop. But they’re not the characters I know best. There is an element of survival in an immigrant family’s life, even if it’s a middle-class academic immigrant family or an engineer’s immigrant family (Leyda, 2010: 12).

Unaccustomed Earth (2008) is a collection of eight short stories divided into two parts. First part comprises of five stories connected with only similar topics, but with different characters, while the second part includes the trio of related stories; a story of two interconnected families, covering a rather long time-span of their lives. As mentioned in the

introductory part of this paper, the book is dealing with first and second-generation immigrants who came from India to the States and their conflicts between the old and the new world; between assimilation and tradition; between America and India.

The book opens up with an epigraph from Nathaniel Hawthorne's novel, *The Scarlet Letter*, metaphorically talking about planting and replanting into an unaccustomed earth and the significance of new, fertile land. In that manner, Lahiri is already introducing one aspect of the book's topic concerning the migrations of people from one land to another, new land. The first story carries the title of the book, 'Unaccustomed Earth', and it starts in medias res developing itself through flashbacks. Ruma is a Bengali-American lawyer who repeats her mother's life pattern when she leaves her job and follows her husband far away from their home for his new job as they are expecting the birth of their second child. After her mother's death, Ruma is expected to help out her father and offer him to live with her and her own family, according to the Indian tradition, once he retires. Her father comes to stay with them for a week and the timing for the question seems perfect. This matter is rather important when it comes to the Indian tradition, but it does not affect Adam, her American husband, and leaves him baffled and slightly irritated by the tension and anxiety it raises in Ruma. During one of their conversations on this topic, Adam gets frustrated by this situation: "I can't imagine my father living here, she said. Then don't ask him to. I think the visit is his way of suggesting it. Then ask. And if he says yes? Then he moves in with us... We've been over this a million times, Ruma. It's your call. He's your dad" (Lahiri, 2008: 25). In the previous excerpt, we can see that due to the cultural gap, Adam is simply unable to understand this communicational bay and the intricacy of such a question that exists within her side of the family. Ruma cannot bring herself to ask her father the question until the very end of his stay, when her father gives an honest and rather self-aware answer that he is no longer fit to care about and be a member of a new family: "Life grew and grew until a certain point. The point he had reached now" (Lahiri, 2008: 53). A night before his leave, her father observes his sleeping grandson, Akash, and realizes the following:

He was suddenly conscious that he would probably not live to see Akash into adulthood, that he would never see his grandson's middle age, his old age, this simple fact of life saddening him... And yet he knew that he, too, had turned his back on his parents, by settling in America. In the name of ambition and accomplishment, none of which mattered anymore, he had forsaken them (Lahiri, 2008: 51).

As mentioned earlier in the paper, Lahiri writes about things she experienced or heard of and this abovementioned excerpt from the book, in which her father realizes that he had done

similar things to his parents, by abandoning them, stands to that. In an interview for *The Guardian* in 2008, Lahiri explained that in her experience, most of the people she knew came to the States for the opportunities of a significantly better life:

...it wasn't war, famine, persecution or anything like that driving them out. Nothing drove them out: it was a choice. But I think it was a conflicted choice. It was a combination of hunger for new experiences, perhaps wanting a better quality of life, and furthering one's education. They were leaving behind their families, essentially for personal gain. So, a hard decision to make. It didn't come without a price (The Guardian, 2008).

And Ruma's father is now paying that price. Several decades after he left his homeland, he finds himself in a position where he cannot ask his daughter to help him once he retires; he has lost that traditional right once he did the same thing to his parents. So, in this conflict between the old world – India – and the new world – America – he finds himself in a limbo of a kind. He does not fully belong neither to India, his homeland, nor America, his adopted land. It seems that he stuck somewhere in between the traditions that define each of the countries, which might be seen as the abovementioned price he has to pay for his decision. He, after so many years cannot just simply go back to India, nor he can impose himself on his daughter's family by intruding their privacy and life. He is aware that if he accepts the offer he would "live on the margins of his daughter's life" (Lahiri, 2008: 53) – and that simply is not an American thing, for his daughter now belongs more to that culture, and he consequently chooses to live by himself. The cultural and generational gap between the two worlds is just too big for him.

The feeling of not belonging fully to either of the two worlds – America and India - is addressed as well in the last, eighth, story of the book – "Going Ashore". In there, two protagonists of the story meet each other after many years and the connection is instantly established. Protagonists, Hema and Kaushik, are children of first-generation immigrants and their parents were really close at one point of their lives. Eventually, they drift apart, but their lives connect them in Italy once more, where both of them are looking for peace. Hema is enjoying her time before her arranged marriage takes place, and Kaushik is avoiding his father, who remarried after his first wife, Kaushik's mother, died. They spend a couple of nights together; aware it leads to nothing more. At one point they visit the ancient city of Volterra where they observe a group of locals, and Kaushik after observing them for quite some time deduces:

An office holiday party, Kaushik explained, after listening for a while to the conversation. They work in a bank. He continued listening, then said, they have lived here, in each other's company, all their lives. They will die here. I envy them that,' Hema said. Do you? I've never belonged to any place that way. Kaushik laughed. You're complaining to the wrong person (Lahiri, 2008: 320).

In this case, a feeling of belonging to neither of the two conflicted worlds fully is within second-generation immigrants. They, as well as their parents, could not find a permanent home in America or any kind of home for that matter. They are constantly avoiding their true lives – Kaushik as a photo journalist travels around the world, and Hema as an accomplished professor, every now and then takes these “research connected” trips – just to be away from their families and their reality. It seems that this escapism of a kind is caused by the strong feeling of wherever they are they feel as if in an adopted land – as the abovementioned excerpt puts it: “...they will die here. I envy them that...I’ve never belonged to any place that way” – not having your place to peacefully die. It seems that this privilege of belonging to a single place fully is omitted from an immigrant’s life. In these cases, two countries, existing simultaneously in their lives lead to that they feel as if belonging to neither of the two. One plus one in their case equals zero.

The complexity of the question of belonging fully to one place, whether to a world you were born into or the one you wilfully decided to live in, is as well addressed in thoughts and writings of one of the most famous exiles, Salman Rushdie. Rushdie in his collection of essays *Imaginary Homelands* (1991) shares his views on this matter in the following sentences:

We are Hindus who have crossed the black water; we are Muslims who eat pork. And as a result—as my use of the Christian notion of the Fall indicates—we are now partly of the West. Our identity is at once plural and partial. Sometimes we feel that we straddle two cultures; at other times, that we fall between two stools. But however ambiguous and shifting this ground may be, it is not an infertile territory... to occupy (Rushdie, 1991: 23).

Unintentionally or not, Rushdie uses the metaphor of fertile land, same as the epigraph from *The Scarlet Letter* in the book’s opening, to visualize the process of migrations of the Indian people. This excerpt belongs to the essay under the name “Imaginary Homelands”, which in its name further contributes to this paper’s quest of purpose and belonging between the two conflicted worlds. Rushdie writes: “Our identity is at once plural and partial,” thus giving the words to the feeling of not belonging fully to neither of the two opposite worlds.

As mentioned earlier in the paper, Lahiri tends to write about experiences and people she knew or heard of, and that is why most of the characters in her books follow the same principle: a couple from India, mostly highly educated, comes to the U.S. for the sake of furthering their education or for the sake of a well-paid job. This was the practice for the number of years ever since the Partition in 1947 and it eventually became a standard. Parents who made a good life in the country wish even better life for their children; fulfilling the American dream and thus blending in the metaphorical ‘melting pot’. Based on Lahiri’s experience, their children do tend

to fulfil their academic duties with high accomplishments and continue the tradition of highly successful Indian community in the U.S.

The fourth story under the title “Only Goodness”, deals with that topic by confronting two opposite poles. In it we have a contrast of a brother and sister within the Bengal community. Sudha, the sister, is an accomplished student who double majored in economics and mathematics constantly striving for more and thus contributing to the good voice of the Indian community. She helps out her parents, who are still struggling both with language and life in general in America. She is the one who has to fill out that holes of assimilation to the new world. She is the bridge for her family between India and America; between the old and the new world. On the other hand, her capricious brother Rahul never misses the opportunity “to remind her [Sudha] that he’d always been the smarter one” (Lahiri, 2008: 130). But Rahul fails to fulfil his part – academic success - and consequently puts his family in an undesirable position; the position of not doing enough for the community that tries really hard to fit in the American society. The following excerpt from the chapter “Only Goodness” explains this situation:

Other Bengalis gossiped about him and prayed their own children would not ruin their lives in the same way. And so, he became what all parents feared, a blot, a failure, someone who was not contributing to the grand circle of accomplishments Bengali children were making across the country, as surgeons or attorneys or scientists, or writing articles for the front page of the *New York Times* (Lahiri, 2008: 151).

High standards of the community made everyone feel as if under high pressure to make great accomplishments or to be considered as outcasts. Therefore, even though education is supposed to become a leverage, and it was a leverage for the first-generation immigrants, here it is represented as a burden. As mentioned before, the desire to blend in was something that an Indian is supposed to strive to as an ultimate goal after coming to the States. Indian community has found their way to blend in, and that is to stand out; to make yourself prominent, conspicuous in some way. It seems that academic success is for them the best way to satisfy the majority of the American community, and finally make them feel as full members of the American society. Once you have failed to do this, entire community seems to get somehow involved; it feels as if undermined by certain individuals; gossiping, pressuring you to do something about it. This pressure made Rahul go away from his family, deal with his issues – alcoholism and academic failure – in the way he finds appropriate, and finally start a new life somewhere far away in the country. This story powerfully depicts the traditional strain deeply seated in the Indians thousands of kilometres away from their homeland - the strain of

conservatism and stern traditionalism. They decided to do their best to find a place in the new society, they did it and now struggle to maintain it, aware how important it is. Lahiri chooses this situation to paint the feeling that it is not just for the sake of respectable jobs and careers the Indians had come to the States. It seems that Lahiri purposefully uses this contrastive situation – the one of undesirable failure in the everlasting process of assimilation - to present the outcome that simply does not fit into the standard once established. Thus, Lahiri gives more complexity to the presentation of the conflict between the old and the new world and between the desire to fit in and yet preserve a bit of the past.

We mentioned earlier that the book opens up with an epigraph from Nathaniel Hawthorne's novel *The Scarlet Letter*. Lahiri purposefully uses its metaphorical message of planting and replanting of people from one place to another to give more background why America precisely was the country of choice for so many emigrants from India. The epigraph goes in the following way:

Human nature will not flourish, any more than a potato, if it be planted and replanted, for too long a series of generations, in the same worn-out soil. My children have had other birthplaces, and, so far as their fortunes may be within my control, shall strike their roots into unaccustomed earth (Hawthorne, 2007).

This excerpt is significant in it that it deals with the idea why America, beside its economic benefits, was the country of choice for most of the well-educated Indians since 1947 to date. As mentioned earlier, the United States of America is a place built on the miscellaneous cultures and differences of the newcomers – read immigrants – and their desire to flourish somewhere else. As Lahiri's parents and some other immigrants in the book (Sudha's parents in the story "Only Goodness"), the first-generation immigrants tried to live in other countries, like the United Kingdom, but in the end decided to make a life in the State, in the New World, thus striking their roots into an unaccustomed earth, like millions of other immigrants settling in the U.S. over the several last centuries. Lahiri told the following on this topic in the interview to the *Contemporary Women's Writing*: "They [immigrants] can thrive and flourish; some don't, but many do, and this country is an extraordinary example of so many transplants entering into the soil for so many different reasons" (Leyda, 2010: 13).

CONCLUSION

As seen above, there are numerous reasons why people migrate from one country to another. Those reasons may be self-inclined – furthering one's education – or a repercussion of political doings – war and famine. As abovementioned, Lahiri employs the former set of reasons - ones that an individual does for his own sake - to present the situation of the immigrants that settled in the States ever since the Partition to date. Lahiri as well is an immigrant and she tries to explain and reason with immigrants' actions and thoughts based on the ones she had experienced or heard of during her own upbringing. She offers to us a number of inner conflicts: a father who in the autumn of his days has to seek his place in the world and face the consequences of his earlier choices, a couple of middle-aged second-generation immigrants who still cannot find their true purpose and home, a man overwhelmed by his environment and remains of stern traditionalism seeks refuge far away from everyone he knows. The question of identity is always a complicated one, but more so for those who grow up in two worlds simultaneously, and as we have seen from the abovementioned examples, this makes them feel culturally displaced. Therefore, this feeling that Rushdie explains as being “at once plural and partial”, is a part of each and every immigrant's identity, and it seems with all of the abovementioned, that the feeling never truly disappears. It seems that an immigrant has to perpetually straddle with one leg on either side of the two conflicted worlds.

Literature:

- Chandorkar, L. (2017). “The Indian Diaspora in America as Reflected in Jhumpa Lahiri's Fiction”, *History and Sociology of South Asia*. SAGE Publications, 2.
<https://booksc.org/book/66865580/ffbdb5> Preuzeto 28.04.2019.
- Celebrating Our Nation's Diversity – A teaching supplement for Grades K-12*. (1995). Washington DC, Census Bureau Education Program.
https://books.google.ba/books?id=LLkXAAAYAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Preuzeto 8.05.2019.
- Leyda, J. (2010). “An Interview with Jhumpa Lahiri”, *Contemporary Women's Writing*. Oxford University Press, 12-13.
<https://booksc.org/book/38136280/731b6d>. Preuzeto 11.05.2019.
- Lutzoni, S. (2017) “Jhumpa Lahiri and the Grammar of a Multi-Layered Identity”, *Journal of Intercultural Studies*. Routledge: Taylor and Francis Group, United Kingdom.
<https://booksc.org/book/64886500/bfbfde>. Preuzeto 11.05.2019.
- Rushdie, S. (1991). *Imaginary Homelands, Essays and Criticism 1981-1991*. London: Granta Books.

Слободан Г. Дабић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за англистику

ЖИВОТ ИЗМЕЂУ ДВА СУПРОСТАВЉЕНА СВИЈЕТА У *НОВОЈ* *ЗЕМЉИ*

Резиме

Роман *Unaccustomed Earth* списатељице Џумпе Лахири годинама заокупља пажњу како вјерних читалаца, тако и уже академске средине. Американка индијског поријекла, Лахиријева се нимало не плаши латити теме односа америчке средине према (вјечитим) имигрантима, али и реакцијом индијских досељеника на нову и често према њима контрадикторну западну културу. Виспрено користећи примјере из свог живота Лахиријева чини све своје романе махом аутобиографске, давајући им на тај начин непобитну аутентичност и сходно томе висок ниво поистовјеђивања великог броја досељеника са разних географских ширина. Сами примјери су из живота образованијег дијела досељеника, али само зато што и Лахиријева припада том домену и сами примјери произилазе из тог миљеа.

Сам рад се бави освртом на свега четири од укупно осам прича о непрекидном односу два свијета, оног судбинског и оног ког смо сами свјесно изабрали. Користећи различите новинске чланке, интервјуе са ауторком, научне радове и књиге, формиран је фонд информација који је искориштен у анализи самог дјела. Рад је писан по принципу теза, затим дио из текста који то поткрепљује, па након тога и свеукупна анализа. Након разраде литературе долазимо до тога да Лахиријева представља слику досељеника тако да се неки одмах предају том америчком котлу асимилације, затирући своје коријене како би постали дио већине, док се неки одупиру томе, чувајући поријекло и обичаје.

Ова унутрашња борба заиста представља једну вјечну дилему и испреплетеност вођења свакодневног живота са унутрашњим миром и спокојем. Супростављеност између старог и новог свијета, између традиције и асимилације, између Индије и Америке чине центар збивања самог романа. Интервјуи са ауторком, као и неколицина научних радова нам помажу да донесемо неке закључке и донекле разумијемо тај вртлог и котао америчке асимилације. Пред сам крај текста укључујемо и Салмана Руждија, вјероватно и најпознатијег исељеника/усељеника да нам да увид у та унутрашња превирања. У закључку увезујемо приче које смо анализирали, интервјуе и текстове које смо читали и долазимо до тога зашто досељеници из прича заправо одлазе из родних земаља и како се ти конфликти, како унутрашњи, тако и спољашњи одражавају на њихов цјелокупан живот.

Кључне ријечи: имигранти, западна култура, поријекло, асимилација, конфликт, традици

Vanja V. Rabota*

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

ESCAPING REALITY IN KEROUAC'S *ON THE ROAD*

In introduction, this paper will reflect on the very legacy of the novel, i.e., famous personalities who were inspired by this book. They include musicians, authors and film directors, mainly English-speaking ones. They created their works and very often accepted the way of life of characters from Kerouac's novel, rendering it far more influential than mainstream literature. Historical context behind the novel is also touched on. The paper further elaborates on the distractions that characters dabble in recklessly while spending their life on the road and vices they engage into in order to escape from reality. Overwhelmed by cheap pleasures, they distance themselves from genuine, universal values—family, and stability it entails. Furthermore, motif of escape focuses on sensations and pleasures that the entourage experiences in cafes fleeing from reality of daily life. The whole novel is permeated, according to quoted critics, by lack of responsibility of the main character for his own goal in life, lack of healthy guiding principle and persistence—all because of fear that enslaves him and makes him trade more demanding existential relationships for friendship.

Key words: escapism, procrastination, road, relationships.

* vanja.rabota@gmail.com

INTRODUCTION

The legacy of Jack Kerouac's novel *On the Road* (1957) is rich enough: it inspired many famous songwriters, such as Bob Dylan and Tom Waits. Its impact on literature is also significant: Hunter S Thompson's road novel, *Fear and Loathing in Las Vegas* was written in the vein of Kerouac's most popular book. It found its way in 7th Art as well- the praised Scott's movie *Thelma and Louise*, for instance. Nevertheless, even though the seize-the-day philosophy has its charms, once the thrill is gone there are dire consequences, and Kerouac fell victim to them at the age of 47. The road less taken should remain that way, according to Kerouac's beat contemporaries, some of whom he outlived- such as Neal Cassidy, 'the beat himself', whose literary incarnation was Dean Moriarty and who inspired Kerouac to write the novel in the first place.

Kerouac's main characters (Sal and Dean) are pioneers of beat generation, adventurous and free-spirited people who swim against the current of conformism and mediocrity, always on the move and insatiable for all the thrills that life on the road brings. It is suggested that the word beat has two implications for Kerouac (who was the one that coined it) - beat, as in worn out by the strict conventions of American society; and beat as in beatific- holy, blessed, transcendent (O' Hagan, 2007: 4). The inner circle of beats that hung around with Kerouac and his fellow contemporaries came out of Columbia University. What is more important to highlight is the time and place they came out of- post war North America. The definition has since been broadened to include all the alienated and hip youth of the post-World War II, pre-Vietnam period, before the hippies became the prevailing sub-culture. The Beat Generation appear to have inherited a world in transition: uprooting of family relationships, community and sense of place was on the agenda, while the young were sacrificed for a nation in which they were losing faith (Creswell, 1993:253, 254).

Escapism

As a sort of postcard which captures the atmosphere of the States of the 40s, Kerouac's *On the Road* explores the reoccurring theme concerning the unruly Beat generation: escapism fuelled by drugs and alcohol.

Unlike escape, escapism has a broader cluster of associations, for escapism implies a flight from daily "reality", far less forgivable than literally running away from a society or

situation. Escapism may take as many forms as there are escapists—from drugs and sex to an escape to a foreign land (Bluefarb, 1972: 5). As for Kerouac's generation, escapism proved to be, in the first place, an efficient way of rebellion against the mundane reality and appealing medium into a metaphysical world of other worldly phenomena. In *On the Road*, sensations get the better of characters, time and again-and pleasures are always experienced to the maximum, whether it comes to drink, drugs or attending jazz sessions. The 40s were the period of booming jazz and bop scene, with enthusiastic and vigorous musicians acting as motivators of young people who crowded the New Orleans and Denver clubs to captivate the rhythm and dance the night away. Sal and company frequent the clubs with famous guest jazz musicians, enjoying the new music genre which marked the era and became the cultural landmark of the States. The unpredictable and bold improvisations of jazz masters mimic the lifestyle that they follow:

There's always more, a little further-it never ends. They sought to find new phrases after Shearing's explorations; they tried hard. They writhed and twisted and blew. Every now and then a clear harmonic cry gave new suggestions of a tune that would someday be the only tune in the world and would raise men' souls to joy. They found it, they lost, they wrestled for it, they found it again, they laughed, they moaned-and Dean sweated at the table and told them to go, go, go (Kerouac, 1972: 153).

Sobral (2012: 90) maintains that the experience of listening to the music is translated into deep yearning for intensity and transcendence. During jazz sessions, the band and the audience constitute a spiritual community. The instruments express universal cravings and fundamental truths that common speech could not convey. Bop remains a language of the downtrodden, an essential expression of the beat life. *On the Road* suggests that this kind of music can only be understood or appreciated by those who are either unwelcome in mainstream society or wish to escape it.

Procrastination

The passage below describes at length the perilous habit of drinking and procrastination summed up in Spanish word *manana*: magically avoiding responsibility, impervious to 9 to 5 chores of average taxpayer in the States:

What we need is a drink! "yelled Rickey, and off we went to a crossroads saloon. Americans are always drinking in crossroads saloons on Sunday afternoon; they bring their kids; they gabble and brawl over brews; everything's fine... The sun began to get red.

Nothing had been accomplished. What was there to accomplish? „Manana, “said Rickey. „Manana, man, we make it; have another beer, dah you go, dah you go! (Kerouac 1972: 60).

To adjust their thoughts to different frequency, main characters also often dabble in cannabis smoking, then referred to as tea. This kind of behaviour, as usual, develops into daily drug habit and is beginning of what is known today as opioid crisis that is raging beyond control in the USA.

Road

Each chapter in the book is dedicated to one of Sal's road trips-he ventures onward, escaping the routine of living with aunt by taking the road, time and again, with fresh hope, then returning for a short spell-the pattern goes in circles. Wheels are means of escapism; the road is the only way to meander the mundane rut of average wage earner. In Sal and Dean's case, we can see the utmost importance that constant mobility provides for them; trip is a proper solution and remedy for exhaustion with dullness of ordinary daily life. The lure of highway is irresistible, the chill that pervades Sal's body at the very thought of the beauties in store for him fills him with trepidation and content: road is the way out.

Relationships

Sal takes the road to escape life rather than to find it, he avoids the intimacy and responsibility of more demanding human relationships and furthermore, from a more demanding human relationship with himself. Putting all their emphasis on sheer spontaneity and instinct, Sal and his friends dread feelings beyond their ultimately impersonal “wow” level. Sal insists on the life of instinct and impulse and reveals his fear of emotions felt on the basic level, or life perceived in realistic terms, without exaggeration. He overemphasizes his experiences, everything he describes is world's greatest, best, or saddest. This points to fact that reality is not good enough: it must be embellished, intensified, even avoided. What Dean offers in lieu, with his meticulous itinerary is a great escape from responsibilities of maturity and adulthood, a reminiscence of childhood exuberance. Sal and his acquaintances are not searching for or celebrating self but are rather escaping identity. They flee from self-definition, because to admit the complicated existence of the self is to admit its contingencies, such as demands from others, commitments to society, and ultimately, to oneself. (Vopat, 2004: 3,10). What holds their shattered selves together is the spur of their frantic, fast cars. Their selves are devoid of definition and their lives have no continuity. Moreover, there is no relation between

cause and effect, self, and time, it seems that life is not a continuing process. There is only the perennial now, embodied in jazz moment, which requires absolutely nothing. Sal and Dean cherish the ideals of spontaneity and impulse because both principles are impervious to what happened before or what comes after. Spontaneity and impulse, in turn, are the principles of disjuncture which do not recognize limit, accountability or commitment. By focusing on spontaneity, they reveal their fear of life. Getting into cars and hitting the road, they become suspended from life and living, as if hovering in a coast-to-coast racing capsule. Sal's Mexican girlfriend, Terry, seems to be world apart from his frantic schedule, and Sal adjusts to her rhythm:

She was slow and hung-up about everything that she did; it took her a long time to eat; she chewed slowly and stared into space, and smoked a cigarette, and kept talking, and I was like a haggard ghost suspicioning every move she made, thinking she was stalling the time. (Kerouac, 1972: 39).

True to form, Sal escapes bonding by ending his relationship with Terry.

Conclusion

In *On the Road*, travel in space is associated with masculinity while place and home are feminine. The exclusively male world of the road presented in all these sources has no "future". The sense of pointlessness emphasized in spontaneous movement is underscored by the lack of prospect in a totally male world. Place and roots imply future generations: the idea of place extends deep into the future and reaches far back into the past for its roots. Families raise children and tradition is continued. The masculine world of the road promises no such future. (Cresswell, 1993: 258).

ЛИТЕРАТУРА:

- Bluefarb, S. (1972) *The Escape Motif in the American Novel*: Ohio State University Press.
- Cresswell, T. (1993) Mobility as Resistance: "A Geographical Reading of Kerouac's *On the Road*", *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol.18 No.2".
- Kerouac, J. (1972) *On the Road*. New York: Viking Press.
- O'Hagan, S. (2007) America's first king of the road: *Guardian*.
<https://www.theguardian.com/books/2007/aug/05/fiction.jackkerouac>. Пpеyзeтo 16.7.2020.
- Sobral, A. (2012) *Opting Out*. New York: Rodopi.
- Vopat, G. C. (2004) *Jack Kerouac's On the Road: Bloom's Modern Critical Interpretations*, Philadelphia .

Вања В. Работа

Катедра за енглески језик и књижевност

Студент мастер студија

Филозофски факултет Пале

Универзитет у Источном Сарајеву

БИЈЕГ ИЗ СТВАРНОСТИ У РОМАНУ ЦЕКА КЕРУАКА *НА ПУТУ*

РЕЗИМЕ

Слобода се злоупотребљава на разне начине, што је и смисао и циљ ескапизма – бијега из стварности који се код Керуакових јунака манифестује најприје кроз бесмислена путовања, а потом и кориштење алкохола у претјераним количинама, као и разних опојних супстанци. Ухваћени у вртлогу својих жеља и сањарија, припадници бит генерације живе далеко од друштвених норми и реалног живота. Својим субверзивним понашањем наносе штету првенствено себи, а потом и члановима сопствене породице, као и широј заједници.

Њихов темперамент и начин живота се не уклапају у радну етику просјечног Американца који поштује 9 to 5 радно правило. Пошаст прокрастинације такође их прати, јер је лакша од суочавања са обавезама и самим собом.

Карактеристичан за послијератни период у Сједињеним Државама је и развој индустрије забаве, што намамљује актере Керуаковог романа у барове гдје се свира цез музика. Они се ту препуштају брзим ритмовима и спонтаним осјећањима, јер то у потпуности одговара њиховом начину живота. Цез је музика ескапизма, оних који не прихватају друштвене норме или их једноставно избјегавају. Неумјереност је оно што их обиљежава, тако да су и њихови боравци у цез баровима зачињени алкохолем, претјераним одушевљењем и преувеличавањем утисака.

У роману се може примијетити и поларизација на женски свијет породице и куће, те мушки свијет путовања и забаве, који не обећава континуитет. Опијени богатством природе америчког континента, припадници бит генерације желе да искористе све што он пружа, мислећи да је везаност за једно мјесто промашај. На путу Керуакови јунаци траже забаву и бијег од досаде, не помишљајући да таквом начину живота неумитно мора доћи крај. Керуак је и сам био жртва тог пута, скончавши живот у 47. години од посљедица дугогодишње злоупотребе алкохола и дрога. Иако је роман прожет прелијепим описима природе и градова, звуцима цеза и мирисима хране, тешко се одупријети утиску да је нота меланхолије оставила траг на путу којим су, бјежећи од стварности, ишли Сал и друштво.

Кључне ријечи: ескапизам, прокрастинација, пут, везе.

Vesna Mastilo
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet
Katedra za anglistiku

MIT O TRISTANU I IZOLDI U POEZIJI METJUA ARNOLDA

Predmet ovog rada jeste analiza načina na koji je pjesnik i kritičar Metju Arnold obradio poznati mit o Tristanu i Izoldi u svojoj poemi *Tristram i Izolda*. To je ujedno jedini Arnoldov arturijanski rad, a obrada ovog mita poslužila je Arnoldu kao kritika tadašnjeg viktorijanskog društva. Iako pisana u viktorijanskoj eri, poezija Metjua Arnolda po svim osobinama pripada romantičarskoj tradiciji. Iako se kategoriše kao pripadnik viktorijanskog doba, Arnoldov rad ima osobine romantičarskog perioda koji je prethodio viktorijanskom: motivi su iz keltske tradicije, prisutna je mistika, obrađuju se velike tragične ljubavne priče i natprirodni fenomeni. U radu se pokušavaju prikazati sve razlike koje je Arnold iskoristio u poemi u odnosu na mit. Pisac uvodi fizičke razlike glavnih aktera u poemi, posebnu pažnju poklanja ženskom liku što nije slučaj u mitu, a likovi djece izmišljeni u poemi uopšte ne postoje u mitu.

Ključne riječi: Metju Arnold, mit, poema, *Tristram*, *Izolda od Irske*, *Izolda od Britanije*, vitez

UVOD

Keltska mitologija objedinjuje velšku i irsku mitologiju, kao i neke anglo-saksonske mitove. Neki od mitova stvoreni su da bi obradili određene obrede ili običaje, govore o bogovima i herojima, kao i običnim smrtnicima. Najpoznatiji likovi keltske mitologije su božanstva koja su u vezi sa različitim prirodnim pojavama i aspektima ljudskog života, ali i mnogi drugi, kao što su kralj Artur (*Arthur*) i čarobnjak Merlin (*Merlin*).

Legenda o Tristanu i Izoldi, legenda o srednjovjekovnoj tragičnoj ljubavi, pripisana je usmenom predanju starih Kelta³ i široko je rasprostranjena u raznim verzijama u Irskoj, Engleskoj, Francuskoj i ostalim zemljama Evrope. Najstariji rukopis ove legende u stihovima potiče iz XII vijeka i pisan je na francuskom jeziku. Veoma je teško pronaći korijene ove mitske priče iako je često obrađivana i zastupljena u književnosti. Tema ove legende inspirisala je brojne autore da daju svoju verziju priče, što je dovelo do velike popularnosti teme. Od srednjovjekovnih obrada najpoznatije su francuske verzije Tomasa⁴ i Beroula⁵ [Thomas i

³ Kelti su narod koji je živio na sadašnjim područjima Velike Britanije, Irske, Belgije, Francuske i Švajcarske.

⁴ *Thomas of Britain* (takođe poznat kao *Thomas of England*) bio je pjesnik u XII vijeku.

⁵ *Beroul* je bio normanski ili bretonski pjesnik u XII vijeku.

Beroul] s kraja XII i njemačka verzija Gotfrida fon Strazburga⁶ [Gottfried von Strassburg] s početka XIII vijeka. Brojne književne verzije, nastale u XI, XII i XIII vijeku, proširene ili izmijenjene (ali se oslanjaju jedna na drugu), uključene su u vitešku, dvorsku i žonglersku tradiciju, a neke od njih predstavljaju autentična djela visoke književne vrijednosti. Od novijih obrada najslavnija je Vagnerova⁷ [Wagner] muzička drama *Tristan i Izolda*.

Legenda o Tristanu i Izoldi pripada arturijanskim legendama. Negdje oko 1136. godine Velšanin Džefri od Monmuta [Geoffrey of Monmouth] napisao je ambicioznu kompoziciju o britanskoj literaturi i pseudoistoriju poznatu kao *Historia Regum Britanniae*. To djelo predstavilo je poznati književni lik po imenu Artur, koji je od davnina omiljen u Evropi. Zahvaljujući vladavini Henrija II i nad dijelom Francuske, legenda se proširila preko putujućih umjetnika –trubadura. U XII vijeku Kretjen de Troj [Chretien de Troyes] zapisao je svoju verziju. Takođe, legendu o Arturu prate drugi likovi, a među njima je i legenda o Tristanu. Kao književni lik, Tristan je duboko ukorijenjen u velšku i irsku tradiciju.

Jedan od autora koji su bili inspirisani ovom legendom jeste i Metju Arnold⁸ [Matthew Arnold], koji u sklopu svoje zbirke poezije *Empedokle o Etni i druge poeme* (*Empedocles of Etna and other poems*) objavljuje i poemu *Tristram i Izolda*. Potrebno je odmah napomenuti da je u Arnoldovoj verziji ime glavnog junaka Tristram a ne Tristan, kako je slučaj u većini obrada ove legende. Za Arnolda Marija Šerbedžija (1991: 68) ističe:

Mada su mnogi istaknuti viktorski esejisti deo svog literarnog opusa posvetili književnoj kritici i teoriji, jedino je Metju Arnold (...) na ovom polju ostavio dublji trag i značajno uticao na kritičare XX veka, posebno na tzv. 'novu kritiku', čiji su predstavnici svoju misao u velikoj meri izgrađivali kroz polemiku sa Arnoldovim književno-teorijskim postavkama (...) Kao književni kritičar, Arnold se s pravom ubraja među najzrelije i najoriginalnije mislioe svoje epohe (...) Mada se iz Arnoldovih ranih stihova može naslutiti težnja ka oživljavanju neoklasičarske objektivnosti i jasnoće izraza, osnovno raspoloženje pesama objavljenih u zbirkama *Zabludeli provalac i druge pesme* (*The Strayed Reveller and Other Poems*, 1849) i *Empedokle na Etni i druge pesme* (*Empedocles on Etna and Other Poems*, 1852) nosi u sebi snažan prizvuk romantičarske tradicije.

⁶ Gottfried von Strassburg je bio njemački pjesnik u XII vijeku. Njegova adaptacija legende *Tristram i Izolda* postala je inspiracija za kompozitora Vagnera.

⁷ Richard Wagner – njemački kompozitor.

⁸ Metju Arnold (rođen 1822, Lelham, Midlsex, Engleska – umro 1888. u Liverpulu, Engleska) bio je engleski viktorski pjesnik, literarni i društveni kritičar. Karijera pisca Metjua Arnolda može se podijeliti na četiri različite faze: period mladalačkog nezadovoljstva o kojem je pisao u svojoj poeziji, dekada tokom koje je formulisao glavne ideje svoje kulturalne teorije, osmogodišnji period posvećen isključivo religioznim temama i završna dekada u kojoj se vratio izbalansiranim temama ranog kritičizma. Iako se kategoriše kao pripadnik viktorske doba, njegov rad ima odlike romantičarskog perioda koji je prethodio viktorskom: motivi su iz keltske tradicije, prisutna je mistika, obrađuju se velike tragične ljubavne priče, kao i natprirodni fenomeni. Njegova najpoznatija djela su: *Stanzas in Memory of the Author of 'Obermann'* (1849), *The Strayed Reveller and Other Poems* (1849), *Empedocles of Etna and Other Poems* (1852), *Sohrab and Rustum* (1853), *The Scholar-Gipsy* (1853), *Memorial verses to Wordsworth, Rugby Chapel* (1867), *Thyrsis* (1865), *Essays in criticism* (1865, 1888), *Culture and Anarchy* (1869) i *Friendship's Garland* (1871).

Cilj našeg rada je da se uporede izvorna legenda o Tristanu i Izoldi sa Arnoldovom poemom o Tristramu i Izoldi. Koristeći komparativni metod nastojaćemo da istaknemo sličnosti i, naročito, razlike u ova dva djela, za šta će nam najviše poslužiti istorije engleske književnosti, enciklopedije keltske mitologije i slično.

O mitu o Tristanu i Izoldi

Žozef Lot [*Joseph Loth*], Hajnrih Cimer [*Heinrich Zimmer*], Gertruda Šoperl [*Gertrude Schoepperle*], Rejčel Brumvič [*Rachel Bromwich*] i desetine drugih kritičara tvrdilo je da, bez ikakve sumnje, mit seže duboko u keltsku i velšku tradiciju (Littleton, 1994). Verzija legende koju danas poznajemo nastala je oko 1160. godine. Glavni lik je Tristan – heroj⁹, Mark – kralj i brat Tristanove majke i muž Tristanove ljubljene Izolde. Izolda je nećakinja džina Morolta i kćer kralja Irske. Huzdent (*Husdent*) i Gorvenal (*Gorvenal*) ili Dinas de Lidan (*Dinas de Lidan*) su sporedni likovi koji se pojavljuju u svim verzijama legende. Rivalon (*Rivallon*), Tristanov otac, i Blanšflor (*Blancheflour*) glavni su likovi u prvom dijelu romansi u većini verzija (Flint, 2012). Prema legendi, Tristan je mladi kraljević koji živi na dvoru svog ujaka kralja Marka (*Marc*) od Kornvola (*Cornwall*). U strašnoj bici on pobjeđuje Morolta od Irske (*Morholt*), kojem je Mark morao plaćati danak od stotinu djevojaka godišnje. Tristan, međutim, ostaje smrtno ranjen otrovnom strelicom. On napušta dvor i odlazi u barci bez vesala, bez jedra i kormila, samo u društvu svoje lire. Nekim čudom stiže do irskih zemalja, gdje mu Plavokosa Izolda, vješta medicini i magijskom umijeću, kao što je bila i njena majka, uspijeva izliječiti ranu. Tristan se predstavio kao Tantris, krijući svoj identitet. Ali, uporedivši okrznuti dio njegovog mača sa komadićem metala kojeg je izvadila iz lobanje pobijeđenog, Izolda ga prepoznaje kao pobjednika nad Moroltom. Uprkos tome, ponesena samilošću (a možda i privlačnošću) – ona izliječi ranjenog. Po povratku na dvor ujak zaduži Tristana da mu potraži ženu kojom se želi oženiti, iako od nje ima samo plavu vlas kose koju je ispustila lastavica. Tristan prepozna vlas Plavokose Izolde i nakon sjajnih podviga osvoji je za svog ujaka. Njegovo najveće djelo bila je pobjeda nad strašnim čudovištem – zmijom koja je pustošila Irsku i ulivala strah čak i najjačim vitezovima. Tokom putovanja iz Irske u Kornvol Izoldina sluškinja Brenganja (*Brangania*) zamijeni magične napitke koje je princeza nosila, pa kad mržnjom zaslijepljena Izolda ponudi Tristanu napitak smrti, oboje zapravo ispiju napitak ljubavi koji ih sjedini nesavladivom strašću. Izolda i kralj Mark se vjenčaju, ali kraljica i Tristan

⁹ Ime Tristan je izvedeno od Drostan ili Drest, uobičajeno ime za piktske poglavice.

nastavljaju da žive svoju vatrenu ljubav progonjeni tjeskobom i strahom, sve dok ih kralj ne otkrije. Saznavši da se ljubavnici potajno sastaju, kralj progna Tristana iz Kornvola. Da bi zaboravio svoju ljubav, Tristan se u progonstvu (u Bretanji) ženi kćerkom vojvode Hoela (*Hoel*), kojoj je takođe ime Izolda, nazvanom Bjeloručka Izolda. Učestvujući s prijateljem Kaheridnom (*Caheridne*) u nekoj pustolovini, Tristan biva smrtno ranjen. Po Kaheridnu šalje poruku Plavokosoj Izoldi da je želi vidjeti prije smrti. Bijelo jedro na lađi biće znak da Izolda stiže, a crno da se oglušila pozivu. Ona odmah krene na put. Međutim, Izolda bijelih ruku, opsjednuta ljubomorom, laže Tristanu da se primiče lađa s crnim jedrima. Tristan od boli umire, a Izolda, našavši ga umrlog, pada mrtva do njega. Kralj Mark, koji je u isti mah saznao i za njihovu smrt i za tajnu ljubavnog napitka, prenio je u Kornvol tijela nesretnih ljubavnika i sahranio ih jedno do drugog. Iz njihovih grobova izrasla su dva stabla, čije su se grane međusobno ispreplele nerazdvojivo.

Sličnosti i razlike *Tristrama i Izolde Metjua Arnolda* u odnosu na mit

Kao što je navedeno, popularnost legende o Tristanu i Izoldi bila je tolika da je inspirisala mnoge umjetnike da se bave njome, pa tako se rasplet, kao i pojedini detalji razlikuju od obrade do obrade. Kada je Metju Arnold objavio svoju poemu *Tristram i Izolda* u zbirci pjesama *Empedokle o Etni i druge* poeme (1852), to je bilo prvo englesko prepjevavanje legende nakon 400 godina. Upotrebio je drevnu priču u maniru svojih savremenika Tenisona, Morisa i Svinburna [*Tennison, Moriss, Swinburn*], smjestivši je u srednjovjekovni vremenski okvir. Ovo je uradio kako bi kritikovao negativne društvene pojave viktorijanskog društva, te je svakako potrebno napomenuti da je ovo jedini Arnoldov arturijanski rad.

Okosnica samog mita o Tristanu i Izoldi u velikom procentu ispoštovana je i u Arnoldovoj poemi. Događaji i likovi uglavnom su podudarni sa većinom verzija samog mita. Poema¹⁰ ima tri pjevanja, a pisana je različitim stihovima – od šesteraca do jedanaesteraca. I tipovi rime takođe su različiti, ali je rima konstantno održana. Jezik poeme je arhaičan i podražava srednjovjekovni jezički izraz. I pjevanje – *Tristram* – napisano je u 373 stiha

¹⁰ Prema *Rječniku književnih termina* (1984), poema je epsko-lirska pjesnička vrsta nastala u romantizmu. Iako Arnold pripada viktorijanskom stvaralačkom dobu, kao što smo već naveli, Arnoldova poema ima sve karakteristike romantičarske poezije, u koje spada i sam ovaj oblik pjesme. To je duža pjesma u kojoj su fabulativni elementi prožeti snažnom emocionalnošću. Ovaj žanrovski oblik odgovarao je poetici romantizma jer nije određen striktnim pravilima i podrazumijeva miješanje različitih književnih vrsta. Osim toga, poema je odgovarala pjesnicima romantizma i po tome što je bila podesna za izražavanje njihove žudnje za bijegom iz svakodnevnog u nepoznato /primitivno /egzotično/ kosmičko. Takođe, Arnoldova poema sadrži sve elemente narativne poezije koja pripovijeda priču u obliku stiha. Ona datira iz pretpismenih društava koja su se oslanjala na usmenu tradiciju.

većinom u trojanskom tetrametru u maniru balade. U ovom pjevanju autor nas podsjeća na Tristramovo mučenje i čekanje na Plavokosu Izoldu na samrtnoj postelji. II pjevanje – *Izolda od Irske* – podrazumijeva 193 stiha u kvatrenima promjenjivog trojanca i jampskog pentametra, a tematski obuhvata dolazak Plavokose Izolde, ljubavnici razgovaraju, i nakon toga umiru zajedno. Treće pak pjevanje – *Izolda od Britanije* – obuhvata 224 stiha u herojskim kupletima, a tematizuje život udovice – Bjeloruke Izolde – godinu dana nakon smrti supruga (v. Lamdin 2007: 168).

Posljednji dio poeme sa pričom o Merlinu¹¹ i Vivijan¹² začudio je Arnoldove savremenike, koji nisu bili sigurni kako se ova priča odnosi na ostatak poeme. Merlin je Tristram, a na prvi pogled Vivijan je Izolda od Irske. Međutim, Arnold je uključio nekoliko detalja kako bi sa nekim drugim pokazao sličnost: „*white right hand*“, tj. bijela desna ruka, a to je Bjeloruka Izolda. Ova veza je pojačana kada se prisjetimo da je supruga zatočila Tristrama kroz brak i tako ubrzala njegovu smrt. S druge strane, imajući godinu da posmatra život nakon muževljeve smrti, možda je Izolda ta koja je ostala zarobljena u nekakvom stanju, baš kao Merlin. Možda Izoldino pripovijedanje priče implicira njeno razumijevanje samog sopstvenog stanja i sugerise ne njenu obnovu, kao i na ideju da je sada zadovoljna jer je izgubila Tristrama. Čini se da Arnold ostavlja njena osjećanja dvosmislenim. Balansirana opozicija poeme između dvije vrste žena, dvije vrste ljubavi je uznemirujuća. Arnold otkriva da ova dihotomija može biti neutralizovana kroz imaginativnu moć sa smirenošću koju može da proizvede ova moć. Pjesnikova poruka bi mogla biti umirenje i razumijevanje većih tema u okviru univerzalnih tema umjetnosti kao esencijalnih aspekata za upotpunjavanje života. Ljubav ne treba da bude opsesija ili sila koja malo po malo sagorijeva duh, ostavljajući samo melanholiiju.

Međutim, treće pjevanje ne samo da ima glavno mjesto u poemi, nego Bjeloruku Izoldu postavlja u fokus Arnoldovog interesovanja (v. Livi 1980: 1–22). Ovo je ujedno i osnovna i najistaknutija razlika Arnoldove poeme u odnosu na izvornu legendu o Tristanu i Izoldi. Naime, lik Tristanove supruge, Bjeloruke Izolde, u samom mitu potpuno je marginalizovan, naročito u odnosu na lik smjele i strastvene Plavokose Izolde – Markove supruge i ljubavnice Tristanove. Umjesto toga opisima i pripisanim osobinama u poemi supruga, Bjeloruka Izolda, stavljena je u centar pažnje kao čuvar ognjišta i nosilac hrišćanskih vrijednosti života (Ranum 2009: 403). Osim ove razlike između mita i poeme takođe se uočava da u poemi uzrok

¹¹ Merlin (takođe poznat i kao *Myrddin*, *Merlinus*) je veliki čarobnjak iz legendi o Arturu, najbolje poznat po knjizi *Le Morte D'Arthur* Tomasa Malorija [*Sir Thomas Malorie*] (1469). Merlina je stvorio Džefri od Monmuta u već pomenutoj *Historia Regum Britanniae*.

¹² U pričama je ona Gospa od Jezera (*Dame du Lac*) i uči magiju od Merlina. Takođe se pominje da je ona i Merlinova ljubavnica. U tim verzijama njeno ime često je *Niniane* ili *Viviane*.

Tristramove smrti nije lukava laž izazvana ljubomorom supruge, kako je to postavljeno kao zapletna tačka u mitu. Umjesto toga u poemi ubrzan razvoj Tristramove bolesti, kombinovan sa grozničavom čežnjom, dovodi do toga da ga Plavokosa Izolda pronalazi živog, ali onda umiru zajedno od tuge i očaja. Kao treću razliku Arnold je uveo motiv Tristramove i djece Bjeloruke Izolde, koja se u mitu uopšte ne pominju, a u trećem pjevanju Arnoldove poeme zauzimaju značajan prostor, a time i funkciju. Takođe, značajna razlika između mita i poeme jeste prikaz Tristana/Tristrama – u mitu on je prikazan kao heroj – vitez, dok ga Arnold u svojoj poemi karakteriše kao očajnika potpuno iscrpljenog strašću.

Glavna i najznačajnija razlika između mita i poeme, kako smo već naveli, odnosi se na stavljanje u fokus lika Bjeloruke Izolde. Ona ima osobine junakinje iz bajke. To je „ljupko siroče“ koje sreće svog viteza, zaljubljuje se i živi sa njim u dvorcu pored mora. Ona je, takođe, izrazito domaćinski lik i bila je čuvar dvorca prije no što je Tristan došao. Divna žena pretvara dvorac u dom u kome njeguje Tristrama i odgaja njihovu djecu. Idealizovana je kao „stidljiva mlađahna nevjesta“ i „najslađe hrišćansko stvorenje na svijetu“¹³:

Ko je ova pahuljica pored mora?
Znam je po rijetkoj umiljatosti,
Njene snježno-bijele ruke, njena zlatna kosa,
Poznajem je po njenoj bogatoj svilenj haljini,
I njenoj lomljivoj ljupkosti.
Najslađe hrišćansko stvorenje na svijetu,
Izolda od Britanije.¹⁴

U Arnoldovoj verziji prvi put se detaljnije razvija lik Bjeloruke Izolde, a opis je takav da skoro da postoji prijetnja da zasjeni svoju veličanstvenu protivnicu. Ovakva neobična interpretacija pomalo se udaljava od tradicionalne priče u formi i sadržaju i daje novo značenje mitu. U poemi postoji kontrast između dvije vrste žena, a samim tim i između dvije vrste ljubavi. U stvari, kritičari se pitaju šta je centralna tema poeme. Ove dvije Izolde mogu se interpretirati kao simbol Tristanovog sukoba između osjećaja i razuma, tj. romantičnog i

¹³ Svi stihovi dati su u vlastitom prijevodu

¹⁴ Who is this snowdrop by the sea?

I know her by her mildness rare,
Her snow-white hands, her golden hair,
I know her by her rich silk dress,
And her fragile loveliness.
The sweetest Christian soul alive,
Iseult of Brittany' (Arnold 1852: 112).

stoičkog načina života, između kojih je i sam Arnold bio primoran da bira, što se može vidjeti u njegovoj neobičnoj interpretaciji Bjeloruke Izolde. Ona od patetične figure postaje idealna majka i supruga koja stoički podnosi svoju sudbinu. Ona uspijeva da obuzda strast i prihvati bol i patnju, što je veoma približava liku Penelope iz Homerove *Odiseje*.

Arnoldova poema oslikava mladu ženu i majku koja je provela mladost u stereotipnim zadacima dok su muškarci koje je poznavala bili uključeni u uzbudljiva dešavanja. Dok njeguje umirućeg supruga, kako se to očekuje od nje, on sa druge strane žudi za ljubavnicom koja se dosađuje u svom braku. Nakon Tristramove smrti Bjeloruka Izolda nastavlja da se brine za djecu živeći egzistenciju čija su monotonija i praznina tako empatično opisani da se ovaj opis ne može smatrati nevažnim elementom u poemi:

Dani u kojima je mogla živjeti i voljeti
Prohujaše bez blagoslova lagano,
Jedan za drugim, sutra isto kao i danas?
Radost je još ne pronađe, niti će kada:
Da li je ova misao učinila njeno držanje mirnim,
Njene crte tako tužne, njene oči iako slatke,
Tako upale, tako rijetko se podižu da se sretnu sa dječijim,
Ona se kreće polako; njen glas...¹⁵

Ovdje narativ uzima neočekivan pravac – hrabra žena koja dugo pati ima nebično bogatu maštu. Ona priča legendu iz svoje zemlje, priču o Merlin i Vivijan, te maštovito projektuje sebe u ulogu svog rivala, te uživa u priči u kojoj je Vivijan puna avanturističkog duha i dominantna, a ne pasivni partner (Fas Livi 1980: 1–22):

Duvajući između podnožja, šumski vazduh
Raspustio je smeđe lokne Vivianine kose,
Koje su poigravale po njenim rumenim obrazima, i njene plave oči
svjetlucaše izazivajući i poigravajući...
Izgledala je tako vješticije vilinski...¹⁶

¹⁵ The days in which she might have lived and loved
Slip without bringing bliss slowly away,
One after one, to-morrow like to-day?
Joy has not found her yet, nor ever will:
Is this thought which makes her mien so still,
Her features so fatigued, her eyes, though sweet,
So sunk, so rarely lifted save to meet
Her children's? She moves slow; her voice alone... (Arnold 1852: 144–145).

¹⁶ Blowing between the stems, the forest air
Had loosened the brown locks of Vivian's hair,
Which played on her flushed cheek, and her blue eyes
Sparkled with mocking glee and exercise...
She looked so witching fair... (Arnold 1852: 150–151).

Izolda od Britanije je slaba i blijeda i dok brižljivo njeguje one oko sebe, konstantno se povezuje sa slikama depresije i smrti. Ona nam nudi kompleksan pogled na dobru ženu/suprugu koja predstavlja viktorijanske ideale domaćinske ženstvenosti. U *Tristramu i Izoldi* Arnold u stvari naglašava privlačnost domaćinskog ženskog ideala i ozbiljno preispituje mogućnost tog obrasca ženstvenosti da održi brak. U viktorijansko doba strasti nisu bile odobravane, a od žena se očekivalo da budu hladne i nezainteresovane. U posljednjem odlomku poeme Bjeloručka Izolda djeci priča priču o Merlinu i Vivijen. Ineteresantno je da to radi iako je njena situacija sa Tristramom suprotna njihovoj. Nijedna pristojna žena tad nije smjela da prizna da bi htjela da bude kao Vivijen. Ona odvodi svog prijatelja Merlina u zabačenu šumu i toliko je lijepa da on gubi razum i postaje spreman udovoljiti svakom njenom hiru. Očigledno je da je Merlin ovdje kao i Tristram – žrtva velike nerazumne strasti.

Takođe, konstantno se povlači paralela između keltske mitologije i hrišćanstva: hrišćanstvo je ono što žena nudi na ognjištu, a keltski elementi su stalno naglašeni pozivom da se uđe u ono što Arnold naziva *greenwood*. Od prvog pojavljivanja u prvom dijelu zeleni svijet je povezan sa misterioznom moći strasti (Zelenka, 1989: 33–44)

Takođe je važno naglasiti da je poemu *Tristram i Izolda* Arnold napisao u svojim kasnim dvadesetim. Ne iznenađuje da je u tom periodu života napisao kompleksnu, tešku i pomalo dvosmisleni poemu. Polako je počinjao da sagledava svoje doba kao teško za postizanje ideala dobre u životu, te kao konstantnu borbu, ne protiv zla, već kroz iskustvo, pometnju i razne trivijalnosti (v. Ranum 2009: 404). Arnold je, takođe, pokazao malo saosjećanja za Tristana i Izoldu od Irske i nije opravdao njihovu strast kao sudbinsku i izazvanu napitkom. Njegov naglasak na Izoldi od Britanije trebalo bi da odražava probleme koje nemoralna ljubav stvara u domaćem okruženju – ljubav pokrenuta nerazumnim opsesijama koja postepeno troši duhovnost. Čini se da je predloženo rješenje povlačenje u svijet mašte i umirujućih estetskih zadovoljstava.

Ono što je privuklo Arnoldovu pažnju je, očigledno, Tristramova podijeljenost između različitih ljubavi:

Bile su tu dvije Izolde koje su se njihale
Svaka u svom času Tristramovog dana
Jedna je posjedovala njegovo uvenulo vrijeme,
A druga njegovo vrijeme slave.¹⁷

¹⁷ There were two Iseults, who did sway
Each her hour of Tristram's day;
But one posses'd his waning time,
The other his resplendent prime (Arnold 1852: 113).

Druga razlika, koju smo istakli, takođe je upravo u vezi sa prethodno objašnjenim i potcrtava suprotstavljenost viktorijanskog i hrišćanskog poimanja osnovnih životnih vrijednosti. U mitu centralna tačka zapleta koja će izazvati tragičnu smrt ljubavnika, jeste laž Izolde od Britanije da su jedra na lađi crna, što je značilo da Izolda od Irske ne dolazi. Osnovni pokretač za ovu laž je ljubomora žene izazvana vanbračnim odnosom svoga supruga. U Arnoldovoj poemi pak ovaj detalj ne nalazimo, niti jednom riječju nije pomenuta ljubomora supruge u odnosu na rivalku ili supruga, čime se ističe čestitost kao hrišćanska karakteristika Izolde od Britanije. Ovdje je potrebno naglasiti da Arnold opisom Izolde od Britanije kao *the sweetest Christian soul alive* izrazito naglašava sve vrijednosti hrišćanskog poimanja porodičnog života i samim tim žene kao domaćeg graditelja i čuvara ognjišta.

S druge strane, „konvertujući“ simbol viteza oličenog u Tristanu (mit) u očajnika Tristrama potpuno propalog zahvaljujući prepuštanju grešnoj strasti (poema), Arnold naglašava licemjerstvo viktorijanskog doba scenom dolaska Izolde od Irske, koja zatiče ljubavnika na umoru. Iako i sam preljubnik, Tristram preispituje ljubavnicu da li mu je bila vjerna na šta mu ona odgovara da jeste i da je jednako loše:

Tašta i čudna debata, gdje oboje patimo
Oboje potrošismo mladost tužno,
Oboje dovedosmo nervozne dane do večeri,
A sad imamo malo vremena za sreću.¹⁸

Nakon ovoga Izolda postaje svjesna da Tristram umire, pa iako je njihova veza nemoralna i njena pojava cijela vezana za pagansku asocijaciju čarobnjaštva¹⁹, zahtijeva od Tristrama da moli boga i anđele za pomoć:

Pozovi boga i svete anđele!²⁰

Mnogi pisci su opisali Arnoldovu interpretaciju kao hladnu i bez potpunog razumijevanja za suštinu priče. Jedan od njih je i Stopford A. Brook [Brooke], koji je napisao:

„Priča o Tristanu je priča o strasti među polovima. U Arnoldovoj poemi intenzitet priče blijedi...

Da je bio bolje upoznat sa istinskim emocijama u ljubavi i iskrenije osjećao priču i atmosferu

¹⁸ Vain and strange debate, where both have suffered,
Both have passed a youth consumed and sad,
Both have brought their anxious day to evening,
And now have short space for being glad! (Arnold 1852: 130).

¹⁹ Arnold Izoldi od Irske pripisuje dugu crnu kosu, što je direktna paralela sa Vivijen.

²⁰ Call on God and on the holy angels! (Arnold 1852: 133).

njenog vremena, ne bi napravio ovu umjetničku grešku, za koju je on vjerovatno mislio da je umjetnička savršenost“.

Kao kritika ovoj tvrdnji slijedi pojašnjenje 3.3.

Kao krajnju nadopunu kritici viktorijanskog društva, tj. negativnih društvenih pojava, ističemo treću navedenu razliku – uvođenje likova djece bračnog para, koja imaju funkciju reflektovanja krajnjih posljedica nemoralne ljubavi po porodicu. Niti jedna Tristramova replika u cijeloj poemi nije posvećena djeci, odnosno preplavljen grešnom strašću Tristram uopšte nije u stanju da misli o djeci. Fizički opis djece podudara se sa opisom majke:

Ali oni spavaju u zaklonjenom mjestu
Kao bespomoćne ptice u toplom gnijezdu...
Okrenuti jedno prema drugom, zatvorenih očiju,
Trepavica rasutih po obrazima.
Oko obraza čvrsto stegnute kapice
Koje jedva propuštaju zlatnu kosu;²¹

čime se sugerije da djeca simbolišu iste vrijednosti koje je Arnold pripisao Izoldi od Britanije, te da je ona svojim žrtvovanjem uspjela sačuvati ono za šta je odgovorna.

Da bi se bolje shvatio Arnoldov pristup mitu kao oružju kojim će iskritikovati sve vrijednosti viktorijanskog društva, potrebno je uporediti Tristana iz mita i Tristrama iz Arnoldove poeme. Postavlja se i pitanje zašto mit, zašto ne neka legenda? Ukoliko se pogledaju osnovne razlike između ova dva pojma, onda se vidi da se legenda odnosi na neki historijski događaj koji je smješten u određen vremenski okvir dok mit može da pripada bilo kojem vremenu, a ne mora da ima stvarne ličnosti. Da je Arnold imao posve drugačiju poruku od pukog prepričavanja priče govori nam i sam početak poeme gdje heroj leži u groznici oslabljen. Sve što je Tristram postigao kao heroj potčinjeno je tom opisu Tristrama iscrpljenog groznicom. Čitaocu je odmah jasno da nije riječ o liku kojeg glorifikuju srednjovjekovne romanse. Tristram se sjeća četiri važne epizode u svom životu. Ova, da ih tako nazovemo, „blic sjećanja“ služe da naglase Tristramovu degeneraciju kroz ili zbog strasti. Prva dva događaja kojih se sjeća u vezi su sa Izoldom od Irske, a druga dva ilustruju njegovu ljubavnu aferu nakon ženidbe sa Izoldom od Britanije. To su elementi kojima Arnold prikazuje strast koja je naprosto preplavila Tristrama. Arnold se koncentriše na vitezovo *waning time* mnogo više nego na

²¹ But they sleep in sheltered rest,
Like helpless birds in the warm nest...
Turned to each other; the eyes closed,
The lashes on the cheeks reposed.
Round each sweet brow the cap close-set
Hardly lets peep the golden hair; (Arnold 1852: 126).

replendent prime da bi pokazao da kratak užitak ljubavi Izolde od Irske nije bio vrijedan izgnanstva iz Kornvola. Takođe, vitez nije u stanju da koristi svoju zelenu lovačku odoru i zlatnu harfu koje su obilježja srednjovjekovnog viteza. Scena propadanja je pojačana tako što njegova žena stoji pored umiruće vatre gledajući i sažaljevajući Tristrama, koji pati od posljedica opsesivne strasti. Tristram čak nije ni svjestan njenog prisustva, pa se prisjeća ranijeg života: trenutak sa začaranim vinom, ljubavnici otkriveni u toku zimske šetnje, bijeg od posljednjeg poljupca, hrabri vitez traži spas u izazovima, a onda biva ranjen u ratu kralja Artura protiv Rima; zatim potraga za utočištem u prašumi samo da bi vidio lice Izolde od Irske. Uopšte nema nikakvih misli koje se odnose na djecu i suprugu.

Arnold je Tristramu pripisao smeđu kosu, pa je i time potpuno odvojio njega i ostatak porodice koji imaju zlatnu kosu (v. Böhm 2013).

Zaključak

U našem radu bavili smo se najuočljivijim razlikama između keltsko-velškog mita o Tristanu i Izoldi i poeme *Tristram i Izolda* Metjua Arnolda. Među najistaknutije razlike svrstali smo stavljanje u fokus lika Izolde od Britanije u poemi u odnosu na potpuno marginalizovanu poziciju ovog lika u mitu, ključnu razliku u zapletu u vidu odsustva ljubomore kod Izolde od Britanije, uvođenje likova djece u poemu, te suprotstavljenost prikaza lika Tristana/Tristrama.

Ako pojedinci nauče da razlikuju univerzalne teme u umjetnosti, Arnoldova teorija može biti da će pažnja sa njihovih problema biti skrenuta na nešto drugo i samim tim oni će izgubiti na značaju, isto kao što će užurban tempo života, strast i melanholija zamagliti razumijevanje vrijednosti stvarne porodične ljubavi. Arnold je bio jedan od važnijih glasova viktorijanskog doba, posebno zbog toga jer je obrađivao i dobro i loše sa jednakim osjećanjima i intelektom.

Arturijanski mitovi, čak i u srednjovjekovnom dobu, korišteni su više da inspirišu nego da zabave. Arnold nije gajio neke simpatije prema ljubavnicima i nije pravio izgovore za njih u vidu ljubavnog napitka ili sudbine. Njegov akcenat na Izoldi od Britanije kao napuštenoj ženi i njegov izum u vidu djece ovog para imali su za zadatak da reflektuju probleme koje nemoralna ljubav stvara u domu ili porodici. Takođe, Arnold koristi poemu da napadne moderni svijet kao mjesto pokretano budalastim opsesijama koje postepeno unište duhovnost. Ponuđeno rješenje je možda povlačenje u svijet mašte i umirujuća umjetnička zadovoljstva.

Literatura

Izvori:

Arnold, M. (1852). *Empedocles on Etna and Other Poems*. London: Duke University Libraries.

Literatura:

Rečnik književnih termina (2012): Beograd: Bigz.

Brooke, S. A. (1913). *Four Victorian Poets: A Study of Clough, Arnold, Rossetti and Duckworth*;

Šerbedžija, M. (1991). *Esej u viktorskom periodu*. U O. Hadžiselimović, M.

Jurak, S. Koljević, V. Kostić, I. Kovačević, M. Šerbedžija, I. Šoljan,

Engleska književnost, knjiga III. Sarajevo: IP Svjetlost, D.D. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Flint, J. (2012). *Origins of Arthurian romances: early sources for the legends of Tristan, The Grail and the abduction of the queen*. North Carolina: Mc Farland & Company, Inc., Publishers

Lambdin, L. (2007). L. Lambdin, Lambdin, T. – *Arthurian writers*. A biographical Encyclopedia-Greenwood.

Lupack, A. (2005). *The Oxford Guide to Arthurian Literature and Legend*. Oxford: Oxford University Press.

Leavy, B. (1980). Iseult of Brittany: A New Interpretation of Matthew Arnold's "Tristram and Iseult". *Victorian Poetry*, 18(1), 1–22. Retrieved May 6, 2020, from www.jstor.org/stable/40002710

Littleton, C. S. (1994) *Arthurian characters and themes*. Abingdon: Routledge.

Ranum, I., & Arnold, M. (2009). *A Woman's Castle Is Her Home: Matthew Arnold's "Tristram and Iseult" as Domestic Fairy Tale*. *Victorian Poetry*, 47(2), 403–427. Retrieved May 6, 2020, from www.jstor.org/stable/40347053

Sundell, M. (1963). The Intellectual Background and Structure of Arnold's "Tristram and Iseult". *Victorian Poetry*, 1(4), 272–283. Retrieved May 6, 2020, from www.jstor.org/stable/40001217

SIEGCHRIST, M. (1974). The Role of Vivian in Arnold's "Tristram and Iseult". *Criticism*, 16(2), 136–152. Retrieved May 6, 2020, from www.jstor.org/stable/23099517

Zelenka, R. (1989). The Celt and Medieval Christianity in "Tristram and Iseult". *Victorian Poetry*, 27(1), 33–44. Retrieved May 6, 2020, from www.jstor.org/stable/40002313

Böhm, J. (2015). Representations of Hair in Mid-Victorian Arthurian Poetry. *Postgraduate English: A Journal And Forum For Postgraduates In English*, (31). Retrieved from <https://community.dur.ac.uk/postgraduate.english/ojs/index.php/pgenglish/article/view/173/140>

Vesna Mastilo

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

A myth about Tristan and Iseult in the poetry of Matthew Arnold

Summary

The subject of this essay is the way in which a poet and famous literature critic Matthew Arnold developed a myth about Tristan and Iseult in his poem *Tristram and Iseult*. At the same time it is the only Arthurian work of Matthew Arnold. Arnold used this myth to criticize Victorian society. Although written in Victorian era, by all its features it belongs to tradition of romanticism. This essay shows all the differences between the myth and the poem such as special attention to female character Iseult of Brittany, differences in physical appearance of the main characters, invention of the children in the poem, also deterioration of the knight into a miserable person devoured by passion and immoral love. Why myth, why not legend one may ask. When both aspects are inspected then it is clear that legend brings some historical event within some certain time frame, while myth belongs to any time period and it does not have to have historical persons. Differences between mythological and Tristram in the poem are shown through various symbols: color of the hair, musical instruments, wardrobe of the main characters- so, they represent further field of exploring. Poet's message is understanding of greater themes as essential aspects for fulfilling life. Love does not have to be an obsession or force which deteriorates spirit, living melancholy behind.

Key words: Matthew Arnold, myth, poem, Tristram, Iseult of Brittany, Iseult of Ireland, knight

Душан М. Пејић*

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет

Катедра за србистику

ТИПОВИ ГОВОРА И ВРСТЕ ПРИПОВЈЕДАЧА У НОВЕЛИ *БЕЗ КРИВИЦЕ КРИВА* ЗВОНИМИРА ШУБИЋА

У раду ће бити представљена језичко-стилска анализа новеле *Без кривице крива*, данас заборављеног аутора Звонимира Шубића. Акценат анализе ће бити на типовима приповједача и типовима говора коришћеним у новели, а та два аспекта су и доминанте Шубићевог приповједачког поступка. Будући да се у новели појављује већи број наратора, сваког ћемо понаособ издвојити и класификовати (екстрадијегетички и интрадијегетички, хомодијегетички и хетеродијегетички, као и метадијегетички и безлични), а према критеријумима Принсовог *Наратолошког речника*. Указаћемо и на органску повезаност комплексне нараторске структуре и сижеа новеле, односно на умјетнички функционалну испреплетеност форме и садржаја. У најужој вези са типовима приповједача стоје и типови ауторског и туђег говора (управног, неуправног и слободног неуправног), што ће такође бити предмет анализе. Спроведена анализа показује модерност Шубићеве прозе, насупрот увријеженом мишљењу о њему као конзервативном, реалистичком писцу „старога метода“.

Кључне ријечи: управни и неуправни говор, слободни неуправни говор, хомодијегетички и хетеродијегетички приповједач, екстрадијегетички и интрадијегетички приповједач.

1. УВОД. ЛИК И ДЈЕЛО ЗВОНИМИРА ШУБИЋА

На страницама које слиједе бавићемо се језичко-стилском анализом новеле *Без кривице крива*, чији је аутор данас заборављени писац Звонимир Шубић²². Овај књижевник био је и те како примијећен у књижевној критици свога доба, те су мишљење

*pejic.dusan96@gmail.com

²² Његову биографију доносимо према подацима из *Југословенског књижевног лексикона* (1984: 820) и *Лексикона хрватских писаца* (2000: 758). Звонимир Шубић рођен је 1902. године у Сребреници, гдје завршава основну школу. По завршетку Првог свјетског рата, који прекида његово школовање, учи гимназију у Београду. Ради као службеник у Београду, Бањој Луци и Сарајеву, гдје је једно вријеме био и директор *Службеног листа*. Преминуо је у Сарајеву 1956. године. Отац је познате сарајевске књижевнице Анастасије Шубић – Беле. Овај, с обзиром на кратак животни вијек, плодан књижевник више пута је награђиван, и то наградом Друштва пријатеља умјетности *Цвијета Зузорић* за збирку приповједака *Фазлића поток*, као и наградом редакције *Политике* за роман *Кобна замена*. Аутор је и романа *Херој у панучама*, *Каљуга* и *Кад се царства мијењају*, као и неколико десетина приповједака које су сабране у сљедећим збиркама: *Фазлића поток*, *Пред спомеником*, *Приповетке*, *Сељаци*, *Без кривице крива*. Сарајевско Издавачко предузеће *Свјетлост* штампало је 1969. године Изабрана дјела Звонимира Шубића у три тома. Био је члан Удужења књижевника Босне и Херцеговине. На књижевној позорници био је присутан од 1928. до смрти.

о Шубићевом дјелу дала и највећа имена из те бранше попут Вука Крњевића, Исидоре Секулић, Боровоја Јевтића, Бошка Новаковића, Предрага Лазаревића, Меше Селимовића, Скендера Куленовића, Велибора Глигорића, Драгише Витошевића, Елија Финција, Бранка В. Радичевића, Славка Леовца, Станише Тутњевића и многих других. Бошко Новаковић у књизи *Сусрети* (1959: 225–239) Шубића сврстава у ред оних који су стварали у кочићевско-ћоровићевском духу, тј. међу писце реалистичке оријентације. У својим приповијеткама, које су по Новаковићу најбољи дио Шубићевог стваралаштва, он је припадник познате и цијењене струје приповједача босанског села, док је „својим романима обухватио маловарошки живот Босне“ (Новаковић, 1959: 234). Вук Крњевић²³ му признаје таленат и с дивљењем говори о Шубићевој првој збирци приповједака *Фазлића поток*, у којој је понека приповијетка „стилски доведена до перфекције“ (Крњевић, 1969: 8), а битна јој је одлика и „тананост приповиједања психолошких стања и њихових промјена“ (Крњевић, 1969: 9). Крњевић у овом свом напису преноси и неке судове Исидоре Секулић о Шубићу слажући се с њом у констатацији да је Шубић „умио да изврсно исприча причу“ (Крњевић, 1969: 9). И поред свих романсијерских амбиција и остварења Шубићевих, „оно што чини Шубића писцем којег је немогуће заобићи јесте неколико његових приповједака. У њима је изузетни приповједачки таленат Звонимира Шубића достигао своју пуну мјеру приповједача чији је допринос нашој приповијетци од пресуднијег, антологијског значаја“ (Крњевић, 1969: 18). Неколико Шубићевих приповједака, по Крњевићу, неколико је „савршених литерарних медаљона“. И Скендер Куленовић, слично Крњевићу, сматра да је Шубић „неколиким својим приповједачким варницама заслужио да не остане угашен у пропустима антологија југословенске новеле“ (Kulenović, 1971: 223).

Без кривице крива Шубићева је новела која тематизује Други свјетски рат и бестијална усташка иживљавања и злочине над становништвом страдалничког Поткозарја. Ова новела могла би се сматрати и сказом будући да је готово у цјелости, сем прве реченице, исприповиједана кроз уста поручника Мирка. Мирко и његова ратна дружина у зиму 1944. свраћају у кућу једног домаћина да би предахнули и огријали се. У полуобновљеној, од рата разореној кући затичу мноштво чељади, избјеглица. Након

²³ Најлуцидније је судбину Шубићевога дјела вјероватно предвидио Вук Крњевић:

„По ономе што је исписао у неколиким својим приповијеткама он ће, несумњиво, остати у литератури као изузетан приповједач, као приповједач који ће добро доћи свакој антологији наше међуратне приповијетке, али ће, чини ми се, све више губити од угледа писца одређена профила, снажне индивидуалности, националног писца или писца којег је немогуће заобићи у одређивању идентитета одређене средине и традиције.“ (Крњевић, 1969: 7).

кратког, али ефектног, кроз кроки и дијалог датог описа атмосфере у овој гужви, улогу приповједача преузима домаћин куће, од кога сазнајемо о трагичној судбини дјечака Адама и бабе Маре, становника у овом прихватилишту. Прича о њиховој несрећи језгро је ове дирљиве новеле. Наиме, Адама је од уобичајене родитељске строгости у дјетињству често штитила бака. Због тога је дјечак, привидно или не, више од мајке волио баку Мару. Године 1941, у коју нас приповједач ретроспективно враћа, у Адамову и Марину кућу упадају усташе. У гротескном разговору усташког официра и малог Адама, о томе да ли Адам више воли мајку или баку, одлучује се судбина ових двију жена. Официрова монструозност, те Адамова дјечија наивност и приврженост баки одводе Адамову мајку у смрт, усљед Адамове несвјесне пресуде. Домаћин завршава ову своју приповијест, а тада у собу улази дјечак Адам. Мара је сад према дјечаку строга, према њему више не показује некадашњу заштиту и болећивост, а све то јер је гризе савјест да је управо та болећивост узрок смрти Адамове мајке, њене снахе. У том тренутку Мара осјети да укућани осуђују њен хладан и груб однос према унуку па несрећна, живчано већ растројена жена изриче потресну јадиковку, гдје ојађена старица сву несрећу своје породице, снахину погибију и осиротјелог Адама спочитава себи и својој љубави према унуку. Поручник Мирко и његова дружина, потресени причом и призором, одлазе даље.

Шубић тако у овој новели проблематизујући мотив љубави унучета према баки, али и обрнуто, и смјештајући тај мотив у један гротескан контекст, сасвим неочекивано долази до граница парадокса, гдје се кобно мијешају Ерос и Танатос, у волшебним, али ипак веристичким сценама.

2. ТИПОВИ ПРИПОВЈЕДАЧА У ШУБИЋЕВОЈ НОВЕЛИ БЕЗ КРИВИЦЕ КРИВА

Осим занимљивог, мајсторски пронађеног и грађеног наратива, ову новелу одликује и присуство више наратора, што је, у овом случају, доминанта Шубићева приповједачког поступка. На самом почетку новеле, у свега једној реченици:

Поручник Мирко је причао: (Šubić, 1957: 131)²⁴
јавља се безлични приповједач, „максимално прикривени приповедач; приповедач без било какве индивидуализујуће особине осим властитог приповедања“ (Prins, 2011: 23). Његова је функција у тексту сведена само на увођење новог приповједача, од кога ћемо

²⁴ Будући да се увијек ради о истом извору, кад цитирамо Шубићеву новелу, убудуће ћемо наводити само број странице на којој се цитат налази.

сазнати остатак новеле. Безлични приповједач овдје је истовремено и екстрадијегетички, јер „није део дијегезе“ (Prins, 2011: 46) ове новеле, тј. спољашњи је у односу на дијегезу, а дијегезу (фр. *diegese*) дефинишемо као „свет у коме се одигравају приповедане ситуације и догађаји“ (Prins, 2011: 38). Безлични приповједач овдје је апсолутно неутралан и дистанциран од приповијести и он нам само вјерно преноси оно што је причао други приповједач, а то је поручник Мирко. Након иницијалне реченице, која припада безличном, екстрадијегетичком приповједачу, отварају се знаци навода, који уоквирују Миркову причу, и затварају се тек на крају новеле:

Поручник Мирко је причао:

„Била је заповијест, био је пут, сух или блатњав, скопчан са опасношћу или не, свеједно, морало се ићи. Овога пута задатак је био прост и једноставан, а циљ пута једно мјестанце крај Уне. Пошли смо из једног мјеста испод Козаре, према Сводној гдје је требало да скренемо према Дубравама, па преко Пастирева да се спустимо у Кнежпоље. (...) (131)

(...) Скоро шапатам се опростимо и изиђосмо на поље, на сеоски пут који одатле па до нашег циља није имао пртине. Снијег је био дубок, тешко се корачало, али послјије оног што смо чули, ми смо ишли лако, а носила нас је већа, још страшнија мржња него досад.“ (138)

Мирко је дио дијегезе за разлику од безличног приповједача, те га можемо сматрати интрадијегетичким наратором. За Мирка можемо рећи да готово не дјела у новели и да је његова активност ограничена на посматрање догађаја, слушање туђег приповиједања и преношење онога што је перципирао безличном приповједачу, који то просљеђује читаоцима. Но, све то је довољно да Мирко има позицију и хомодијегетичког приповједача, приповједача „који је део дијегезе коју предочава; приповедач који је лик у приповеданим ситуацијама и догађајима“ (Prins, 2011: 69). Он приповиједа у их-форми, у првом лицу, али претежено у множини, приказујући себе дијелом чете и ничим се од чете не издвајајући, те је због тога прилично обезличен. Само на једном мјесту његов лични гест утиче на одвијање радње:

Погледах упитно домаћина. (133)

Тај Мирков поглед потврђује и њега као лика у новели, али и иницира нову приповијест, причу у причи, а тиме се уводи и нови приповједач – домаћин. Тако се у овој новели појављује и тзв. метадијегетичко приповиједање, тј. „уметање приповести у другу приповест, и то превасходно у примарну приповест“ (Prins, 2011: 100). Долазак чете у кућу, разговор са домаћином, опис чељади, разговор бабе Маре и дјечака Адама, Марина јадиковка и одлазак чете дијелови су онога што би чинило примарну приповијест у новели, док би прича о Адамовој и Мариној трагедији и страдању од усташа била уметнута у примарну као метадијегетичка. Примарна приповијест овдје је истовремено и оквирна приповијест, „приповест у коју је уметнута друга приповест;

приповест која функционише као оквир другој приповести“ (Prins, 2011: 131). Домаћин није дио (мета)дијегезе наратива који приповиједа, те је он овдје у улози екстрадијегетичког приповједача према уметнутој приповијести, док је у односу на оквирну приповијест он интрадијегетички, па и хомодијегетички приповједач, будући да је „лик у приповеданим ситуацијама и догађајима“ (Prins, 2011: 69). Тако домаћин као приповједач у оквирној приповијести, након уметнуте приповијести, говори:

Баба га послала по суварке у шуму да мени колико толико олакша. Одговарам је од тога, али она неће да чује. (137)

Ту се он у своме причању јавља као лик, чиме се оправдава и његова улога хомодијегетичког приповједача. С друге стране, према уметнутој приповијести, према причи о смрти Адамове мајке, домаћин је у позицији хетеродијегетичког приповједача, јер „није учесник дијегезе коју сам предочава; приповедач који није лик у приповеданим ситуацијама и догађајима“ (Prins, 2011: 68).

Након домаћинове уметнуте приповијести, улогу приповједача поново узима поручник Мирко, а онда опет накратко домаћин. Други, краћи дио домаћинове нарације у функцији је довођења у везу дијегетичких равни новеле, гдје се метадијегетичка приповијест јавља као узрок за догађаје у примарној, оквирној приповијести. Тако је баба Мара строга према Адаму и психички растројена, што је дијегетичка раван оквирне приповијести, управо због трауматског искуства са усташама, о чему је говорено у домаћиновој, уметнутој приповијести. О односу бабе Маре и њеног унука, последице домаћиновог објашњења, до краја новеле приповиједа поручник Мирко. У то његово приповиједање уметнута је и подужа Марина исповијест, а најбоље би било рећи јадиковка, која има особине монолога, али није монолог, јер је упућена другим ликовима. За Мару бисмо могли рећи да је на граници између лика и приповједача. Марине ријечи су више исповијест него приповијест, у њима је редукована догађајност, а приповиједање је извршено из потпуно субјективне перспективе. У овом дијелу новеле препознајемо аутонарацију, односно психонарацију у приповиједању у првом лицу (Prins, 2011: 25). Мара се ту јавља као интрадијегетички, хомодијегетички, а донекле и метадијегетички приповједач, с тим да се дијегеза њене нарације уклапном преклапа са дијегезом оквирне приповијести.

Уколико бисмо и бабу Мару укључили у систем приповједача ове новеле, онда би се њихов број попео на четири: безлични приповједач, поручник Мирко, домаћин и баба Мара. Из тога, као и из свега досад реченог, види се да је нараторска структура новеле *Без кривице крива* и те како комплексна и слојевита, богата и разноврсна, јер у њој

налазимо готово све најважније типове приповједача које издваја наратологија: екстрадијегетичког и интрадијегетичког, хомодијегетичког и хетеродијегетичког, као и метадијегетичког и безличног.

Оваква бројност и разноврсност наратора битно је условила и предодредила да се у новели јављају и различити типови говора, што је и главни предмет интересовања у овом раду.

3. ТИПОВИ ГОВОРА У ШУБИЋЕВОЈ НОВЕЛИ БЕЗ КРИВИЦЕ КРИВА

3.1. Ауторски и туђи говор

У новели *Без кривице крива* присутна су три типа говора: ауторски говор и два типа туђега говора. Та два типа су слједећа: управни и неуправни говор.

У случају безличног приповједача, ауторски је говор потпуно рудиментаран и сведен на свега једну, и то иницијалну реченицу. Улога је ауторског говора овдје само у томе да уведе главног наратора, да га именује (поручник Мирко) и да му препусти приповиједање. У иницијалној реченици, у којој је заступљен безлични приповједач у форми ауторског говора, налази се и глагол из реда *verba dicendi* (*је причао*), а реченица се завршава двотачком након које слиједе знаци навода. Ти знаци навода завршавају се са финалном реченицом новеле, тако да је цијела ова Шубићева новела предочена као туђи говор, говор поручника Мирка, а иницијална реченица у односу на остатак новеле долази у улози ауторског говора. Ауторски говор безличног приповједача дат је у ер-форми, у трећем лицу.

За разлику од безличног приповједача, приповиједање поручника Мирка у првом је лицу, односно у их-форми, као што се и види у примјерима:

Пошли смо из једног мјеста испод Козаре (131); Склонили смо се под једну полуразрушену шталу (131); У разговору о фронтovima ми се не би ни освртали на те гласове око себе (133); Погледах упитно домаћина (133).

У говору поручника Мирка ауторска и нараторска позиција су изједначене, јер наратор – поручник Мирко приповиједа из перспективе себе као јунака, односно из јунакове тачке гледишта, без додатних, накнадних коментара, какви би се могли остварити из нараторове позиције.

Као што је напријед речено, Миркова приповијест функционише као туђи говор у односу на безличног приповједача, а у оквиру Мирковога причања налази се и уметнута приповијест, чији је приповједач домаћин. Тако је домаћиново приповиједање

својеврстан туђи говор у туђем говору. За разлику од Мирковог говора који је као туђи ортографски обиљежен наводницима, домаћинов говор означен је цртом.

– Већ, зна се, – отпочео причу домаћин, – сви дједови и баке мазе унучад, а они, ђаволи, кад то осјете постају још ђаволастији, краја им нема. (134)

Домаћиново приповиједање је, за разлику од Мирковог, у трећем лицу и оно има не само улогу приповиједања догађаја, већ и њиховог коментарисања, те се овдје могу раздвајати ауторска и нараторска перспектива. Причалачке коментаре, односно нараторску перспективу означимо курзивом:

Официр доброћудно завртио главом.

– Да, да, рекао он, и ја сам тако више волио баку од маме. Е сад, добро пази, мали, шта ћу да те питам, *рекао он тобоже озбиљно, а све се осмјехује, кобајаги, шали се.* Пази добро мали: кад би требало да умре једна од њих двије, коју би ти више жалио: маму или баку?

– *Ха, шта велиш друшкане на ту његову политику?* – Ни старији нису добро разумјели официрово питање, али их црна слутња обузела. Баба Мара, *ено питај је,* ногом гуркала Адама, знаке му давала, али је дијете није разумјело. *Откуд и да разумије?* (136)

Према дефиницији, „туђи говор представља сваки исказ некога лица који је укључен у ауторски текст. Тако се туђи говор релацијски дефинише као категорија насупротна ауторскоме говору“ (Ковачевић, 2013: 67–69). На истом мјесту, Ковачевић наводи да су „само два неспорна граматикализована синтаксичка модела преношења туђег говора, односно двије граматикализоване синтаксичке конструкције туђег говора: а) *управни (директни) говор*, и б) *неуправни (индиректни) говор*“. У оквиру ових модела срећу се и различите варијације, а могуће су и честе комбинације особина једног и другог модела. И ми ћемо у раду прво пажњу посветити управном, па неуправном говору и напослијетку њиховим модификацијама.

3.2. Управни говор

Управни или директни говор „представља дословно репродукован говор некога лица изражен самосталном – простом, независнословеном или зависнословеном – комуникативном реченицом или исказом и уведен у текст ауторским ријечима“ (Ковачевић, 2013: 69). Реченична конструкција са управним говором садржи ауторску дидаскопију или конференсу, како се то у науци назива, којом се идентификује говорник, а евентуално врши и оцјена његових ријечи. Туђи говор обавезно се ортографски обиљежава и одваја од ауторског говора, било двотачком и наводницима, било цртом. Према тако обиљеженом туђем говору ауторска дидаскопија може бити у препозицији, постпозицији и интерпозицији. Сва три наведена типа ауторских дидаскопија срећемо и у новели *Без кривице крива*, као и оба типа ортографског маркирања туђег говора.

а) ауторска дидаскалија у препозицији:

И одмах, као да се плашио да ћемо ми да се задржимо на том његовом милосрђу, скретао разговор у страну:

– А Руси, велиш, бију Швабу, још како, о хо, хо! (132)

б) ауторска дидаскалија у постпозицији:

– Нећу, па нећу и бог! – упорно љутито викало је оно. (133)

в) ауторска дидаскалија у интерпозицији:

– Тако ти, само тако, – гунђала је она, – мази га, отимај га од мајчине бриге и мајчина skutа... Па ако те не стигне моја несрећа, стићи ће те друга, само ти тако... (133)

У свим наведеним случајевима управни говор обиљежен је цртом. Као што раније рекосмо, цијела новела, изузимајући прву реченицу, дата је у форми управног говора, обиљеженог наводницима. Осим тога, у још неколико случајева, присутно је маркирање знацима навода. Нпр.

„Тих избјеглица из Трокута, размјештених по кнешпољским селима, има сва сила божја“, причао нам домаћин (...). (132)

Тешко би било пронаћи правилност којом се диференцира означавање цртом или наводницима управног говора у овој новели, тим прије што ортографија овдје и није беспрекорна. Тако се на једном мјесту среће чак и комбиновање црте и наводника у једном примјеру:

– Е, а сад ми нешто кажи о нашим вронтовима?“ (133)

Као правило обиљежавања директног говора цртом могли бисмо сматрати случајеве смјењивања реплика говорника и саговорника у дијалогским (микро)дискурсима. Ипак, постоје и случајеви гдје нема таквога смјењивања, па се ипак управни говор маркира цртом, а други пут, међутим, наводницима. Такође, у новели налазимо и један примјер за тзв. неизречени (помишљени) управни говор, а он је обиљежен наводницима:

Чим хоћу ријеч милосну да му кажем, покојна Зора изиђе ми пред очи, па све к'о да ми говори: „Не, мајко, те твоје милоште, мене у смрт младу отјераше.“ (138)

За Шубића могли бисмо рећи да управни говор употребљава из два разлога: 1) због његове синтаксичке „уникатности“, и 2) због његове комуникативне маркираности, тј. због диференцијације ауторског говора и говора лика. Синтаксичка „уникатност“ управног говора, по Ковачевићу (2013: 192), „подразумијева да се њиме искључиво или примарно – што ће рећи функционалностилски необиљежено – могу пренијети неки од типова језичких садржаја. Одређене синтаксичко-семантичко-прагматичке категорије примарно се, а неке и једино, изражавају у оквиру управног говора“. Такве категорије су нпр. вокатив, императив, узвици, експресивна лексика, узвични и упитни искази итд. Примјери наведених категорија заступљени су и у Шубићевој новели:

– Уклони боже! Неће усташе више у овај крај, не до бог, љутито завикале жене на ону старицу. (133)

– Ходи ти мени, пиле бакино, срце моје, ко тебе цвијелио, – одмах послјије тога чуо се глас једне старије жене која је пружио руке према расплаканом дјетету. (133)

И одмах, као да се плашио да ћемо ми да се задржимо на том његовом милосрђу, скретао разговор у страну:

–А Руси, велиш, бију Швабу, још како, о хо, хо! Ако, мајку им швапску, још мало па ћемо и у Берлин да им засвирамо „пипиревку!“ (132)

У овим и сличним примјерима управни се говор не би могао пребацити у неуправни, „што из синтаксичких, што из синтаксичко-прагматичких разлога“ (Ковачевић, 2013: 193). Неуправни говор не може бити у форми заповиједних и упитних реченица, већ само изјавних, а индиректном говору су несвојствени императив, вокатив, велики број партикула итд. „У таквим случајевима синтаксичко-семантичко-прагматичке неконкурентности управног и неуправног говора – управни говор, као „уникатна“ форма, добија статус језички маркиране категорије“ (Ковачевић, 2013: 193).

3.3. Неуправни говор

Неуправни (индиректни) говор „јесте форма преношења туђег говора структурисана у синтаксички облик зависносложене реченице. (...) Наиме, синтаксичка конструкција неуправног говора састоји се од ауторске дидаскалије (ријечи аутора) у облику главне клаузе, и репродукованог исказа („неауторовог“ говора) у форми зависне клаузе“ (Ковачевић, 2013: 71). У конструкцијама које садрже неуправни говор, тај неауторов, репродуковани говор долази у облику изричних зависних клауза, какве се уводе везницима *да* и *како*, али и у облику зависно-упитних изричних клауза „са свим типовима упитних ријечи као везивним елементима“ (Ковачевић, 2013: 71). Редослијед главне и зависне клаузе у конструкцијама с неуправним говором слободан је, тако да главна може претходити зависној, али и обрнуто. С обзиром на то да неуправни говор представља препричавање туђега говора, у конструкцијама с неуправним говором, у изричној клаузи, мора доћи до обличког усаглашавања лица глаголских облика као и личних и присвојних замјеница. Они се за разлику од управног говора облички не усаглашавају са субјектом туђега говора (говорником) већ се усаглашавају према глаголу у ауторској дидаскалији. У неуправном говору „а) прво лице из управног говора изједначава се с лицем глагола говорења, б) друго лице из управног говора изједначава се с лицем саговорника на који упућује глагол из ауторске дидаскалије, в) треће лице из управног говора изједначава се с лицем о коме глагол из ауторске дидаскалије говори“ (Катић, 1986: 349–351, према Ковачевић, 2013: 72).

У новели *Без кривице крива* нема примјера за неуправни говор који би испоштовао све поменуте критеријуме, тј. нема га у граматикализованом форми. Ипак, у неколико случајева препознајемо неуправни говор, односно неке особине неуправног говора.

Домаћин је био демобилисани борац. Тако нам је рекао. (131)
Методом парафразе, остајући у границама реченичне синонимије, добили бисмо слjedeћу конструкцију:

Домаћин нам је рекао да је демобилисани борац.
Оваква би конструкција испуњавала све особине неуправног говора. Конструкција какву налазимо код Шубића није у синтаксичком облику зависне реченице, већ се састоји од двије просте реченице, те је не карактерише хипотакса но паратакса. Овдје препознајемо неки вид парцелације, тј. осамостаљивања појединих дијелова реченице у посебне исказе. На чвршћу и синтаксичку и семантичку повезаност двију клауза у примјеру указује и анафорски употрејебљен замјенички прилог *тако*. У другој клаузи се налази и глагол говорења, којим се упућује на садржај претходне реченице. Такође је испоштован и услов да се прво лице из управног говора изједначава с лицем глагола говорења. И у слjedeћем примјеру назиремо карактеристике неуправног говора:

Послије, у разговору, као узгред дознадосмо да сва ова многобројна чељад није домаћа. Троје дјеце, двије млађе жене и једна баба су из Трокута, преко Уне, избјегли прољетос испред фашистичког ножа. „Тих избјеглица из Трокута, размјештених по кнешпољским селима, има сва сила божја“, причао нам домаћин (...). (132)

У првој реченици овога фрагмента препознајемо неуправни говор. Овдје је неуправни говор дат у изричној зависној клаузи с везником *да*, тј. испоштовани су хипотаксички односи, а усаглашена су и лица. Оно што је специфичност овога примјера и што га диференцира од типичног неуправног говора јесте да у ауторској дидаскалији није употрејебљен глагол говорења, већ глагол знања.

3.4. Варијанте управног и неуправног говора и ортографија новеле

Од варијаната управног говора у Шубићевој новели проналазимо тзв. реплику дијалога или неуведени управни говор, чија је специфичност у томе што му недостаје ауторска дидаскалија. То је „управни говор са имплицитном или изостављеном ауторском дидаскалијом“ (Ковачевић, 2013: 74). Италиком ћемо означити реплику дијалога у примјеру:

– Баку! одговори он.
– *Значи, више би волио да бака остане с тобом?*
Дијете климнуло главом. (136)

Уз то, у тексту проналазимо и цитирани управни говор, у овом случају то је цитат у домаћиновом говору, цитат у цитату:

А бака рашири руке, па га пригрли или прекрије кецељом, а све му тепај као она моја малопрје: „Не да тебе твоја бака!“ Тако бака, а тако и дјед Марко. (134)

Заступљен је у новели и један примјер слободног неуправног говора. „Слободни неуправни говор има граматичке особине неуправног говора (прије свега употребу глаголског и замјеничког лица као у неуправном говору), али га од модела неуправног говора строго диференцира непостојање ауторске дидаскалије (тј. управне клаузе) и непостојање везивног елемента“ (Ковачевић, 2013: 88). Истовремено, слободни неуправни говор тешко је разграничљив од ауторског говора. Налазимо га у примјеру:

– Значи, више би волио да бака остане с тобом?

Дијете климнуло главом. *Безбели, бака; куд би [<бих] он [<ја] без његове [<моје] баке.* (136)

У загради су дати реконструисани конкурентни облици управног говора. Означени исказ може бити, а и јесте причалачки коментар домаћинов, међутим тај коментар подразумијева уживљавање у психу дјечака Адама, па се овдје мијешају двије перспективе, односно двије тачке гледишта: домаћинова и Адамова. „С апстрактно-граматичке тачке гледишта – говори аутор, док с тачке гледишта стварног смисла целог контекста – говори јунак“ (Бахтин, 1980: 164, према Ковачевић, 2013: 89). Тако је слободни неуправни говор наглашено стилогена категорија, која „у себи меша ознаке два дискурзивна догађаја (приповедачевог и дискурзивног чина лика), два стила, два језика, два гласа, два семантичка и аксиолошка система“ (Prins, 2011: 185). Претходни примјер истовремено је и примјер за неизречени говор.

Ортографска маркираност једна је од најбитнијих карактеристика по којима одређујемо коме типу припада одређени туђи говор. С тим у вези морамо примијетити, као што смо и већ напоменули, да ову новелу не одликује беспријекорна ортографија, а примјера за то је више. Тако понекад у тексту изостаје двотачка, док је туђи говор у осталоме добро правописно омеђен.

Кад је угледао малог Адама који се држао бакине сукње, као да му је било драго, осмјехнуо се дјетету.

– Гле, малишана, зар се и ти плашиш?

– Их, какав си ти јунак, – ругао се он Адаму који се мрштио – шта зна дијете? А ко ти је то? – упитао официр и показао прстом на баку. (135)

Тако овдје двије реплике истога говорника долазе једна иза друге, посебно означене цртом, као да се ради о говору двају ликова, што дјелује конфузно. Такође, прва реплика може се посматрати као варијанта управног говора, означена термином реплика дијалога, односно неуведени управни говор. А, да је иза ауторског говора, како би и требало, стављена двотачка, онда се не би радило о реплици дијалога. Понекад изостане црта испред управног говора, као нпр:

– Уклони боже! Неће усташе више у овај крај, не до бог, љутито завикале жене на ону старицу. Не говори тако, прија Маро! (133)

У овом примјеру ауторска дидаскалија није цртом одијељена од туђега говора, ни од онога који је у препозицији, ни од онога у постпозицији, од кога је додатно одвојена и тачком. Тако долази до конфузије да ли се ради о ауторском или туђем говору.

4. ЗАКЉУЧАК

Нараторска структура новеле *Без кривице крива* и те како је комплексна и слојевита, богата и разноврсна, а у њој налазимо готово све најважније типове приповједача које издваја наратологија: екстрадијегетичког и интрадијегетичког, хомодијегетичког и хетеродијегетичког, као и метадијегетичког и безличног. У новели постоје три приповједача: безлични приповједач, поручник Мирко и домаћин, а условно би се приповједачем могла сматрати и баба Мара. Оваква нараторска организација је карактеристика која представља доминанту Шубићева приповједачког поступка у овој новели.

Анализа типова говора показала је да у овом тексту егзистирају и ауторски и туђи говор, који се испољава у два вида: управном и неуправном. Проналазимо и двије варијације управног говора – реплику дијалога и цитирани управни говор. У новели не налазимо граматикализовани неуправни говор, али указујемо на неколико случајева гдје је присутан туђи говор са неким особинама неуправнога. Указујемо на један примјер слободног неуправног говора као варијетета неуправнога говора. Пажњу посвећујемо и ортографији дјела, што је од велике важности и за одређивање статуса појединих типова говора, а увиђамо да има доста мањкавости у правописном означавању, нарочито кад је ријеч о обиљежавању туђега, управног говора.

Све наведено показује нам да су наративни поступци у новели *Без кривице крива* разнолики и ефектно употријебљени. Ова анализа донекле се супротставља у критици увријеженом мишљењу о Шубићу као конзервативном писцу, писцу „старога метода“, како се то на једном мјесту каже. Управо је у овој новели, и кроз набројане и описане наративне поступке, Шубић најбоље показао и своју модерност, а нарочито кроз употребу слободног неуправног говора. Већом заступљеношћу управног говора, науштрб неуправног који се сразмјерно ријетко користи, појачана је драматичност ове новеле, што је у потпуности у складу са њеном трагичном природом и значењем. Велики број приповједача ствара сугестију битности и занимљивости онога што се прича, будући да се исти наратив преноси од домаћина, који такође није очевидац него је причу

чуо, поручнику Мирку, од Мирка безличног приповједача, а од безличног приповједача нама – читаоцима. Тиме се имплицитно потцртава да се ова прича не смије заборавити, а читаоцу се, на неки начин, даје обавеза да и он прича исту причу неким будућим слушаоцима. Зато нараторска умноженост у овој новели није нимало случајна, већ је врло ефектна и осмишљена, чему доприноси и поменута разноврсност наратора.

ИЗВОР

Šubić, Z. (1957). *Seljaci (pripovijetke)*. Sarajevo: Svjetlost.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтин, М. (1989). *О роману*. Београд: Нолит. Према: Ковачевић, М. (2013). *Лингвистика као србистика*. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву Филозофски факултет Пале.

Југословенски књижевни лексикон (1984). ур. Живан Милисавец. Нови Сад: Матица српска.

Ковачевић, М. (2013). *Лингвистика као србистика*. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву Филозофски факултет Пале.

Новаковић, Б. (1959). *Сусрети*. Сарајево: Свјетлост.

Leksikon hrvatskih pisaca (2000). Autor koncepcije Krešimir Nemec. Zagreb: Školska knjiga.

Katičić, R. (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU, Globus. Према: Ковачевић, М. (2013). *Лингвистика као србистика*. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву Филозофски факултет Пале.

Krnjević, V. (1969). Šubićeve metamorfoze (predgovor). У *Izabrana djela Zvonimira Šubića knjiga III*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Svjetlost“.

Kulenović, S. (1971). *Eseji*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.

Prins, Dž. (2011). *Naratoški rečnik*. Prevela s engleskog: Brana Miladinov. U originalu: Gerald Prince *Dictionary of Narratology Revised Edition*, 2003, Lincoln and London, University of Nebraska Press, 2003. Beograd: Službeni glasnik

Dušan M. Pejić

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

THE TYPES OF SPEECH AND KINDS OF NARRATORS IN ZVONIMIR ŠUBIĆ'S STORY *BEZ KRIVICE KRIVA*

Summary

This research is about to present lingual-stylistic peculiarities in the story *Bez krivice kriva* / *Guilty without guilt*, by the nowadays forgotten author Zvonimir Šubić. The main topic is analysis of the different types of narrators and the kinds of speech used in the story, which are the most important characteristics of Šubić's narrative process. Whereas there is a large number of the narrators, we analyzed and classified them severally (extradiegetic and intradiegetic, homodiegetic and heterodiegetic, metadiegetic and impersonal narrator). The criteria used in this process is by the book of the Gerald Prince – *A dictionary of narratology*. We also pointed out the organic connection between the complex narrative structure and the theme of the story – the artistically functional intertwining of the form and content. The different types of narrators are in the tightest connection with the types of author's and others' speech (direct, indirect and free indirect speech) are also subject of this research. The frequency of using direct speech is incomparably bigger than the usage of indirect speech. Even though the story is drama by its theme, this speech makes the drama effect bigger. The story is about bestial Ustaša crimes against Serb population in Potkozarje – the theme that is recently revived in the public spotlight. All of that gives additional relevance to Šubić's work, especially today when the theme of Jasenovac and other places where Serbs were tortured and executed became actual. This work is not only about interesting narrative, it's also about virtuoso architecture of Šubić's narrative process, his beautiful language and style. Even though he's outside "literature canon", his work would be interesting to the contemporar reader, linguist or literature scholar. This analysis shows us that Šubić's prose is modern, that's the opposite of ingrained oppinion about him as a conservative, realistic "old-school" writer.

Key words: direct and reported speech, free indirect speech, homodiegetic and heterodiegetic narrator, extradiegetic and intradiegetic narrator.

Сњежана Н. Станковић *

Универзитет у Бањој Луци

Филолошки факултет

Одсјек за руски језик и књижевност

ТОПОАНАЛИЗА СНА У РОМАНУ *ВЕЧЕ КОД КЛЕР* ГАЈТА ГАЗДАНОВА

На темељу топоанализе Гастона Башлара у раду ћемо објаснити мјесто и функцију сна у роману *Вече код Клер* Гајта Газданова, указујући прије свега на поетске одлике снова, заснованих на унутрашњем свијету главног јунака Николаја Сосједова. Јунак снива и реализује себе у простору, обогаћеном имагинацијом. Тај је простор сновиђења изграђен као кућа у којој постоји стална свијест о величини простора и повезивању стихија воде и ваздуха. Постављајући за циљ овога рада тумачење просторних механизма сновиђења, долазимо до одређивања симболике сна, сажете у представи о Клер, у чијем лику се одражава Сосједовљев смисао постојања.

Кључне ријечи: топоанализа, сан, Г. Башлар, *Вече код Клер*, Г. Газданов.

ИМАГИНАТИВНА ДИМЕНЗИЈА СНА

Газданов, на трагу традиције егзистенцијализма и магијског реализма (Кибальник, 2011; Красавченко, 2009), скренуо је пажњу на унутрашњи свијет јунака, емоционална стања која сежу до коријена њихове подсвијести. Његов књижевни опус прожет је животним и читалачким искуством које се допуњује маштом и богати успоменама. Захваљујући изоштреним чулима читалац је непрестано окружен сагласјем боја, звукова, ријечи и стихија на којима и почива (поетска) слика свијета Газдановљевих јунака.

Ласло Дијенеш [Ласло Диенеш] је међу првим истраживачима Газдановљеве поетике уочио да његово стваралаштво обилује „емоционалним пејзажима“ и „кретањима душе²⁶“ (Диенеш, 1995: 20, 28). Тај „реализам душе²⁷“ (Диенеш, 1995: 20) није изостављен ни у роману *Вече код Клер*, објављеном 1930. године у Паризу. Специфично изграђен и обликован унутрашњи свијет јунака Николаја Сосједова

* snjezanastankovic18@gmail.com

²⁶ «Эмоциональные ландшафты», «движение души». Цитирана литература на руском језику дата је у пријеву на српски језик. Пријев је наш.

²⁷ «Реализм души».

можемо тумачити као стање на граници објективне реалности и маште, које омогућава саморефлексију (Проскурина, 2009) у тренуцима сједињавања са „другим у себи“. То се стање назива „болешћу усредсређене пажње²⁸“ (По, интернет, према Газданов, интернет), односно „душевном грозницом“ (Gazdanov, 1999: 16). Сиже романа заснива се на Сосједовљевом сусрету са Клер, који га подстиче на повратак у прошлост на чијем се путу унутар себе нижу сјећања према принципу асоцијативности (Гайбарян, интернет; Проскурина, 2009). Тако се открива свијет који је прожет сталним трагањем за смислом живота, откривањем тајне бивствовања која јунаку непрестано измиче пред очима. Имајући на уму да је сновиђење јунака уткано у структуру романа, запажамо да је оно и симболично обликовано у лику Клер, која се налази на дну јунакове свијести. Симболика Сосједовљевих снова осликава душевни простор; усложњава се јединством имажинације и чулних подражаја из непосредне околине. На том међупростору сна и јаве (Флоренски, интернет) можемо сагледати унутрашњи свијет јунака, чија су сновиђења својеврстан покушај откривања суштине људске и сопствене егзистенције која се дочарава „метафорама које предају универзалну музикалност постојања“²⁹ (Гайбарян, интернет).

С обзиром на то да је далеко шири, богатији и симболима засићенији простор који ствара машта, у овом раду бавићемо се проучавањем простора сновиђења Николаја Сосједова како бисмо открили симболику сна у роману Гајта Газданова. С тим у вези послужићемо се топоанализом Гастона Башлара, која представља „систематску психолошку студију предела нашег интимног живота“ и у којој „долазимо до сазнања да се календар нашег живота може утврдити само у његовој галерији слика“ (Bašlar, 1969: 35, 36). Тумачењем простора Сосједовљеве свијести открићемо тајну „геолошких слојева историје“ (Gazdanov, 1999: 47) чија је временска димензија сна дубоко укоријењена у простору и у корист које се сужавају оквири објективне реалности.

Осамљивање и десоцијализација (Bašlar, 1969, 36) омогућавају Сосједову да се сањалачком моћи пренесе из једне димензије у другу, од једног бића ка другом. У Клерином лику постојан је сан о срећи и тренутној радости, односно смисао живота који, као и Клер, непрестано измиче потпуном овладавању и сагледавању. Захваљујући „поезији прошлости“ (Bašlar, 1969: 44) јунака, долазимо до најудаљенијих слојева његовог бића, гдје је „други у њему“ производ непрестаног рада маште. Снага Сосједовљеве имажинације огледа се у снажним поетским сликама које долазе из срца.

²⁸ «Болезнь сосредоточенного внимания»

²⁹ «Метафоры, передающие универсальную музыкальность бытия.»

Према томе, Сосједовљев сан тумачићемо као „уточиште“ (Bašlar, 1969: 33) односно као унутрашњи живот јунака паралелан објективној стварности, на чијем путовању кроз простор и вријеме, од личног ка космичком, Сосједовљеви „снови, мисли, сећања чине јединствено ткиво“ (Bašlar, 1969: 223). Да би описао симболику куће, Башлар објашњава да су ријечи „мале куће с подрумом и таваном“ (Bašlar, 1969: 192). Он даље говори:

Обично значење станује у приземљу, увек спремно за 'вањско дружење' равноправно са другим, с тим пролазником који никад није сањар. Пењати се степеништем у кући речи, то значи, степен по степен, апстраховати. Силазити у подрум то значи сањати, значи изгубити се у удаљеним ходницима неизвесне етимологије, то значи тражити у речима недокучива блага. Пењати се и силазити у самим речима – то је песников живот“ (Bašlar, 1969: 192).

У том „песниковом животу“ (Bašlar, 1969: 192) сан је „огледалски одраз света“ (Флоренски, интернет), а душа „галерија успомена“ (Gazdanov, 1999: 13) у којој се откривају најскривенији слојеви Сосједовљеве подсвијести која је сачињена од сјећања на Клер.

Башлар тумачи „интимну имагинацију“ (1998: 6) као коријен сна. Према његовом мишљењу имагинација представља „способност стварања слика [...] које опевавају стварност“ (Башлар, 1998: 25). Тако се долази до закључка да Башлар схвата сан као слике, тј. као „догађаје који су се збили у животу“ (Bašlar, 1969: 78). Његово тумачење снова (Bašlar, 1969, Башлар, 1998) усредсређује се на тумачење поетских слика које су плод имагинације и које су представљене у простору кроз активно садејство елемената гдје „у космологији сна, материјални елементи остају основни елементи“ (Башлар, 1998: 10), те одређивање симбола куће као симбола унутрашњег живота на основу којег се сазнају и читају поруке о свијету (Bašlar, 1969). Тако је и Газданов у свом књижевном опусу непрестано преплитао машту и објективну стварност међу којима се успоставља знак једнакости. Фантазмагоричне представе његових јунака су представљене као огледала реалности у којој се јунаци нарочито не сналазе. Насупрот томе они бораве у свијету свог унутрашњег бића, трагајући за одговорима на егзистенцијална питања. У роману *Вече код Клер* врло је активно пребивање на граници сна и јаве, у тзв. „полусненом-полубудном стању“ (Флоренски, интернет) гдје се као „једина могућност успостављања контакта међу опипљивом 'предметношћу' стварности и микрокосмосом појављују асоцијативне везе, настале посредством тјелесне супстанце (кроз свјетлост, боју, мирис)“³⁰ (Золотухина, интернет). Имагинација на тај начин повезује најдубље

³⁰ «Единственной возможностью установить контакт между осязаемой 'вещностью' реальности и микрокосмосом являются ассоциативные связи, рожденные посредством телесной субстанции (через свет, цвет, запах).»

слојеве свијести у којој сан постаје равноправан објективној стварности, а унутрашњи свијет освјетљава наш површински живот. Сlike и доживљаји из дјетињства у себи су објединили „функцију стварног“ са „функцијом нестварног“ (Bašlar, 1969: 22) у којима „сликовито изгуби своју боју, часови престану да откуцавају, а простор се безгранично рашири“ (Bašlar, 1969: 238).

Стихијски одраз унутрашњег свијета – вода као огледало подсвијести

Сосједовљево снивање представља сагласје мисли, сјећања и снова које има „моћ над стварношћу“ (Bašlar, 1969: 280). То је сагласје поткријепљено имагинацијом и одиграва се у специфичном временском и просторном оквиру. Као што је свијет објективне стварности материјализован, тако је и свијет душе настањен у одређеном простору који Башлар схвата као дом (1969: 26), а који је једнако оживљен као и предмети у њему. Посебно се интересантним у том погледу за истраживање симболике снова чини запажање да се снивање јунака одвија у води, у различитим облицима воде у којој се „устпостављају *сагласја* која не могу да нас преваре [...] читаво *сагласје* почива на првобитној води, телесној води, на универзалном елементу“ (Башлар, 1998: 46). Као саставно и опште мјесто Сосједовљевих снова, оградајући свијет објективне реалности и сновиђења, вода постаје симбол јунаковог живота или ријечима Башлара – „свемир повучен у себе“ (Bašlar, 1969: 183).

Сосједовљево снивање започиње сљедећом сликом:

Над Сеном су тонући у тами горела многобројна светла, и када сам их гледао са моста почињало ми се чинити да стојим над пристаништем и да је море прекривено страним бродовима на којима су упаљена светла. Осврнувши се на Сену последњи пут, пењао сам се у своју собу и легао у кревет, и истог тренутка тонуо у дубоки мрак... (Gazdanov, 1999: 5).

Супротстављајући свјетлост и таму ноћног Париза, у центар пажње стављају се освјетљени страни бродови који представљају онај свијет страног и необичног који јунака ставља на пут трагања и лутања за недокучивим и непознатим тајнама, гдје „јуриш за недостижним циљем одређује драматизам самог стваралачког процеса“³¹ (Гайбарян, интернет). Тако пристаниште постаје мјесто које отвара асоцијативни низ и активира машту. „Дубоки мрак“ (Gazdanov, 1999: 5) у који силази јунак представља врата сна (Bašlar, 1969: 108), односно мјесто на којем се јунак одвојио од свијета

³¹ «Погоня за недостижимой целью определяет драматизм самого творческого процесса.»

објективне реалности и зашао у онај себи својствен имагинарни свијет у којем се мијешају „треперава тела“ (Gazdanov, 1999: 5) .

Користећи технику „помоћу које се можемо наћи на другом месту, у неком апсолутном другде које ће да се испречи пред снагама што нас заробљавају овде“ (Bašlar, 1969: 260), Сосједов имагинарно повезује подсвијест са објективном стварношћу, оно што је доживио или осјетио са оним што представља његов пут трагања за смислом и предметом својих жеља. Просторну дијалектику карактерише међусобно прожимање стихија воде и ваздуха, па чак и огледања неба у води, које на тај начин повезује земаљску и небеску сферу, али и Сосједовљев „удвојени лик“ (Башлар, 1998: 36) као својеврстан одраз јунакових тежњи у води. Када јунак каже: „пењем се у собу [...] спуштам у дубоки мрак“ (Gazdanov, 1999: 5), Газданов сугерише спајање двају простора у којем се помоћу маште спушта у дубинске слојеве своје подсвијести. Тај простор другог свијета не карактеришу просторно-временске границе свијета објективне реалности, него димензионални преокрет у којем је „то другде природно [...] А само сањарење је, могло би се рећи, првобитно посматрање“ (Bašlar, 1969: 232) у којем се простор непрестано и непримјетно шири, оживљавају га боје и мириси.

Сан није само мотивисан сјећањима (Кибалњик, 2011) него је и саморефлексиван над сопственим животом над чијим хоризонтом стоји јунак, сагледавајући и сажимајући оно што чине успомене и машта. „Необјашњиво стање“ (Gazdanov, 1999: 6) је сновиђење, настало чином имагинације у којој се појављују снажне поетске слике. Та Сосједовљева „болест“ истовремено је и осјетљивост и подвојеност јунака (Гайбарян, интернет). Вода је извор са којег потиче јунакова машта, чији су снови „ланац мисли, утисака и осећаја“ (Gazdanov, 1999: 14), односно „низ сенки одражених у мутном и течном огледалу“ (Gazdanov, 1999: 14), а живот оживљен маштом и прошлошћу (Gazdanov, 1999: 13). С обзиром на то да је унутрашњи свијет јунака утемељен на води, њени елементи преносе „универзалну музикалност постојања“³² (Гайбарян, интернет).

Посебно интересантним за анализу чини се поигравање боја и предмета у свијести Николаја Сосједова које се одвија на зидовима собе:

Окренуо сам се лицем према зиду и поново ме је обузела стара туга; туга је била у ваздуху, и њени прозирни таласи пливали су изнад Клериног белог тела, дуж њених ногу и груди [...] приметио сам да ми се плава боја тапета у Клериној соби учинила знатно светлија и чудновато промењена (Gazdanov, 1999: 12).

Боје на зиду већ тиме сугеришу на воду, као што су „прозирни таласи“ туге (Gazdanov, 1999: 12) исто тако симболичка представа воде, односно морских таласа не

³² «универсальная музыкальность бытия»

би ли се на тај начин представио емоционални свијет јунака. Осјећање туге отиче као ријека која се излива у простор око себе. Имајући у виду да „машта конструише ‘зидове’ од неопипљивих сенки“ (Bašlar, 1969: 31), паралелно са промјеном осјећања мијењају се и боје на зиду. Простор се чини готово измијењен, сав у покрету, као што вода у свом току са собом односи дио каквих предјела или живота. Користећи се топосом воде у њеним различитим облицима, било да се ради о језеру, мору или ријеци, то у сваком погледу постаје одраз јунаковог живота и његов симбол:

Љубичаста ивица тапета вијугала је у танкој таласастој линији налик на условну ознаку пута по којем плива риба у непознатом мору; и кроз трепераве завесе отвореног прозора све је покушавала и није могла да допре до мене далека, обојена у исту ону светлоплаву боју, ваздушна струја која је носила са собом дугу галерију успомена (Gazdanov, 1999: 13).

Искривљена љубичаста линија морских таласа симболише непредвидивост живота, као што риба представља Сосједовљево мјесто у свијету. Начин на који он види ову слику на зиду није само пука игра маште него и сазнање да је Сосједов путник који трага за необјашњивим тајнама на које ће само он добити одговор. Јунак је толико повучен у своју подсвијест да не примјећује дешавања из непосредне реалности. Захваљујући „истанчаном језичком осјећају“³³ (Диенеш, 1995: 22), оваквим поетским сликама Газданов наглашава подвојену природу свог јунака, чија се маестрална вриједност унутрашњег свијета огледа у проницљивом запажању, сагласју боја, мириса и звукова.

Као што смо и запазили, промјене емоција паралелно се одвијају са промјенама елемената у простору. Довољно је да се догоди смјена двију нијанси исте боје, па да затим читава соба добије нови изглед. Идеализација сјећања обојених маштом и детаљизација простора нарушавају равнотежу међу унутрашњим и спољашњим свијетом Сосједова. Каткад се слике које живе у његовој глави сукобљавају са искуством у објективној стварности. Клерин лик, као образац идеално замишљеног свијета, не остаје онако сањиво диван као у машти. Клер је тек привиђење, сан о срећи који стоји над Сосједовом као облак:

Проћи ће још много времена док не створим себи њен другачији лик и он опет не постане у другом смислу исто тако недостижан за мене, као што је до сад било недостижно ово тело, ове длаке, ови светлоплави облаци (Gazdanov, 1999: 14).

Достићи и реализовати сан није смисао Сосједовљевог путовања. Напротив, смисао његовог живота огледа се у сталном трагању и приближавању оним тајнама живота за којима лута. Тиме се крај (живота) одлаже за још који тренутак.

³³ «Тонкое чувство языка»

Сосједовљева игра са оцем у дјетињству, у којој као путници на мору путују око свијета, производ је маште чији је стваралачки дух јунак понио у живот и од којег је сачињен унутрашњи свијет јунака. Путовање морем активира успомене из прошлости. Тако је машта креативна снага, један од најдоминантнијих предуслова за постојање другог (унутрашњег) свијета. Међутим, наизглед наивна дјечија игра, „бескрајна бајка“ (Gazdanov, 1999: 26) своју пуну вриједност добија када објаснимо једно од њених могућих значења: „Био сам толико навикнут да свако вече слушам бајку о пловидби бродом и толико сам се саживео са њом да кад се она повремено прекидала – ако би на пример отац некуд отпутовао – то ме је растуживало готово до суза“ (Gazdanov, 1999: 26). Моћ имагинације, сновиђење о путовању и кретању, сновиђење о мору укоријењено је у (под)свијест Сосједова још у дјетињству. Сосједов представља такву врсту јунака који интуитивно осјећа појаве у свијету. Препуштајући се свему неочекиваном и неизбјежном, јунак мирно стоји на обали воде. Жеља за скоком у море симболизује Сосједовљеву жељу за животом и трагање за оним што долази, ново, неочекивано:

Ја као да сам стајао на обали реке спреман да се бацам у воду, али ипак се нисам одлучивао на то, иако сам знао да то свеједно не могу избећи: проћи ће још мало времена – и ја ћу ући у воду и запливаћу, гуран уједначеном и снажном матицом (Gazdanov, 1999: 55).

Осим свијетле, уједначене или немирне воде, каткад се у подсвијести Сосједова рађа слика замућене воде која често представља одраз једног малог свијета:

Као кад би по широкој и глаткој линији воде одједном протрчао зрак рефлектора и вода би се мрешкала и блистала, и човек који би то гледао уочио би у том блистању и исцепкани одраз једра, и пламичак удаљене куће, и белу траку кречног пута, и светлуцави рибљи реп, и дрхтави облик некакве високе стаклене зграде у којој никад није живео (Gazdanov, 1999: 61).

У таквој води рађа се све што јунак маштом може створити: свијест о блиставом једру које види пред собом и дим куће у даљини. У таквом се поигравању просторним димензијама шире слике у подсвијести јунака.

Фантазмагоричне визије очеве смрти представљене су сужавањем простора које повезује воду и ваздух. Вода се претвара у мрачно и мутно осјећање у којем су помијешани и збијени једно уз друго свјесно и несвјесно, јава и сан, чиме се дочарава емоционална напетост јунака:

Ваздух се љуљао преда мном [...] жута боја је одједном засветлуцала пред мојим очима, неподношљиви сунчев пламен [...] Индијски океан и жуто небо над морем, и црни брод који полако сече воду [...] Пловим на свом пиратском броду, али пловим сам. Гдје ли је отац? (Gazdanov, 1999: 27).

Одређујући мјесто имагинације у сновима, Башлар истиче да она „сакупља слике које појачавају утисак чулности. Најпре се храни далеким сликама [...] из ње затим издваја скровити предео у којем окупља више људске слике“ (Башлар, 1998: 53). Водећи

се том идејом, у *Вечери код Клер* запажамо да Сосједов имагинарно шири или пак смањује простор око себе. Његова су сновића подређена самоспознаји у којој се открива тајна постојања. Такви тренуци сами за себе ослушкују звукове, проницљиво запажају боје. Сосједовљева машта обликује простор око себе и у себи. Тада он не види боје или предмете у њиховом реалном облику, него онако како би их у машти осликао:

Било је веома мрачно, кроз крошње дрвећа се једва назирало небо. Посећена места парка и град остали су далеко испод; с леве стране плавила се Романовска планина, прекривена јелама. Она ми је деловала плаво, иако ју је сада у мраку око морало видети као црну, али ја сам се навикао да је гледам по дану, када се заиста плавила: и сада, увече, служио сам се видом само зато да бих се боље сетио обриса планине, а њена плавет је већ спремна у мојој машти – упркос законима светлости и растојања. Ваздух је био чист и свеж (Gazdanov, 1999: 93).

Опustoшене улице и мрак своје мјесто уступају чистом ваздуху и тишини у којој се пажња усредсређује на разговор Виталија и Сосједова о смислу човјековог живота. Захваљујући имагиницији остварује се ослушкивање природе, а слике простора се том задатку подређују сужавањем предјела.

Запажање детаља у природи „са сталном радозналошћу својственој љубави“ (Башлар, 1998: 147) представља природу као „пројекцију мајке“ (Башлар, 1998: 148). На један сличан начин Сосједов показује интересовање за простором у себи. Доживљај свијета у самоћи и самоспознаја одвијају се природи. Сигурност и радост дјечаштва сачувана је у успоменама крај воде. Дједова кућа налази се „на дну јаруге“ (Gazdanov, 1999: 52) гдје је „текао поток у којем су пливале пастрмке“ (Gazdanov, 1999: 52). Кисловодск, то „бело здање са осећајним натписима“ (Gazdanov, 1999: 54), буди сјећање на Храм ваздуха. И то здање је настало као производ маште. Пењање ка Храму ваздуха паралелно је развоју њежних и топлих осјећања као „темељних и првих вредности“ (Башлар, 1998: 147) које му то здање буди. Тамо је „ветар попут ваздушне реке жуборио и струјао између стубова“ (Gazdanov, 1999: 53). Однос у простору наглашава обрнуту пројекцију свијета као у огледалу, трансформацију ваздуха у воду, односно одраз Сосједовљевих идеала и снова у води. Бијела боја зграде и звучни ефекти (жуборење потока и струјање ваздуха) буде у Сосједову осјећај радости и спокоја. Таква вода, прозирна и блистава, по свом је карактеру вода стварања, односно рађања (Башлар, 1998). Ваздух имагинарно жубори, њиме ријека тече као онај сањани живот за којим чезне: „волео сам да се пењем тамо; тамо је ветар попут ваздушне реке жуборио и струјао између стубова“ (Gazdanov, 1999: 53).

Ако вода представља подсвијест јунака, живот у „дубоком црном бунару“ (Gazdanov, 1999: 63), а ваздух у датим примјерима огледање подсвијести у води, односно

све оно што је циљ путовања, жеља за посједовањем, оправдано је однос према Клер тумачити на идентичан начин – као сан о тренутној радости, симбол трагања и спознаје свијета, који маштом може оживјети (Геблер, интернет):

Непрекидно искрсавајући и мењајући се и одражавајући се у тамном воденом огледалу, стајало је бледо лице Клер. Бунар се љуљао попут дрвета на ветру, и Клерин одраз се бескрајно издуживао и ширио, и задрхтавши нестајао (Gazdanov, 1999: 64).

Када Сосједов говори о Клер или када замишља њен лик, она увијек искрсава изненада, представљена је као привиђење које подједнако брзо нестаје, као што се и појављује. Размишљајући о Клер, Сосједовљев поглед је усмјерен ка небу које постаје симбол жеља, као што и живот у бунару и свијест о води представљају његов живот, тј. скривене дијелове подсвијести.

Тежња ка новом и другачијем свијету постојања уступа простор машти која спаја даљину са непосредним окружењем, повезујући на тај начин свијет свог постојања са космосом. Како Башлар каже, долази до једне посебне дисиметрије у самом простору у којем се може „учинити унутра конкретним, а споља пространим“ (Bašlar, 1969: 269). Тако Сосједов имагинативно повезује простор у себи, шири димензије слике која у тим тренуцима обухвата Русију, излази ван граница свијета:

Жута магла се стварала изнад тог тропског зеленила чаробно се комешала и нестајала – и поново ме је отегнути звекет задрхтале пиле, прелетевши хиљаде и хиљаће километара, преносио у Петербург са замрзнутом водом, коју је божанска сила звука поново претварала у далеки пејзаж острва Индијског океана... (Gazdanov, 1999: 118).

Сан, осим што разара границу између сна и јаве у којој се јунак слободно креће, у тежњи ка бескрајности спаја и блиске и далеке крајеве, повезујући небо и воду, лични и космички доживљај. Другим ријечима:

Када нека обична позната слика израсте до димензије неба, онда одједном осећамо да познати предмети постају минијатуре једног света. Макрокосмос и микрокосмос су корелативни (Bašlar, 1969: 216).

Претходно смо дошли до закључка да је Сосједовљева подсвијест рефлектована (симболички) у различитим облицима, те да је стихија ваздуха та која, заузимајући своје мјесто у роману, симболизује све жеље јунака, али и смисао, тј. коначну самоспознају. Проналазећи она мјеста у роману на којима се маштом и сјећањима обликује портрет Клер, уочавамо да је њен лик обликован и често у вези са стихијом ваздуха. Клер се појављује у „свјетлоплавим облацима“ (Gazdanov, 1999: 14), Сосједов пред собом види њен „ваздушаст портрет“ (Gazdanov, 1999: 63). Тим поводом можемо говорити о уобразиљи јунака, а самим тим и о Клериној неухватљивости, несталности, о сталној

потрази и лутању за њом: „и чекао сам да се сваки час зачују кораци, усковитла снежна прашина и да у њеном белом облаку угледам Клер“ (Gazdanov, 1999: 61).

Мисао о путовању Сосједов повезује са сјећањем на Клер. Што је ближи одласку из Русије и реализацији свог сна, јунак је и ближи небу:

Први пут се пренувши, приметио сам да нема више Русије и да пловимо морем окружени плавом ноћном водом, испод које промичу леђа делфина – и небом које нам је било ближе него икад (Gazdanov, 1999: 131).

На таквом једном путу откривања сопствене улоге и мјеста у свијету Сосједовљеви сапутници, било да су странци или њему блиски људи, учествују у стварању слике себе кроз друге као огледало унутрашњег свијета постојања:

Чинило ми се да ће од додира са непознатим одједном васкрснути и испољити се у чистијем облику све оно што је важно, сва моја знања и снаге и жеља да схватим још нешто ново (Gazdanov, 1999: 71).

У неколицини таквих јунака издвајају се Аркадије Савин у којем је „било нечег азијатског, део оне тајанствене духовне моћи коју поседују људи жуте расе и која је недостижна за белце“ (Gazdanov, 1999: 115) и Јелисавета Михајловна која је једно од Сосједовљевих „сопствених стања, смештено између тамних пространстава сна и црвеног баршуна на дивану који се појављивао преда мном чим бих отворио очи“ (Gazdanov, 1999: 122).

Дефинишући пут као „унутрашњи развој, који је изражен у категоријама пространства (Лотман, 1988: 285, према Куприянова, интернет), Сосједовљев пут ка самоспознаји карактерише мисао о далеким и егзотичним крајевима са којима га повезује машта:

Сат је одзвањао над морем, над таласима преливеним нафтом; вода је пљускала о млаве и ноћу ме је севастопољска лука подсећала на слике далеких јапанских пристаништа уснулих изнад жутог океана, тако лаких, тако несхватљивих мом уму. [...] Дуго смо пловили Црним морем; било је прилично хладно, ја сам седео умотан у шињел и размишљао о јапанским лукама, о плажама Борнеа и Суматре [...] жута магла се стварала изнад тог тропског зеленила и чаробно се комешала и нестајала – и поново ме је отегнути звекет пиле, прелетевши хиљаде и хиљаде километара, преносио у Петербург са замрзнутом водом, коју је божанска сила звука поново претварала у далеки пејзаж острва Индијског океана... (Gazdanov, 1999: 131–132).

Та мисао о далеким крајевима доводи нас до једне од значајнијих особина Сосједовљевог унутрашњег путовања. У раду се већ дало назрети кроз дате примјере да Сосједов представља јунака у покрету. Снивајући, он се преноси са мјеста на ком се налази у објективној реалности на мјесто које обликује чулима у машти. Тако је посве нормално повезивати Севастопољску луку са Петербургом, јапанским пејзажима, плажама Босфора и Суматре. Непрекидна чежња за одласком и трагањем понајвише је

изражена визуелним и аудитивним елементима који уз помоћ активне имагинације шире простор и преносе јунака са једног на друго мјесто.

С правом се може рећи да (поетска) слика свијета Газдановљевих јунака, у том смислу и Николаја Соседова, потиче из садејства маште и реалности у којој унутрашњи свијет јунака постаје мјесто сусрета са собом, одраз душевног стања, мјесто сигурности и интимности. „Пријатно напредовање“ (Башлар, 1998: 155) имагинације обликује илузије кретања предмета у простору. Дијалектика унутрашњег и спољашњег простора на тај начин постаје једно од мјерила вриједности Сосједовљевих снова, а соба и кућа представљају материјализацију унутрашњег живота, односно „*станованье* у себи“ (Bašlar, 1969: 26).

Сосједовљев сан о одласку и удаљавању од куће треба сагледати из угла сталног трагања за другачијим, у тежњи ка промјенама:

Јако сам волео своју кућу, своју породицу, али често сам сањао како идем нашим градом и пролазим поред зграде у којој станујем, и неизоставно пролазим крај ње, а не могу да уђем, пошто морам да се крећем даље – као да нисам знао да нећу видети ништа ново. Веома често сам сањао тај сан (Gazdanov, 1999: 66).

Наизглед је ова слика илустрација јунакове жеље за одласком од куће која се супротставља идеји повлачења у кућу као мјесто интимности сањара (Bašlar, 1969). Међутим, овај сан треба тумачити као „бежање у мислима да бисмо потражили неко право склониште“ (Bašlar, 1969: 61). С тим у вези безбрижне слике Сосједовљевог дјетињства супротстављене су сјећањима на кадетски корпус који је остао само као „тешки, камени сан“ (Gazdanov, 1999: 40). Као и кадетски корпус, све оно што је мимо куће, на улици изазива неповјерење и несигурност, док асоцијативни низ мисли буди чула, тиме подстичући хладноћу и непријатност боравка у корпусу:

Зима, огромна, мрачна зграда корпуса, лоше осветљени дугачки ходници, усамљеност; било ми је непријатно и тешко на души [...] и поново тишина, кревети, чађаве ноћне лампе, тама испод плафона и мала, бела фигурица на коленима [...] посебно добро сам памтио мирис воска на паркету и укус шницли са шпагетима, и чим бих осетио нешто што подсећа на то, истог часа бих замислио огромне мрачне сале, ноћне лампе дортуар, дугачке ноге и јутарњи бубањ [...] Тај живот тежак и јалов; и успомена на камену укоченост корпуса била ми је непријатна као успомена на касарну или затвор (Gazdanov, 1999: 38–40).

Сосједовљева сјећања на корпус изграђена су као слика ентеријера у којем доминирају камен и тама. Тишина и укоченост тог простора асоцијативно се повезује са затвором, одузимањем слободе или смрћу на коју подсећа свако не-кретање. Просторије корпуса, увећане и мрачне, представљају снажни емоционални набој, односно страх и нелагодност који су сачувани у подсвијести јунака.

„Географски слојеви историје“ (Gazdanov, 1999: 47) представљају Сосједовљево подсвијест, његову „интимну географију“ (Башлар, 1998: 86) од које је саткан живот јунака. Наспрам хладног корпуса слике куће из дјетињства, које су повезане са боравком у Кисловодску, представљају она чиста, наивна сјећања на прошлост и дјетињство јер оно „остаје у нама живо и поетски корисно“ (Bašlar, 1969: 44). Башлар даље објашњава: „Помоћу тог непрекидног детињства ми одржавамо поезију прошлости. Пребивати онирички у родној кући значи више него пребивати у њој у сећању“ (Bašlar, 1969: 44). Сјећање на прошлост наставља се у роману на следећи начин:

Тамо је ветар попут ваздушне реке жуборио и струјао између стубова. Бели зидови су били прекривени натписима у којима је до савршенства стизала истанчаност руске безнадежне љубави и сујетне тежње за овековечењем свог имена [...] Онај Кисловодск који сам видео у детињству, остао је у мом сећању у облику белог здања са осећајним натписима (Gazdanov, 1999: 53–54).

Бијели зидови и поигравање вјетра не симболизују само чистоћу, величину и лакоћу тог простора него су и посљедица Сосједовљеве склоности ка описивању свих појединости у којима се и крије његова потреба за саморефлексijом.

Говорећи о улози собе при анализи снова, Башлар сваком детаљу посвећује довољно пажње у којем су „сенке већ зидови, комад намештаја је преграда, застор је кров“ (1969: 180). Притом наглашавамо да Сосједов, изолован у себи од свијета као на далеком острву, имагинативним представама одражава супротстављеност затвореног и отвореног простора у којем све оно што се налази унутра је мирно и топло док оно што се налази ван зидова куће представља мрачан простор који изазива страх:

Над мојим столом горела је лампа, иза прозора је било хладно и мрачно; живео сам као на далеком острву; и одмах су се иза прозора и иза зида почињале тискати авети [...] као да је ветар дунуо пламеном свеће, и по зиду су заиграле трепераве сенке, одједном дозване овамо непознатом силом [...] попут црних немих визија мојих снова [...] Чуо сам у њему шкрипу песка и хуку земље која се тресе, и плачни, урањајући звук нечијег стреловитог лета, и мотиве хармоника и вергла... (Gazdanov, 1999: 75–76).

Хладноћи и мраку, који подсећају на кадетски корпус, додаје се још једно обиљежје – острво. Просторија у којој борави далеко је острво, односно симбол маште, унутрашњег живота који функционише као посебан свијет у односу на догађаје у објективној стварности. Авети, тј. трепераве сјенке само су алузија на страх који окружује јунака и то запечаћено опште руско осјећање страха од смрти. На тој граници сна и јаве обликује се од авети слика рата, која букти и одзвања, јунака одваја од маште и призива повратак у реалност.

Имагинација од куће гради простор испуњен безбрижношћу, ширећи тај простор у којем јунак снива као господар путовања (Bašlar, 1969: 216), не запостављајући свијест

о оријентацији у простору у којој радост и топлина излазе ван оквира собе, и повезујући на тај начин непосредно окружење са свим о чему снива, а што буди у њему осјећај топлине. Тако свијест о ширини простора има космичке оквире:

Волео сам увече да седим у својој соби са угашеним светлом; са улице је ружичасти ноћни пламен фењера стизао до мог прозора у благим одсјајима. И фотеља је била мека и удобна; и доле у стану доктора који је живео испод нас, полако и несигурно је свирао клавир. Чинило ми се да пловим по мору и попут снега бела пена таласа љуљушка се пред мојим очима (Gazdanov, 1999: 54).

Детаљизација простора понајвише дугује снажним чулним подстицајима који обликују и чувају сјећања Николаја Сосједова. Топлина собе, која наговјештава безбрижне тренутке, шири се на докторов стан и преноси се на улицу. Низањем ових слика, које за циљ имају излазак из простора, јунак се повезује са морским таласима, покренутим имагинацијом.

Илузије су једне од главних карактеристика стања у којем се преплићу имагинарна и објективна реалност. Питање спознаје разазнаје се неодвојиво од Клер, која је „пројекција свијести јунака³⁴“ (Проскурина, 2009: 53). Постојана мисао о Клер, али и ишчезнуће, неухватљивост привидне слике њеног лика, локализована је у простору реалних оквира, појављујући се из дубине Сосједовљеве свијести:

Али зашто се, размишљао сам, сви ти делићи мене и све оно у чему има толико мојих живота, та гомила људи и бескрајни шум звукова и све остало: снег, дрвеће, куће, долине са црним језером – зашто се то одједном утеловило у мени и бачен сам на кревет и осуђен да сатима испред Клериног ваздушнoг портрета и будем исти такав непокретан његов пратилац као Дон Кихот и Леда [...] Када је моја болест прошла, ипак сам наставио да живим као у дубоком црном бунару изнад којег је, непрекидно искрсавајући и мењајући се и одражавајући се у тамном воденом огледалу, стајало бледо Клерино лице. Бунар се љуљао попут дрвета на ветру, и Клерин одраз се бескрајно издуживао и ширио, и задрхтавши, нестајао (Gazdanov, 1999: 63–64).

Несталност Клериног лика, уобразиља Сосједовљеве маште реализује се кроз (мисаоно) просторно снивање о тамном бунару над којим лебди Клерин одраз. Њен ваздушаст портрет представља јунакову жељу која се креће у простору за разлику од Сосједовљеве (физичке) прикованости за кревет.

Током бесконачних лутања Сосједовљево биће се раздваја, мијешају се стварне слике са привиђењима. Мисли се рађају и навиру једна за другом попут ријеке. Газдановљеви јунаци у својим фантазмагоричним визијама кидају просторне и временске границе, подређујући их снази сопствене маште, тиме повезујући далека пространства са простором на ком се налазе или за којим чезну. Та се снажна поетска слика преноси и на космичку раван у којем је представљен свијет великог у малом и у

³⁴ «Проекция сознания героя»

којем „кућа и свемир нису напросто два супротстављена простора“ (Bašlar, 1969: 73), него се преплићу и надопуњују:

Иста та снага, размишљао сам ја, зауставља мене у мојим духовним лутањима и прикива ме за кревет; и опет чујем слаби дадиљин глас који као да допире до мене са друге обале невидљиве реке [...] На зиду висе добро познати цртеж Сиповског: петао којег је цртао пре мном. – А код Клер је лабуд и Дон Кихот – мислим ја и истог часа се придижем. – да, то је Клер. Али шта је „то“? – поново узнемирено размишљао – и видим да је то – све: и дадиља, и петао, и лабуд, и Дон Кихот, и ја, и плава река која тече у соби, све то су ствари које окружују Клер. Она лежи на дивану [...] Испод ње је смеђи баршун, изнад ње украшени плафон, око ње ја и лабуд, Дон Кихот и Леда таворимо у оним облицима који су нам досуђени заувек; око нас се гужвају зграде [...] око нас је град, иза града поља и шуме, иза поља и шума – Русија; иза Русије горе, високо на небу, непомично лети изокренути океан, зимске арктичке воде пространства. А доле код доктора свирају клавир и звуци се њишу, као на љуљашци (Gazdanov, 1999: 63).

Хаотично низање асоцијација и слика повезује Сосједовљеве мисли које, захваљујући томе, излазе ван простора и времена, стварајући космичке пројекције унутрашњег живота. Стање Сосједовљеве душе супротстављено је тјелесној, односно физичкој пасивности. Снага његове душе и имагинације далеко је већа. Она гради не само познате и доживљене слике него, излазећи из оквира дома своје душе у свемир, и слике простора које није могао чувати у успоменама.

Трагајући за осмишљавањем улоге сновиђења чији је симбол Клер, незаобилазно нам се за тумачење намеће један од описа Клериног собе:

Под је прекривао велики плави тепих на којем је био приказан неприродно дугачак коњ са мршавим јахачем налик на пожутелог Дон Кихота [...] волео сам чак акварелну Леда са Лабудом која је висила на зиду, иако је лабуд био тамне боје – вероватно мешавина обичног лабуда са аустралијским, рекао сам Клер – а Леда је била неопростиво непропорционална (Gazdanov, 1999: 58–59).

Предмети у соби варљивог су и несталног облика. Слика представља нескладан простор, противрјечност описа, непропорционалност. Велики плави тепих као и у претходном примјеру асоцира на воду (Башлар, 1998: 59) у којој израћа Дон Кихотов лик. Леда са лабудом један је од честих књижевних мотива којим су се пјесници вјешто поигравали. Са тим да је Леда, као један од честих мотива којим су били инспирисани бројни умјетници, симбол краја љубави (Башлар, 1998: 59) сагласни су и неки од проучавалаца Газдановљевог стваралаштва (Кибальник, 2011; Проскурина, 2009). Супротстављеност плавог тепиха и пожутјелог Дон Кихота у сагласју је са тамним лабудом и његовом непропорционалношћу. Имајући на уму да је соба одраз наше интимности (Bašlar, 1969: 281), те да је лабуд симбол „светлости на води и химне смрти“ (Башлар, 1998: 62), може се извести закључак да су Дон Кихот и Леда са лабудом, осим симболи пролазности љубави и њеног краја, и симболи предосјећања, односно „немогућности и губитка онога што нам никада и није припадало“ (Gazdanov, 1999: 13).

Закључак

Анализирајући сновиђења Николаја Сосједова помоћу методолошког приступа топоанализе Гастона Башлара, покушали смо да наше истраживање усмјеримо ка откривању просторних механизма по којима функционишу јунакови снови. Символику снова довели смо у вези са поетским сликама и простором које ствара имагинација. Чулна осјетљивост, односно тананост осјећања (Bašlar, 1969: 269) гради „свијет другог постојања“ (Gazdanov, 1999: 35) у којем је објективна реалност прожета имагинацијом:

Болест која ме је доводила у нестварно стање између реалности и замишљеног, састојала се у немогућности да осећам различитост напора моје уобразиље од истинских, непосредних доживљаја, изазваних оним што ми се догађало (Gazdanov, 1999: 14).

У јединству илузија и стварних предмета, ликова и емоција јунак материјализује свој унутрашњи свијет, на чијем се почетку и крају лутања налази Клер. Она постаје имагинарни „облак“, представа свих тежњи најскривенијих слојева подсвијести јунака из које се нижу сјећања и буде емоције. Имагинација је основно начело Сосједовљевих снова које ствара и обликује простор, обједињује воду и ваздух, повезујући небо и земљу, јунакову свијест са подсвијешћу.

Сањарење се представља не само као дио јунакове личности или трагања за смислом које побуђује стални осврт на прошлост већ и као начин постојања бића, егзистенције на граници сна и јаве коју карактерише „често лутање баш у срцу бића“ (Bašlar, 1969: 268), а које пружа јунаку поимање себе, како саморефлексију кроз сјећања, тако и поимање себе кроз друге. Из тог је разлога сасвим оправдана жеља за новим и страним које јунака побуђује на кретање. Клер обиљежава Сосједовљево најважније сањарење, смисао вјечне потраге за оним што је укоријењено у његову подсвијест.

Детаљизацијом простора и чулном осјетљивошћу подстиче се сагласје сјећања и осјећања. У таквим условима живота на граници сна и јаве настаје потреба за саморефлексијом, а тамо гдје се осјећа та тежња симболички се активира и вода. Као што показују анализирани примјери, вода представља симбол живота, буђење сјећања и мисли асоцијативним путем. На трагу саморефлексије долази се до поимања живота, одређених образаца понашања и реализовање личности, док ваздух омогућава да се у том што је „над нама“ и „горе“ прикажу и најскривенији дијелови подсвијести, жеље или смисао живота. Кућа или соба су најинтимнији простори у које се повлачи јунак у потреби за самоћом. Безбрижне слике и топлина, звукови и боје ограђују тај унутрашњи простор, али чине и помјерања унутар тог простора на космичку раван. Тако се кућа

схвата као макрокосмос, а спознаја Сосједовљеве личности се реализује кроз „болест“, остварену у простору, као однос на вертикалној равни између спољашње и унутрашње локализације и као однос међу стихијама на хоризонталном плану.

Вјечна потрага за истином остварује се у „тежњи ка новом и непознатом“ (Gazdanov, 1999: 86). У жељи за откривањем тајне садржана је и свијест јунака о нечему „урођеном и неизбежном“ (Gazdanov, 1999: 69). Такво лутање се својим кретањем супротставља смрти (на симболичком плану):

Смрт никад није била далеко од мене, и бездани у које ме је бацала машта деловали су као њени поседи [...] Понекад сам сањао да сам умро, да умирем, да ћу умрети; нисам могао да вичем, и око мене је настајала уобичајена тишина, коју сам тако добро познавао; она се изненада ширила и мењала добијајући ново, мени дотад непознато [...] упозоравала ме је (Gazdanov, 1999: 48).

С друге стране, трагање за одговорима на егзистенцијална питања наставља се у вјечност. Јунак се противи доласку на циљ путовања јер на том крају, осим са смрћу којој измиче, он се суочава и са губљењем оних слика које је носио у својој машти.

ЛИТЕРАТУРА

Bašlar, G. (1969). *Poetika prostora*, prevela sa francuskog Frida Filipović. Beograd: Kulura.

Башлар, Г. (1998). *Вода и снови. Огледи о имагинацији материје*, превела са француског Мира Вуковић. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Газданов, Г. (2009). Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассане. Собрание сочинений: В 5 т. Т. 1. Романы. Рассказы. Литературно-критические эссе. Рецензии и заметки / Гайто Газданов; под. общ. ред. Т.Н. Красавченко (705–718). Москва: Эллис Лак. <https://rvb.ru/20vek/gazdanov/vol1/03-essays/020.html>. Преузето 14.08.2020.

Гайбарян, О. Е. (2005). Искусство и творческая личность Гайто Газданова: эстетические и поэтологические аспекты (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата фил. наук). Ростовский государственный университет. https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01002770437.pdf. Преузето: 27.07.2020.

Геблер, Ф. (2001). Время и воспоминания в романе Гайто Газданова 'Вечер у Клэр'. Литература, н. 45. <https://lit.1sept.ru/article.php?ID=200104502>. Преузето 17.08.2020.

Диенеш, Л. (1995). *Жизнь и творчество Гайто Газданова*, пер. с англ. Т. Салбиев. Владивокзавказ: изд-во Сев.-Осет. Ин-та гуманитарных исслед.

Золотухина, О. Б. (2009). Психологизм в литературе. Пособие по одноименному спецкурсу для студентов специальности 1-21 05 02 Русская филология. Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы. http://ebooks.grsu.by/psihologism_lit/. Преузето 27.07.2020.

Кибальник, С. А. (2011). *Гайто Газданов и экзистенциальная традиция в русской литературе*. СПб: ИД Петрополис.

Красавченко, Т. Н. (2009). Гайто Газданов: традиция и творческая индивидуальность. Собрание сочинений: В 5 т. Т. 4. Романы. Выступления на радио «Свобода». Проза, не опубликованная при жизни / Гайто Газданов; под. общ. ред. Т.Н.Красавченко (653–672). Москва: Эллис Лак. <https://rvb.ru/20vek/gazdanov/vol4/04-article/034.html>. Преузето 23.07.2020.

Куприянова, А. И. (2007). Мотив пути в прозе В.П. Аксёнова 1960-1970-х гг. (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата фил. наук). Томский гос. педагогический университет. https://www.dissercat.com/content/motiv-puti-v-proze-vp-aksenova-1960-1970-kh-gg?fbclid=IwAR3gUoi0yBjxMIVp-FI7Q-T0-khxZ7zE_KJV5nqFjotLhS5meiQglkepW3Q. Преузето: 18. 8. 2020.

Проскурина, Е. Н. (2009). *Единство иносказания: о нарративной поэтике романов Гайто Газданова*. Москва: Новый хронограф.

Флоренски, П. (2013). Обрнута перспектива, одломак из есеја Иконостас, стр. 72–74. и 82–85, превела са руског Љубица Јоксимовић. Београд: Логос. <https://srodstvoizboru.wordpress.com/2018/11/01/павле-флоренски-сновиђења/>. Преузето 23.07.2020.

ИЗВОРИ

Gazdanov, G. (1999). *Veče kod Kler*, preveo sa ruskog Duško Paunković. Beograd: Paideia.

Снежана Н. Станкович

Университет в Баня-Луке

Филологический факультет

Кафедра русского языка и литературы

ТОПОАНАЛИЗ СНОВИДЕНИЙ В РОМАНЕ *ВЕЧЕР У КЛЭР* ГАЙТО ГАЗДАНОВА

(резюме)

В настоящей статье делается анализ сновидческого пространства главного героя, используя метод топоанализа Гастона Башляра, а так же учитывая место дома, как символа внутреннего мира героя и стихийных образов воды и воздуха. Поэтическая картина героев Газданова формируется на их фантазмагории, отражающей зеркала действительности. Согласно учению Башляра, сон Соседова представляет дом, построенный из стихий воды и воздуха. Непрерывное чувство тоски по отъезду расширяет воображаемое пространство перцептивным и визуальным восприятием мира, переходя с одного на другое место. Газдановский герой создает кроме знакомых, испытываемых картин и пространственные элементы, не существующие в его действительности, а в подсознании. Таким образом, путешествие проходит на лестницах его жизни, от глубоких воспоминаний из детства до башни его самых больших желаний. Если мы говорим о воротах снов (в ключе теории Башляра), тогда можно пристань (сцену на берегу моря) толковать как вход в сны героя. Это именно вход в воображаемое пространство героя, пересекающееся с водой и воздухом, создающее чувство резких границ мира.

Имагинация дает возможность герою реализовать себя через сновидческое пространство. Несмотря на пространственно-временные законы в реальности, в поиске свободы герой Газданова преодолевает эти закономерности в своем внутреннем мире. Обзор сновидений показывает, что образ Клэр является символом поиска смысла жизни Николая Соседова, а метод Башляра позволяет толковать сновидения Николая Соседова еще как способ существования на стыке сна и реальности.

Грезы являются самими скрытыми местами подсознания героя, из которого нисходят воспоминания и возникают эмоции. Это главный пласт, формирующий простор, объединяющий воду и воздух, связывающий небо и землю, сознание и подсознание героя. В итоге исследования получается, что вода символизирует жизнь героя, возникновение его воспоминаний и мыслей ассоциативным способом. Воздух, с другой стороны, позволяет увидеть самые скрытые слои подсознания, в том числе желания героя.

Ключевые слова: сон, Г. Башляр, *Вечер у Клэр*

ИСТОРИЈА, ПЕДАГОГИЈА

Димитрије Трифковић*

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет Пале

Катедра за историју и археологију

МИТРАИЗАМ НА ПОДРУЧЈУ КОЊИЦА

Култ персијског божанства Митре је био најраспрострањенији оријентални култ на територији Римског царства. Нарочито брзо се ширио и стицао нове присталице крајем II и током III вијека нове ере. То је доба кризе римске државе која се манифестује на свим пољима, па тако и у области вјеровања. Све већи значај стичу разне источњачке религије које својим вјерницима нуде наду у бесмртност и праведност у загробном животу. Међу њима је митраизам имао највећу продорну снагу и најприхватљивије одговоре на кључна егзистенцијална питања. Само је хришћанство, као још једна од религија са Истока, имало снагу да својим разрађенијим теолошким системом и чвршћом црквеном организацијом потпуно потисне ово иранско божанство до краја IV вијека, и вјероватно га спријечи да постане државна религија. Археолошке и историјске потврде Митриног култа налазимо широм античког свијета, па тако и у нашим крајевима. Ипак, налази из Коњица заслужују посебну пажњу. Године 1897. ту су ископани остаци једног митреја и богат археолошки материјал. Веома брзо се показало да су ови налази битни на ширем плану, те су заинтересовали истраживаче широм Европе. Њихов значај није само у томе што омогућавају стварање јасније слике о овом култу на подручју Босне и Херцеговине и римске провинције Далмације, него нам дају и врло важне информације за боље разумијевање митраизма као религије и његових мистеријских обреда.

Кључне ријечи: Митра, митраизам, оријентални култови, Коњиц, митреј.

ПОРИЈЕКЛО, РАЗВОЈ И ШИРЕЊЕ МИТРАИЗМА

За проучавање митраизма на подручју данашњег Коњица потребно је осврнути се најприје у кратким цртама на саму ову источњачку религију. Митру бисмо најлакше могли описати као персијско божанство свјетлости (Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1987: 270). Међутим, овај култ ће проћи веома дуг развојни пут од свог првог појављивања у историјским изворима до најраспрострањенијег оријенталног култа у Римском царству. Изворни персијски бог Митра (Mitra) и истоимено римско божанство (Mithras) ће се доста разликовати.

* trifkovicdimitrije@gmail.com

Први помен овог бога потиче из XIV вијека п.н.е. на једној глиненој таблици пронађеној у некадашњој Хатуши, престолници Хетитског царства, односно у данашњем Богазкеју у Турској. Овдје се Митра позива као свједок и гарант договора постигнутог између Хетита и сусједне државе Митани (Clauss, 2000: 3). И остала најранија свједочанства нам потврђују да је ријеч о божанству уговора и споразума. Штавише, и сама ријеч „митра“ на једном дијалекту староиранског језика значи управо „уговор“ или „споразум“ (Clauss, 2000: 3). Из наредног излагања ћемо видјети колико се промијенио карактер овог божанства у наредним вијековима под различитим историјским околностима.

У самом Персијском царству Ахеменида можемо већ пратити Митру који се појављује као бог свјетлости. Било је потребно доста времена да се он прилагоди персијском вјерском систему и пронађе своје мјесто и значај. Скуп персијских вјеровања, назван парсизам или маздаизам, заснива се на дуалистичком систему вјечите борбе између два супротна принципа. Бог Ормузд или Ахура Мазда је оличење принципа свјетлости и добра, док је Ахриман израз супротног принципа – таме и зла (Damjanović, 1977: 261). Између ова два супротна пола одвија се вјечита борба, и она представља саму суштину постојања свијета и људи на њему. У староперсијским текстовима можемо уочити да Митра постаје један од најважнијих јунака у овој непрестаној борби, и то као помоћник Ахура Мазде. Он је геније небеске свјетлости, са својих стотину очију и стотину ушију он види и чује све, и нико га не може преварити (Cumont, 1903: 3). У том сукобу побједа добра и свјетлости доноси благостање на земљи, те обнавља природу и људско постојање. Од V и IV вијека п.н.е. наилазимо већ у персијским књижевним текстовима на поистовјећивање Митре са Сунцем, који као принцип добра доноси свјетлост и непрестано се бори са тамом и злим духовима. Ова сличност са каснијим римским култом Митре као Непобједивог Сунца (Sol Invictus) је више него очигледна и говори пуно тога о начину његовог ширења (Clauss, 2000: 4). Персијска религија је, дакле, вјероватно прва религија која је имала борбени карактер и која је и од својих вјерника захтијевала сталну борбу против зла на личном плану (Damjanović, 1977: 264). Сигурно је да ће управо овај борбени карактер имати огромног утицаја на популарност и експанзију Митриног култа међу римским војницима.

Са ширењем огромног Ахеменидског царства долази и до мијешања разних религија које су постојале унутар њега. За нас је нарочито битан утицај који је вавилонска астрологија имала на Митрин култ. Халдејци су извршили многа поистовјећивања својих и персијских божанстава, јер су сада персијски цареви били

њихови владари који су имали наклоност и помоћ богова. Тако је Митра изједначен са богом Сунца, Шамашем, као бог свјетлости и правде који даје побједу војскама и штити самог краља (Cumont, 1903: 10). На управо огроман значај који ће астрологија и астрономија имати на римски култ Митре (Beck, 2006: 30–39) вратићемо се још у даљем тексту овог рада.

Александрово рушење Ахеменидског царства и продор хеленске цивилизације на Исток јесу представљали ударац за персијску религију, али се показало да тај ударац није био фаталан. Митраизам је добио велику важност у неким рубним подручјима некадашњег пространог царства. То се посебно односи на области и хеленистичке државе које су настале у Малој Азији за вријеме Александрових генерала и епигона (Cumont, 1903: 11–12). Понт, Киликија, Кападокија, Јерменија или Комагена су примјери области чији су владари поштовали Митру као свог заштитника (Clauss, 2000: 4–7). Овдје ће већ култ бити под утицајем хеленске културе и религије, и управо ће се из ових области Римљани упознати са њим.

Веома нам је важан чувени податак у Помпејевој биографији да су преко Киликије Римљани по први пут дошли у директан контакт са митраизмом (Plutarh, II *Pompej* 24–28). Наиме, ради се о великом поморском походу који је Помпеј 67. године п.н.е. предузео против гусара на Средоземном мору (Мирковић, 2014: 268–269). За мање од три мјесеца Медитеран је очишћен од пирата, а уништене су и њихове базе које су се налазиле у Киликији. Значајан број заробљених гусара, који су изводили тајне Митрине мистичне обреде, расељен је по другим областима. На тај начин Римљани су се директно срели са овим култом, али потребно је додатно објаснити како се он проширио по римској држави.

Званична римска религија се у ово вријеме већ налазила у кризи. Она је била, као и сами Римљани, прије свега практична и реалистична, те упућена на овоземаљски живот. Њен основни циљ је да подржи и оснажи тројни идеал римске врлине: дисциплину, поштовање и одржавање обавеза – *virtus, pietas* и *fides* (Grimal, 1968: 96). Ствара се нека врста уговора између људи и богова, тзв. *paх deorum*, чија је намјера да се обезбиједи наклоност богова у свим важним питањима свакодневног живота (Робер, 2009: 151). Римљани ће савјесно извршавати своје вјерске обреде, приносити жртве и испуњавати све обавезе, а заузврат се очекује конкретна помоћ тих божанстава: плодност жетви и благостање цијелог пољопривредног годишњег циклуса, или остварење побједи на бојном пољу против непријатеља (Grimal, 1968: 92–93). Временом ће овакав религијски систем постати недовољан да одговори на све духовне потребе

људи, који се све више интересују за питања среће, смисла живота или евентуалног живота послје смрти. И тај празан простор ће почети да попуњавају разни оријентални култови. Пред крај Другог пунског рата, 204. године п.н.е, у Рим је уведен култ фригијске богиње Кибеле и саграђен јој је храм на Палатину (Робер, 2009: 153). Од тада у Римску државу продиру и разна друга божанства са Истока, попут Изиде, Сераписа, Озириса, Атиса, Јупитера Долихена и других, али ће се култ бога Митре показати као најзначајнији и најзаступљенији. Његовом ширењу ће свакако много допринијети и римско освајање свих ових области на Истоку и стварање велике свјетске државе (Ростовцев, 2004: 473–474). Са економским и трговачким повезивањем разних дијелова државе размјењују се и различите идеје и вјеровања, а дужи боравак војске на Истоку додатно утиче на ширење митраизма на Западу, када се ти војници враћају својим кућама и доносе нова религијска схватања (Ростовцев, 2004: 474).

Треба још само обратити пажњу на два важна фактора која су пресудно утицала на популарност Митриног култа на територији цијелог Римског царства, нарочито од краја I вијека нове ере. Први је сама доктрина ове религије и њени мистеријски обреди. На основу података из сачуваних писаних извора и богате епиграфске грађе можемо се поближе упознати са његовом култном легендом (Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1987: 270–271). Митра се јавља као главни јунак у борби против Ахримана и осталих сила зла и таме. Његов главни и најпознатији подвиг је свакако тауроктонија, односно убиство и жртвовање светог бика. Из тијела убијене животиње је настао цјелокупан живот на земљи: из крви бика је настала винова лоза, а из тијела и репа су настале биљке и жито. Тада су наводно настали и први људи, за чију се добробит Митра борио (Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1987: 271). То је и религија искупљења која својим вјерницима обећава васкрсење и живот послје смрти као награду за чистоту и моралан живот у складу са правилима култа.

Други важан фактор је раширеност Митриног култа у римској војсци као ратничког божанства (Непобједиво Сунце – *Sol Invictus*) и отворена подршка коју су му као таквом указивали неки римски цареви. Свакако да су поједини императори покушавали да поштовањем Митре стекну што већу наклоност војске и повежу се са њом као са главним чиниоцем доласка на власт (Ростовцев, 2004: 475). Неки цареви су користили и митраичку вјерску доктрину као идеолошко оправдање својих аутократских тежњи за неограниченом влашћу, истичући посебну наклоност и чак некада сродство са овим врховним богом (Cumont, 1903: 89). Нерон (54–68) је био упућен у Митрине мистерије преко вазалног јерменског краља Тиридата I, коме је управо он помогао да се

учврсти на јерменском пријестолу. Остао нам је сачуван податак да је Тиридат у знак захвалности на свечаној церемонији клекнуо пред римским принцемом и одао му почаст као и божанству Митри (Clauss, 2000: 4–5). Сигурно да овај детаљ говори о Нероновој тежњи ка сакрализацији своје личности.

Владавина императора Комода (180–192) представља још једну прекретницу у овом развоју. Он је прошао иницијацију у култ и учествовао је у крвавим церемонијама и обредима митраистичке литургије (Cumont, 1903: 83). Цар Елагабал (218–222), или још Хелиогабал, је чак био свештеник бога Митре из сиријског града Емесе (Робер, 2009: 48). Доба владавине Аурелијана (270–275) је већ период велике кризе римске државе у III вијеку, па стога не чуди даље ширење Митриног култа. Аурелијан је званично увео култ Непобједивог Сунца (*Sol Invictus*) и подигао му храм у Риму. Уведен је посебан свештенички колегијум који се бринуо о култу, а Митра је представљен као царев заштитник који му помаже у свим ратовима и борби за обнову јединства државе након кризе и периода анархије (Мирковић, 2014: 543).

Па чак и у IV вијеку, када је побједа хришћанства била већ извјесна, митраизам се још увијек јавља као врло важна религија. На новцу из времена Константина Великог налази се и лик Бога-Сунца са натписом *SOLI INVICTO COMITI* (Burkhart, 2015: 234). Није нимало чудно што посљедњи пагански император Јулијан Отпадник (361–363) пише химну краљу Хелију и јасно наводи на једном мјесту да је у питању поштовање Митре као бога Сунца (*Julijan Emperor*, 155 B).

Ипак, до краја IV вијека и Теодосијеве владавине, и митраизам је био потпуно савладан, те је доживио исту судбину као и сви остали пагански култови. Једна друга вјера са Истока је постала званична религија Римског царства. Наравно, у питању је хришћанство. Нећемо се на овом мјесту упуштати у дубље разматрање фактора који су довели до пораза Митрине религије. Хришћанство је имало чвршћу црквену организацију, савршенији теолошки систем и на крају свега доста ширу друштвену основу: на примјер митраизам је био резервисан искључиво за мушкарце (Сергејевски, 1955: 99). Можемо само на крају констатовати да, нажалост, немамо могућност детаљније реконструкције ове огорчене борбе на живот и смрт између двије религије (Cumont, 1903: V). Улог борбе је био огроман: владавина над цијелим римским свијетом, а крајњи исход овог сукоба нам је добро познат.

Историјске околности појаве митраизма у Коњицу

Сада ћемо се у другом дијелу овог рада позабавити материјалним остацима ове религије на подручју Коњица, односно једним откривеним храмом. И иначе, приликом изучавања митраизма на било којем дијелу Римске империје, упућени смо првенствено на археолошки и епиграфски материјал. До сада је већ пронађено више од 1.000 votivних натписа и исти број иконографских представа Митриног култа на отприлике 420 локалитета широм Царства (Гавриловић Витас, 2017: 193). Тако ћемо се и у овом случају ослонити првенствено на ову врсту историјских извора.

Године 1897. аустроугарске власти су приликом радова на жељезничкој станици у Коњицу наишле на остатке једног митреја (Митриног храма), и одмах су ту упућени људи из Земаљског музеја у Сарајеву да изврше детаљна и систематска археолошка ископавања (Patsch, 1897: 629–630). Врло брзо се показало да је нађен материјал од огромне вриједности, те је он ускоро привукао пажњу истраживача широм Европе.

Сам град Коњиц и његова околина, односно цијели простор долине горње Неретве, представљали су један од најнасељенијих и најразвијенијих дијелова данашње Босне и Херцеговине у римско доба. О томе најбоље свједочи чињеница да је на овом простору пронађено можда и највише материјалних остатака живота у античко доба (Pašalić, 1960: 67). То је од пресудне важности за разумијевање тога како је митраизам дошао у ове крајеве и како је Коњиц постао једна врло битна митричка општина. Два су главна фактора, или двије друштвене групе, која утичу на ширење ове источњачке религије по Царству: војска и трговци (Imamović, 1977: 254). У случају Коњица, трговина је била кључна ствар која је утицала на долазак људи са Истока и из других крајева, који са собом наравно доносе и своја схватања и религијска убјеђења. Нажалост, античко име Коњица нам није сасвим сигурно познато. Постоје приједлози да се на основу неких касноантичких података из VI вијека он идентификује као муниципијум Potuatico (Војаповски, 1988: 135). Али, пошто то није са сигурношћу доказано, и ми ћемо се током писања овог рада користити његовим данашњим називом. Сигурно је да је Коњиц био важан трговачки центар на римском путу од Јадранског мора до централне Босне. Та цеста је од Нароне ишла долином ријеке Неретве до Коњица, и даље преко Иван-планине водила у Сарајевско поље (Patsch, 1902: 311). Овим путем се одвијала интензивна трговина са богатим рудоносним басеном централне Босне, али исто тако је била важна и трговина стоком, дрветом, грађевинским материјалом, сољу, вином и сл. (Војаповски, 1988: 139). Несумњиво је ово био разлог који је привукао многе трговце и пословне људе

са Истока, који су опет са собом донијели и Митрин култ. Симптоматично је да је на релативно малом простору око долине Неретве нађено више значајних потврда ове религије. Осим налаза из Коњица, довољно је поменути још врло значајну култну икону из Лисичића крај Коњица или вотивну плочу из Потока код Мостара (Самарџић, 2019).

Налази у коњичком митреју

Сам митреј је пронађен на стрмом обронку Реповице у Коњицу, на мјесту гдје се поток Трстеница улијева у Неретву (Patsch, 1897: 630). Археолошким ископавањима је руководио Карл Пач [Karlo Patsch], па нам је он у свом раду оставио и најважније податке до којих се дошло након завршетка радова (1897). Откопани су остаци светилишта димензија 9×5 m. То је била надземна грађевина чија је само једна, сјеверна, страна узидана у обронак брда Реповице. Свакако најважнији налаз у митреју је култна икона од сивог локалног камена, рељефно обрађена са обје стране, димензија 0,59 m висине, 0,825 m ширине и 0,10 m дебљине.

На предњој страни култне иконе је приказана уобичајена сцена тауроктоније, односно сцена у којој Митра убија светог бика. Присутни су сви главни елементи тауроктоније, Митра је налегао лијевом ногом на бика и оборио га на земљу. Лијевом руком задиже главу бика уназад, док му десном руком забада нож у врат. Ту су и дадофори (бакљоноше), као и остале животиње учесници сцене: пас и змија који се устремљују на рану бика да сишу крв, шкорпион који напада на мошнице бика, те гавран који лети изнад сцене (Patsch, 1897: 635–636). Ову најважнију представу из круга митова о Митри можемо тумачити као ликовни приказ приче о старом персијском богу и његовим подухватима и борби. Митра преко гаврана, гласника бога Сола, добија заповијест да убије бика уз помоћ пса и двојице дадофора. Зли бог Ахриман је покушао да то спријечи: послао је змију да попије крв бика, те шкорпиона који напада његове гениталије са намјером да отрује божанско сјеме. На крају, Митра успијева у свом подухвату и убија бика, из чијег тијела и крви настаје сав живот и благостање на земљи (Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1987: 271). Међутим, новија истраживања су показала да поред овог староперсијског елемента морамо узети у обзир и астрономска и астролошка значења тауроктоније, што нам говори колико је персијско божанство временом заправо хеленизовано и романизовано. Тако се сваки учесник сцене може поистовијетити са неким сазвијежђем или небеским тијелом, који шаљу скривене поруке звијезда (Beck, 2006: 197–200). Митра означава Сунце, без обзира што и бог Сол, који је

приказан у горњем лијевом углу, значи исто тако Сунце. У том небеском склопу бик је симбол Мјесеца, па је врло лако наћи смисао у Митрином убијању бика: то је и побједа дана над ноћу, свјетла над тамом и добра над злим. И све остале животиње у сцени означавају неко сазвијежђе. Бакљоноше представљају Митрине помоћнике и симболе свјетла: дадофор са уздигнутом бакљом (Каутес) је симбол излазећег Сунца, а дадофор са спуштеном бакљом (Каутопатес) симбол залазећег Сунца (Гавриловић Витас, 2017: 195).

Оно што је посебно на овом коњичком рељефу јесу четири споредне сцене поред тауроктоније, које нажалост нису добро очуване (Patsch, 1897: 637). Десно и лијево од главне сцене су представе двојице истих младића обучених у персијско одијело, као и сам Митра и дадофори. Десни младић носи на леђима овна, а лијеви вепра. У горњем десном углу се види дјелимично сачуван приказ истог младића испред жртвеника са ватром, док се за фигуру у лијевом горњем углу може рећи само да је била окренута ка главној сцени. Могуће је да су ту биле приказане саме сцене приношења на жртву оних животиња које су младићи носили на леђима (Зотовић, 1973: 104). Да је то врло вјероватно било тако, најбоље нам говори чињеница да је посвуда унутар митреја нађено доста костију животиња које су ту жртвоване: говечета, овце, јагњета, вепра и разних птица (Patsch, 1897: 649). Управо ове споредне сцене и приказ жртвеника са ватром јесу назнаке да су и митрички утицаји из Подунавља били итекако присутни (Paškvalin, 1963: 147).

На луку изнад сцене тауроктоније је уклесан вотивни натпис: *Deo Soli inv[ict]o Meter[ae]* (Patsch, 1897: 636; CIL III, 14617). Још је Пач правилно закључио да овај необичан облик Митриног имена не може представљати основу за другачије читање натписа: *Deo Soli inv[ict]o M(ithrae) a(eter)[no]* (Patsch, 1897: 636). То је дефинитивно потврђено када је у Потоцима код Мостара пронађена вотивна плоча са истим обликом имена: *Meteri* (Gabričević, 1953: 142). Јасно је да је на подручју долине Неретве оваква верзија имена божанства била прихваћена и у употреби, а не да се ради о грешци клесара. Ово нам помаже и да одредимо вријеме настанка култне иконе из коњичког митреја. Ранији аутори су на основу пронађеног новца у храму произвољно датовали икону у II или почетак III вијека (Skok, 1915: 15). Али, баш на основу аналогија са натписом из Потока и епиграфских карактеристика текста, за коњички рељеф можемо са доста сигурности рећи да је настао у IV вијеку (Gabričević, 1953: 144).

На задњој страни ове главне култне иконе светишта налази се рељеф од огромне важности за изучавање митраизма и његових мистеријских обреда. То је чувена сцена

која приказује почетак култне гозбе Митриних вјерника. Она се одвија у лучно засведеном простору омеђеном коринтским стубовима. Двије особе у полулежећем положају се налазе на наслоњачу превученом руном овна, коме глава виси са десне стране. Испред њих је треножац са четири мала хљеба, а поред њега је нека животиња, најсличнија лаву или псу. Са страна столу прилазе по двије особе од којих је само једна гологлава, друга има фригијску капу а остале двије маске животиња: гаврана и лава. Већина учесника гозбе у рукама имају ритоне или друге здјеле за пиће (Patsch, 1897: 638–639). Нема сумње да је у питању приказ митричке литургије и обреда причешћивања самих вјерника (Gabričević, 1952).

Из списка хришћанских писаца Јустина Мученика и Тертулијана сазнајемо да су и Митрини вјерници практиковали обред причешћа, мада је он ту наравно приказан као дјело Сатане и имитација хришћанске свете тајне (Cumont, 1896: 20, 50–51). Рељеф из Коњица је најбоља археолошка потврда ових писаних вијести. Јасно је да су хљебови са треношца били намијењени за ту сврху, као и здјеле и посуде које учесници гозбе носе. И два приказана ритона нам говоре да је, осим воде, заиста и вино коришћено у причешћу. До тренутка када је пронађен овај рељеф, у свијету су била позната још само два слична приказа митричке гозбе: из Хедерхајма на Рајни и из Кастело ди Туено у Италији (Gabričević, 1952: 20). Тако, рецимо, рељеф из митреја у Хедерхајму приказује гозбу Сола и Митре иза тијела убијеног бика, док им двојица дјечака доносе посуде са воћем (Cumont, 1896: 362, мон. 251). Послије тога је пронађено још неколико сличних икона: двије у Италији, једна у Португалу, једна много оштећена код Сиња итд. (Imatović, 1977: 280). На примјер, рељеф из античке Цетобриге у Португалу представља поново гозбу Митре и Сола, гдје су видљиве и посуде за пиће и векне хљеба (Vermaseren, 1956: 277). Међутим, из ових примјера је јасно да су углавном приказиване гозбе самих богова Сола и Митре. Зато је коњички рељеф, са приказом причешћа самих вјерника, толико драгоцен и незаобилазан када се говори о митричким мистеријама.

Треба још одредити ко су особе које се појављују на гозби вјерника. Ту се ослањамо на чувени податак из једне посланице светог Јеронима гдје се наводи седам степена посвећивања вјерника у култ: *Corax*, *Cryphius*, *Miles*, *Leo*, *Perses*, *Heliodromus* и *Pater* (Cumont, 1896: 18). Тако можемо ове степене повезати са учесницима гозбе са рељефа. Особе које леже на сећији и благосиљају обред су вјероватно два највиша степена: *Pater* (Отац) и *Heliodromus* (Сунчев гласник). Маскиране мисте је лако одредити баш по њиховим маскама, то су *Corax* (Гавран) и *Leo* (Лав). Особа са фригијском капом на глави је *Perses* (Персијанац), а гологлава особа, чија је глава оштећена, вјероватно је

Miles (Војник). Мада је то најтеже повезати, преостали степен Cryphius (Сакривени) би морао бити она животиња која се налази поред стола, што нам опет говори о могућем маскирању цијелог тијела а не само главе (Patsch, 1897: 640–641; Сергејевски, 1955: 98).

Видимо колико је ова сцена важна, потврђује нам да су се Митрини вјерници кроз причешће спремали у овом животу за стицање бесмртности након физичке смрти. Са друге стране, аналогije са хришћанством су неспорне (Gabričević, 1952: 22–24). Само док је у митраизму бик био та жртва која се приносила за спасење људи, у хришћанству је сам Бог Христос платио ту цијену искупљења и дао људима наду у вјечни живот. Постаје још јасније како су ове двије сличне религије морале доћи у неизбјежан сукоб и борбу за придобијање душа.

У светилишту у Коњицу је пронађена и једна ара од кречњака, димензија 0,76 m висине, 0,36 m ширине и 0,29 m дебљине. На њој је урезан натпис: S(oli) i(nvicto) M(ithrae) V[e]tur(ius) Lucius v(otum) s(olvit) (Patsch, 1897: 645; CIL III, 14222/1). Гентилно име Veturius је врло ријетко у провинцији Далмацији, па можемо претпоставити да је дедикант ове аре свакако досељеник. Судећи по имену, он би могао бити Италик (Bojanovski, 1988: 139).

Осврнућемо се на још једну важну врсту налаза из митреја, а то је нумизматички материјал. Пронађено је чак 90 примјерака римског новца који обухватају широк временски распон од владавине цара Трајана (98–117) до цара Аркадија (395–408) (Patsch, 1897: 649–652). Ови новци су били главни фактор за одређивање времена настанка и пропадања коњичког митреја. Приближно вријеме до када је храм постојао није тешко одредити, то је крај IV или почетак V вијека. Међутим, период његовог настанка је много теже одредити. Неки аутори су по најстаријем примјерку новца датовали оснивање светилишта у доба Трајанове владавине, почетком II вијека (Марић, 2003²: 119). Не можемо прихватити овакву претпоставку јер су новци Трајана и неких других императора били у оптицају и дуго након њихове смрти. Пач као вријеме настанка наводи средину II вијека и владавину Антонина Пија, те напомиње да у то доба настају и бројни други Митрини споменици у Далмацији (1897: 653). Али, ни ово мишљење није задовољавајуће због великих хронолошких празнина у којима се новци никако не појављују током више деценија. Стога, ако пратимо континуитет у појављивању новца, можемо отприлике смјестити оснивање храма око средине III вијека (Зотовић, 1973: 126–127).

На крају, овако богати налази новца нам говоре да коњички митреј није био насилно разрушен или опљачкан. То потврђује и чињеница да нигдје нису пронађени

трагови намјерног оштећења или уништавања, као ни трагови пожара или слој пепела (Patsch, 1897: 634). Изгледа да је нека природна катастрофа утицала на то: највјероватније је дошло до обрушавања земље са обронка брда, па је та земља срушила и закопала остатке митреја (Patsch, 1914: 197). Ово се за нас показало као срећна околност, јер нам је на тај начин остао сачуван непроцјењиво вриједан материјал за изучавање и разумијевање митраизма. То се десило у вријеме када је хришћанство већ постало једина званична религија Римског царства, и када је митраизам био пред својим коначним гашењем и нестанком.

Извори

- CIL III: Corpus Inscriptionum Latinarum (1902). Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum, voluminis tertii supplementum: Berolini apud Georgium Reimerum, ediderunt Theodorus Mommsen, Otto Hirschfeld, Alfredus Domszewski.
- Cumont, F. (1896). *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, II*. Bruxelles: H. Lamertin.
- Julijan Imperator (1987). *Izabrani spisi*. Београд: Književne novine. (Избор и предговор: Драгош Калајић, превод са старогрчког и напомене: Александар Поповић).
- Plutarh (1988). *Usporedni životopisi, II*. Zagreb: August Cesarec. (Пријевод и билешке: Здеслав Дукаћ).
- Vermaseren, J. (1956). *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae, I*. Hague: Martinus Nijhoff.

Литература

- Гавриловић Витас, Н. (2017). Вотивне иконе бога Митре из античке збирке Народног музеја у Нишу. *Зборник Народног музеја – Београд, XXIII/1*, 187–206.
- Зотовић, Љ. (1973). *Митраизам на тлу Југославије*. Београд: Археолошки институт, Посебна издања, књига 11.
- Марић, Р. (2003²). *Антички култови у нашој земљи*. Београд: Чигоја штампа.
- Мирковић, М. (2014). *Историја Римске државе: од Ромула, 753. године пре Христа, до смрти Константина, 337. године нове ере*. Београд: Службени гласник.
- Робер, Ж.-Н. (2009). *Стари Рим*. Београд: Clio.
- Ростовцев, М. (2004). *Историја старог света: Грчка, Рим*. Београд: Familet.

Самарцић, Г. (2019). О оријенталним култовима на југу провинције Далмације (неколико примјера из источне Херцеговине). *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, vol. 49, br. 2, 145–154.

Сергејевски, Д. (1955). Доба римске владавине. У А. Бенац и др., *Културна историја Босне и Херцеговине* (55–112). Сарајево: Народна просвјета.

Срејовић, Д., Цермановић-Кузмановић, А. (1987²). *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Beck, R. (2006). *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford: Oxford University Press.

Bojanovski, I. (1988). *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 6.

Burkhart, J. (2015). *Doba Konstantina Velikog*. Beograd: Factum izdavaštvo.

Clauss, M. (2000). *The Roman Cult of Mithras. The God and his Mysteries*. New York: Routledge.

Cumont, F. (1903). *The Mysteries of Mithra*. Chicago: Open court.

Damjanović, M. (1977). *Istorija kulture sa principima izlaganja i tumačenja*. Niš: Gradina.

Gabričević, B. (1952). Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mitrine kultne slike. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. VII, 19–25.

Gabričević, B. (1953). О неким митричким натписима Сарајевског музеја. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. VIII, 141–144.

Grimal, P. (1968). *Rimska civilizacija*. Beograd: Jugoslavija.

Imamović, E. (1977). *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Pašalić, E. (1960). *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej, Posebno izdanje.

Paškvalin, V. (1963). Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. XVIII, 127–153.

Patsch, K. (1897). Mithraeum u Konjicu. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, IX, 629–656.

Patsch, K. (1902). Rimska mjesta u konjičkom kotaru. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XIV, 303–333.

Patsch, K. (1914). Zbirke rimskih i grčkih starina u bos. – herc. zemaljskom muzeju. *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, XXVI, 141–220.

Skok, P. (1915). *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Knjiga XXV.

Dimitrije Trifković
University of East Sarajevo
Faculty of Philosophy

MITHRAISM IN THE AREA OF KONJIC

Summary

The cult of Mithras was the most widespread oriental cult on the territory of the Roman Empire. At the end of the 2nd century and during the 3rd century, it expanded rapidly and acquired new followers. That was the period of the crisis of the Roman Empire, which manifested itself in every sphere, including the belief system. The Eastern religions, which were offering their believers hope for immortality and justice in the afterlife, were developing a greater significance. Amongst them, Mithraism certainly had the mightiest penetrating strength and the most acceptable answers to crucial existential questions. Christianity, as another religion from the East, was the only entity which, due to its elaborated theological system and solid organization of the church, managed to suppress the cult of the Iranian deity and presumably prevent it from becoming the state religion. The result of the inevitable battle between two religions is known: Mithraism was defeated. Archeological and historical confirmations of the cult of Mithras are found throughout the ancient world and are, appropriately, found in our territories as well. The findings from Konjic, however, deserve exceptional observation. At this site, in 1897, the remains of a mithraeum were excavated, along with other archeological material. These archeological discoveries promptly proved to be of great value in the broad view and became a subject of interest of many European researchers. Their importance does not only display itself by providing direct insight into the cult's presence on the territory of Bosnia and Herzegovina and the Roman province of Dalmatia, but through presenting fundamental information for a better understanding of Mithraism as a religion and its rites as well.

Key words: Mithra, Mithraism, oriental cults, Konjic, mithraeum.

Лазар Шкобо *

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет Пале

Катедра за историју

УЧЕШЋЕ КАТОЛИЧКОГ КЛЕРА У УСТАШКИМ ЗЛОЧИНИМА ГЕНОЦИДА НАД СРБИМА У БИХ

Према мишљењу великог српског историчара Милорада Екмечића „Независна Држава Хрватска створена је по стратешким начелима католичке идеологије у раздобљу између окупације 1878. и избијања рата 1941.“ НДХ је у ствари била католичка диктатура и не смијемо се заваравати да су циљеви ове вјештачке државе произишавали само из националних тежњи хрватског народа. Напротив, они су били израз вишевијековних интереса истакнутих кругова католичке цркве да на Дрини и Лиму учврсте своје границе. Та идеја могла је добити своју реалну основу, једино ако би се сковао геноцидни план да се територија од Јадранског мора до Дрине потпуно очисти од Срба, а потом и од Јевреја и Рома. Стога, огромну улогу у планирању и самој реализацији усташког геноцидног подухвата има управо католичко свештенство. Међутим, чињеница која ову констатацију чини још ужаснијом јесте да учешћа католичких свештеника у злочинима над Србима нису била изоловани примјери. Сасвим супротно, клер хрватске католичке цркве је организовано и званично стајао уз власт НДХ, а изузецима у таквој поставци чињеница можемо сматрати једино оне хрватске црквене дужноснике, који су покушавали, макар опрезно и немушто, да остану изван тог гнусног крвопролића.

Кључне ријечи: усташки злочини, католички клер, НДХ, Босна и Херцеговина.

УВОД

Дана, 10. априла 1941. године почиње најкрвавије поглавље у књизи српске историје. Славко Кватерник, уз непосредну подршку њемачког изасланика Едмунда Вазенмајера, проглашава марионетску, политичку творевину Независну Државу Хрватску, а за вођу тј. такозваног „поглавника“ постављен је познати пријератни екстремиста и сепаратиста Анте Павелић (Petranović, 1988: 285). У састав те државе улази комплетна Бановина Хрватска, али и подручја која су деценијама била предмет неостварених великохрватских снова. Огромни дијелови Босне и Херцеговине, чија је територија просторни оквир за тему нашег рада, постаће омеђени овим гвозденим границама. Одмах по учвршћивању власти у Сарајеву и другим дијеловима БиХ,

* lazarskobo@gmail.com

злогласни хрватски одреди, тзв. „усташе“, отпочињу дотад невиђен терор над својим српским комшијама. У томе добијају реалну потпору њемачких гарнизона који су били смјештени у све веће градове, а суштинску подршку налазе у држању хрватског католичког свештенства (Albahari, 1978: 20). У нашем раду трудићемо се да у оној мјери колико нам задата форма дозвољава, прикажемо управо овај сегмент рата тј. *учешће католичког клера у усташким злочинима геноцида над Србима у БиХ*.

Надбискуп врхбосански Иван Шарић

Као највећи црквени протагониста усташких идеја у Сарајеву, без сумње се истицао сарајевски надбискуп Иван Шарић. „Познато је да је сарајевки надбискуп Иван Шарић одржавао везе са усташком емиграцијом око Анте Павелића и прије почетка Другог свјетског рата, али је мање познато да је активно био укључен у активности усташа, чак и приликом планираног атентата на краља Александра у Марсељу 1934. године“ (Мастиловић, 2017: 50–52). На наредних неколико страница навешћемо документе и свједочења, која недвосмислено доказују претходно набројане тврдње. „Надбискуп врхбосански, др Иван Шарић, поздравио је нацистичко-фашистичку окупацију Југославије као ослобођење од балканских дивљака и остварење слободне Хрватске“. Иако је својим ауторитетом, који је неупитно имао, могао дјеловати у правцу одвраћања усташких функционера, он је радио потпуно супротно. Надбискуп Шарић је практично сваким својим иступом усплахилено исказивао мржњу према српском народу и истицао се као један од главних заговорника покатоличавања српског живља у НДХ. „Умјесто да као високи црквени дужносник проповиједа мир и разумијевање, Шарић је био проповједник расне теорије и расне мржње“ (Bulajić, 1988: 768).

По стварању усташког покрета Анте Павелића, Иван Шарић је још 1934. године, и тад са титулом надбискупа, ишао у Јужну Америку са скривеним задатком да агитује за усташе. О томе касније сам записује: „Био сам оно код наших усташа у Америци Сјеверној и Јужној. Тамошњи бискупи, Американци, Нијемци, Ирци, Словаци, Шпањолци, с којима сам долазио у дотицај, хвалили су ми Хрвате Усташе као добре и пожртвоване вјернике...“ У даљем излагању Шарић се присјећа: „Уздишући Богу за њу (из претходног текста се закључује да мисли на „слободу“), молили смо се свемогућему и за поглавника др Анту Павелића, нека нам га Он милостиви прати и допрати у

слободну Хрватску. И добри је Бог чуо и, ето услишио наше вапаје и уздисаје. Тебе Боже хвалимо, Тебе Господина исповиједамо“ (Bulajić, 1988: 768).

У једном документу Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, између осталог се наводи: „Овим прогонима и истребљењу православља у Босни и Херцеговини много је допринео сарајевски надбискуп Шарић и његова десна рука Божидар Брало, римокатолички свештеник, повереник банске управе, поред осталих“ (Архив Босне и Херцеговине, у даљем тексту: АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем тексту: ЗКУЗ), кут. бр. 2, омот 39, инв бр. 34.). У још једном сличном документу ове комисије стоје, такође, оштре осуде католичког клера у Сарајеву. „Др. Иван Шарић „преузвишени“ надбискуп врхбосански, данашњи задрти србождер, одмах по слому и отпочетом терору против Срба пева песме у почаст Павелића, славећи његов уништавајући рад против Срба... Десна му је рука сарајевски жупник Брало, који као усташки функционер води ту акцију лично“. Даље се наводи, „Божидар Брало, жупник цркве Св. Јосипа у Сарајеву одмах после преврата у априлу 1941. год. успоставља усташку власт. У својству Поглавниковог повереника са Шарићем доноси одредбе којима се српско становништво ставља ван закона. Брало пише познате чланке против Срба. Чланци кипте мржњом према свему што је српско... Касније Брало навлачи и усташку одору, опасује се ножем и револвером и предводи експедиције против српских села...“ (АБиХ, ЗКУЗ, кут. бр. 5, омот 146, инв. бр. 48.). Исти овај Божидар Брало иницирао је и хапшење митрополита дабробосанског Петра Зимоњића.

Надбискуп Иван Шарић заиста није пропуштао ниједну прилику да изрази своје одушевљење успостављањем нове власти у Сарајеву. Дана 25. априла Шарић у заносу пише свом поглавнику: „Поздрављајући Вас, Господине Поглавниче, испред мукотрпног хрватског народа Херцег-Босне, који је дуги низ стољећа чекао своје ослобођење и ускрснуће, па смо ето сретни и поносни да нам је донио слободу и независност син наше груде, наше уже домовине, Херцег-Босне поносне. Нека добри Бог обилно наплати Ваше толике жртве и напоре, што сте их с толиким херојством уложили за наш мили Хрватски Народ!“ Два мјесеца након овога, када су усташе већ увелико упрљале и руке и душу српском крвљу, надбискуп остаје истрајан на свом путу. На имендан Анте Павелића, 13. јуна 1941., Шарић у једном слављеничком обраћању позива

сав „душобрижнички клер“ и све вјернике да се топло, од свег срца, помоле за живот и срећу хрватског поглавника. Међутим, ни раније помињани, „велечасни“ Брало, није хтио у овој прилици да заостаје за врхбосанским надбискупом. Штавише, он је на поглавниковој прослави у Загребу био главни говорник, позивајући све на слављење „великог имена“ поглавника НДХ (Bulajić, 1988: 771–772).

Колика је то граница неукуса била опсједнутост католичких поглавара у Сарајеву личношћу Павелића, најбоље показује лирска пјесма, коју је Шарић посветио свом поглавнику. Ипак, овдје нећемо исписивати цијели текст пјесме, па ће бити и више него довољно да прикажемо стихове прве строфе:

Ја не знам зашто ми душа
Сретна и радосна сва
Као да славује слуша,
Кад сунце сја...

Међутим, поред наведених, патетичних излива подршке, надбискуп се није либио, ни да се лично умијеша у конкретно спровођење саме идеје геноцида. Он свом подручном клеру константно даје упутства, којима се на мјестима најгнуснијих усташких злочина оправдавају ова недјела. „Данас је моменат да се у католичким редовима заувјек, посве обрачуна са Србима, путем католичке бунтовности, која је једина у служби правде, истине, поштења. Зато, нека се већ једном престане са глупима и Крстових мученика недостојним тврдњама, да се противу зла и покварењака ваља борити у рукавицама и на фин, отмен начин“ (Bulajić, 1988: 773).

„Поглавников повјереник у Сарајеву“, Божидар Брало

Можда и најбољи могући начин да ближе дефинишемо лик и дјело надбискупа врхбосанског Ивана Шарића, јесте да посветимо нешто више пажње његовом најинтимнијем сараднику, католичком свештенику Божидару Бралу, који је након успостављања власти НДХ у Сарајеву, постављен на положај усташког повјереника. Брало је још прије капитулације Југославије ступио у политичку сарадњу са окупатором тако што је као члан „Акционог одбора Хрвата националиста“ одржао састанак с њемачким пуковником Бекером.

Утврђено је да је извршио ратни злочин још и тиме, што је као члан „Повјереништва НДХ у Сарајеву за бившу Дринску бановину радио као покретач, организатор и

наредбодавац хапшења, мучења, присилног исељавања и одвођења Срба и Жидова у концентрационе логоре...штовише он је био насилник и на црквеном пољу, јер је вршио присилно превођење у римокатоличку вјеру и принудно однарођавање Срба и Жидова и у својству предсједника „Напреткове“ задруге у Сарајеву вршио пљачке. Доказано је, такођер, да је за вријеме непријатељске окупације извршио ратни злочин тиме, што је као функционер усташког терористичког апарата био и непосредни извршилац убојстава, хапшења и мучења становништва у Палама и другим крајевима Источне Босне” (Novak, 1986: 747).

Протођакон Алекса Старчевић у свом извјештају одговорно тврди да је др Шарић, Божидару Бралу „давао инструкције“ за покоље и истребљење српског народа. Поред тога, у свједочанству више очевидаца Брале се оптужује да је учествовао у убиству 180 Срба у Алипашином мосту у Сарајеву и да је том приликом „са карабином у руци на све стране викао „смрт Србима“. Божидар Брало је нарочито био одушевљен институцијом Францетићеве Црне Легије, па је једном приликом на сахрани погинулих усташа ове јединице изјавио: „Ја као жупник и усташа пригабам кољена над овим палим јунацима и усташким поздравом јављам Вам да су ваши *црни другови* у Козари рекли своју ријеч и долазе да је кажу на Иван планини, на обронцима Коњица и Брадине. Из те хисторијске планине чути ће се усташка брзометка и усташка ријеч. Како црна легија говори ту своју ријеч, свједоком је Источна Босна.“ Овај говор одржан је 10. јула 1942. године. Злочини Божидара Брала, без дилеме, стављају додатни терет кривице на личност надбискупа Ивана Шарића. Несумњиво је да је врхбосански надбискуп имао и више него довољно ауторитета да утиче барем на дужноснике подређене себи, а макар таквим, за њега успутним и сасвим безопасним поступањем, спасио би хиљаде српских, јеврејских и ромских живота.

Католички клер у Херцеговини

Када су усташе по заузимању највећег дијела Херцеговине кренуле да истребљују све што је српско, тадашњи епископ мостарски Николај упутио је преко свештеника Реповића писмо свом пријератном пријатељу, мостарском надбискупу, Алојзију Мишићу. Иако је у том писму исказао сву своју ужаснутост над страшним злочинима учињеним против српског народа у Херцеговини, одговор Мишића био је не само пасиван, него чак и окрутан и увредљив. За дешавања у Југославији окривио је искључиво Србе, који су „окренули леђа Тројном пакту“. Рекао је: „Главни кривци за

рушење приступања Тројном пакту, побјећи ће“; а затим је упирући прст у Реповића додао: „А ви мали са вашим породицама страдаћете“ (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 6, омот 149, инв. бр. 52).

Пензионисани мостарски муфтија Хафиз Омерцабић не могавши мирно да гледа крвопролиће, које се свакодневно одвијало пред његовим очима, три пута је ишао код надбискупа Мишића са намјером да се стане на пут усташким звјерским покољима. Наслућујући разлог муфтијине посјете Мишић му је два пута по својим подређеним поручивао да је болестан и да не може да га прими. Ипак, геноцид над Србима је попримао све већи облик, па је Омерцабић изгубивши стрпљење, дошао трећи пут и отворено рекао надбискуповом секретару којим поводом долази. Мишић, пошто се нашао у непријатној ситуацији, поручио му је, додуше и овај пут преко секретара, да су то државне ствари и да ни он, ни муфтија, као црквени званичници, не би требало да се у то мијешају. По мишљењу муфтије Хафиза Омерцабића све што се тих дана дешавало у Херцеговини рађено је уз сагласност високих функционера католичке цркве. Истина, међу католичким свештеницима било је и честитих људи, али они су склањани на маргиналне позиције и нису могли ништа значајније да ураде. Исти муфтија Омерцабић свједочи о још једном догађају одиграном тих дана, у јеку прогона Срба. Двојица фратора сусревши групу усташа у близини затвора мостарског Окружног суда, упитали су их колико су ови прошле ноћи убили Срба, након што су им усташе одговориле да чак и не знају тачно и да је тај број 40–50, фратри су разочарано одвратили: „Мало је“ (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 6, омот 149, инв. бр. 52).

Дон Иван Рагуж свакодневно је проводио вријеме у друштву усташких официра и државних функционера. Овај католички дужносник јасно је говорио да све Србе и њихову дјецу треба побити, „да од скотова сјеме не остане“. Наглашавао је како ће он командовати и показивати како Србе треба убијати. По извршеним покољима тресући се од смијеха са уживањем је добацивао: „Што је било кајгане и пирјана...“ Осим тога управо Иван Рагуж је одговоран што су болесни Срби из болнице у Стоцу одведени и поубијани. По злочиначком дјеловању и подржавању усташа истакао се и Дон Марјан Вујновић у Требињу. „Радио је активно на увођењу и учвршћивању усташке власти и режима и на организовању убистава и других прогона Срба у требињском срезу, па је под пријетњом нових покоља принуђивао Србе православце да прелазе у католичку вјеру. У истом контексту навешћемо имена и: Фра Николе Иванковића, Фра Бона

Јелавића, Дон Митра Папца, Фра Берта Драгичевића, Фра Мира Калабрића, Фра Плацида Панцића итд. (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 6, омот 149, инв. бр. 52).

Улога католичког клера у усташким злочинима у осталим дијеловима БиХ

Највећу црквену функцију када је у питању организација католичке цркве у Бањој Луци имао је надбискуп бањалучки, Јосип Стјепан Гарић. За разлику од свог сарајевског колеге надбискупа Шарића, он није отворено и директно учествовао у геноцидном подухвату НДХ, али је сталном скривеном подршком и одржавањем веза са најозлоглашенијим усташким функционерима, као и Алојзје Мишић, ставио бреме кривице на своја плећа. Наравно, много више случајева непосредног учешћа у усташким злочинима налазимо код хијерархијски нешто нижих хрватских црквених званичника. Тако је 6. фебруара 1942. године, једна група усташа под вођством Фра Вјекослава Филиповића из Бање Луке, отишла у оближње српско село Раковица. Тамо су у руднику легитимисали све раднике, а потом одвојили Србе од осталих. Немилосрдно и звјерски, усташки војници под командом Фра Филиповића, сјекирама су на мјесту поубијали преко 50 српских рудара и одмах се упутили у даљи наставак акције. У селу Дракулићи, истог дана, ова група је начинила један од најгнуснијих злочина за вријеме Другог свјетског рата на простору БиХ. За само неколико сати у крвавом усташком пиру, који је услиједио, страдало је око 1.500 Срба, а највећу и директну одговорност за све што се десило сноси управо поменути католички свештеник, Фра Вјекослав Филиповић (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 149, инв. бр. 143).

Десет мјесеци прије описаног покоља, одиграо се злочин, који је могао само наслутити сав ужас пред којим ће се српски народ наћи у наредном времену. У ноћи 24. априла биљешевски свештеник Миладин Минић зачуо је лупање на вратима парохијског дома. Пошто је било глуво доба ноћи, а рат је већ увелико пламтио земљом, ова бука је узнемирила његову породицу. Док се свештеник кретао ка вратима да провјери шта се дешава, зачуло се сад већ бијесно ударање и узвици: „Отварај попе!“ На преплашено питање оца Миладина: „Ко је?“ усташки разбојници су у бијесу развалили врата и кренули да улазе у парохијски дом. Непозвани крвожедни гости, у видно пијаном стању, били су Еуген Гујић, бивши католички свештеник из Бусоваче, те два муслимана која су ишла за њим. Одмах по упаду уперили су пиштоље у запрепаштеност оца Миладина Минића, а затим га везали. Тог тренутка крећу да пљачкају дом и цркву и да скрнавe

цијело црквено имање. Призор је био ужасан, одјекивао је плач свештениковог дјетета из колијевке, а Миладинова супруга не могавши да задржи страх и бол пала је на кољена и кроз сузе и јецаје молила за живот своје породице. Разбојници, нагнани крвничким поривом, само су још јаче наставили са иживљавањем, а један од муслимана не желећи да слуша ридање несрећне жене, ударио је кундаком у главу, последице чега је она пала у несвијест. Одмах потом, двојица муслимана, пред улазом у парохијски дом, оборили су свештеника и кренули звјерски да му касапе цијело тијело. Буку је прекинуо сам Еуген Гујић испаливши смртоносни метак у полуживотно тијело младог пароха. Убиством свештеника Миладина Минића почињу убијања и прогон свештеника Дабробосанске митрополије и трајаће без прекида четири пуне године (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 50.).

Ово су само неки од десетина хиљада усташких злочина у које су своје прсте директно умијешали католички свештеници, а да бисмо се датим питањем детаљније позабавили дефинитивно би нам била потребна опширнија студија. У једном од извјештаја ЗКУЗ, гдје се доказује улога највећег дијела хрватских католичких дужносника у усташком геноцидном подухвату, наглашава се да „свештеници (католички) злоупотребљавајући и цркву и свој положај умјесто да проповиједају љубав и шире братство са олтара, изазивају и распирују вјерску и националну мржњу и позивају народ да ступа у уст. (усташке) бојне и да се бори против НОВ“. У другом дијелу, истог документа чак се наводи и цјеновник за превози „кривовјерних“ у католичку вјеру, па се истиче да се за „преображај“ једног „поганчета“ међу католике добија „тисућу куна“ (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 6, омот 149, инв. бр. 52). Ова комисија (ЗКУЗ) 20. децембра 1945. године закључује да је усташки покрет од самог почетка свог дјеловања ступио у чврст савез са католичком црквом. Као што је својим одавањем признања католичка црква давала одређену легитимност окупационој власти НДХ, тако је усташка власт узвраћала цркви поклањајући јој огромну политичку моћ. „Околност која као индиција највише терети вођство католичке цркве у Хрватској, то је чињеница да ово, иако је знало за све злочине које усташе врше према српском и јеврејском живљу, иако је тај прогон беснео највећом жестином пуних 6 месеци, највиши представници цркве у Хрватској нису током тога времена предузели ни један корак да се ови прогони прекину.“ Прве и то опрезне захтјеве за ублажавање прогона над Србима, поглавнику Павелићу, католички поглавари шаљу у новембру 1941. године, када је већ било побијено преко 400.000 Срба и још пола од тог броја протјерано и када је совјетска војска

одбила Вермахт код Москве и показала да исход рата није баш толико сигуран (Bulajić, 1988: 742).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Литература:

- Albahari, N. (1978). *Od aprilskog rata do ustanka. Sarajevo u revoluciji, knj. II*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo.
- Bulajić, M. (1988). *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, knj. 1*. Beograd: Rad.
- Novak, V. (1986). *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj (Zagreb, 1948, reprint izdanje)*. Beograd: Nova Knjiga.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije, knj. I*. Beograd: Nolit-Beograd.

- Мастиловић, Д. (2017). *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: Српско-руски мост.

Необјављени извори:

АРХИВ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У САРАЈЕВУ

ФОНД:

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача

Lazar Škobo

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

PARTICIPATION OF CATHOLIC CLERGY IN USTASE GENOCID OF SERBS IN BIH

Summary

The genocide against Serbs in the Second World War did not occur spontaneously, instead, it had been thoroughly prepared for decades until it was finished. The idea of extermination of the Orthodox population from the area that would become a part of the so-called the Independent State of Croatia (NDH) territory on 4th of April 1941 dates back to the 19th century. Taking all of this into account, we cannot state that all the horrific massacres committed against the Serbs during the Second World War were not entirely caused by the depravity of Ante Pavelić, Andrija Artuković, and Milo Budak, and a few more people. This genocidal enterprise has its roots in the greedy, imperialist nature universal Catholic Church from that period, while the widespread Croatian Revolutionary Movement “Ustasha” is nothing but an awkward cold weapon in the hands of a cunning, cruel killer from a shadow. Regarding that, all the activities of the Ustasha movement entered into the alliance with the Catholic Church from the very beginning. As with its confession, the Catholic Church gave a certain legitimacy to the occupying power of the NDH, so the Ustasha gave the church a huge political power in return for its support. Not only that Croatian Catholic dignitaries did not react in public against the monstrous acts, which the Ustasha formations openly committed in the Serbian settlements, but instead they wholeheartedly supported those same acts. Their support was usually disguised in the form of various church-correspondence linguistic phraseology, but it was sometimes completely overt, clear, and even jingoistic. The best example of that are the actions of the Catholic priest Božidar Bralo, who spread fear in the streets of Sarajevo every day and killed his Serbian neighbours with his own hands.

So, the circumstance that accuses the leadership of the Roman Catholic Church in the NDH the most as an indication is the fact that this, although they knew about all the crimes that the Ustasha committed against the Serbian and the Jewish population, even though the persecution raged with the greatest intensity for 6 months, they did not take a single step during that time to end these persecutions. The first cautious demands to alleviate the persecution of Serbs, to Chief Pavelić, were sent by Roman Catholic leaders in November 1941, when over 400,000 Serbs were killed and another half of them expelled when the Soviet army repulsed the Wehrmacht near Moscow and showed that the outcome of the war was not so certain.

Keywords: the Ustasha, the Roman-Catholic clergy, the Independent State of Croatia (NDH), crimes.

Биљана У. Беатовић *

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет

Катедра за педагогију

Студент мастер студија

САВЈЕТОДАВНИ ВАСПИТНИ РАД, ПОЈАМ И ВРСТЕ

Савјетодавни рад представља саставни дио професионалне праксе свих стручњака у оквиру тзв. помагачких професија које су усмјерене на пружање подршке другима у њиховом личном расту и развоју. У том контексту, суштина самог процеса савјетовања огледа се у помоћи појединцима или групама да препознају своје снаге, да размотре своје поступке и животни стил, те да донесу одређене одлуке о томе у ком правцу и на који начин могу да побољшају квалитет свог живота.

Савјетодавни рад је суптилна и деликатна педагошка дјелатност којом се постиже свестранији и потпунији развој личности (Томић, 2006). Основни циљ свих стратегија и начина савјетовања јесте јачање постојећих капацитета саговорника за рјешавање сопствених проблема.

Индивидуални савјетодавни рад организујемо онда када ученик има озбиљне личне проблеме које он сам не може да ријеши, које не може ријешити његова породица, а ни наставници. Савјетодавни рад се може реализовати и у тзв. нормалним приликама, кад то жели ученик или кад то родитељи и наставник сматрају потребним.

Групни облик рада веома је погодан за примјену у школском савјетовању јер омогућава да одређени проблем, или за ученика важна питања, буду размотрена у контексту групне динамике.

Кључне ријечи: савјетовање, савјетодавни рад, индивидуални савјетодавни рад, групни савјетодавни рад.

УВОД

Савјетодавни рад представља саставни дио професионалне праксе свих стручњака у оквиру тзв. помагачких професија које су усмјерене на пружање подршке другима у њиховом личном расту и развоју. У том контексту, суштина самог процеса савјетовања огледа се у помоћи појединцима или групама да препознају своје снаге, да размотре своје поступке и животни стил, те да донесу одређене одлуке о томе у ком правцу и на који начин могу да побољшају квалитет свог живота.

У овом раду говорићемо о појму савјетовања, фазама (етапама) савјетодавног процеса, индивидуалном савјетодавном раду и групном савјетодавном раду.

* beatovicbiljana23@gmail.com

Појам савјетовања

Полазећи од чињенице да се појам савјетовање користи у различитим ситуацијама и на различите начине у свакодневном животу, на почетку је потребно указати на разлику између савјетовања које се одвија у неформалном контексту и савјетовања које представља формални вид професионалне подршке појединцима, мањим или већим групама. За разлику од неформалног пружања помоћи, тј. лаичког савјетовања које се пружа спонтано и с различитим намјерама, савјетовање, као форма професионалног дјеловања, представља формални вид помоћи коју пружа особа која је за такав рад посебно оспособљена у доменима различитих наука и научних дисциплина с чијих позиција полази (психологија, педагогија, медицина, право итд.) (Зуковић, 2017).

Савјетовање се може описати као процес у коме савјетник не преузима одговорност за доношење одлука, већ обезбјеђује помоћ и подршку и води корисника кроз процес доношења сопствене одлуке и спровођење те одлуке. Савјетовање није само рјешавање проблема већ, шире гледано, представља тражење избора, покушај да људи буду задовољни собом, да донесу одлуке које ће унаприједити њихово здравље, здравље породице и дјеце (Матијевић и остали, 2010).

Савјетовање је посебна метода пружања помоћи тренутно неуспјешним особама у њиховом личном расту, развоју, сазријевању и прилагођавању животним условима ради њиховог оспособљавања за самостално рјешавање актуелних и будућих проблема. Ова дефиниција задовољава захтјеве бројних теоретичара и практичара јер обухвата битне елементе методе савјетовања: то је специфична метода; њоме се помаже особама у њиховом расту, развоју, сазријевању и прилагођавању животним условима; нуди се особама као појединцима, паровима, породичним и осталим специфичним скупинама; метода је тако подешена да се њоме неуспјешне особе оспособљавају за самостално и успјешно дјеловање, рјешавање актуелних и будућих проблема, а тиме и успјешан, задовољан, па стога и здрав живот (Јанковић, 1997).

Под савјетодавним радом или дјеловањем најчешће се подразумијева један или више (чак и низ) савјетодавних разговора (интервјуа) са саговорником, појединцем – учеником (евентуално његовим родитељем), или са групом њих. Таквим разговором се помаже саговорнику (у овом случају ученику или родитељу) да што потпуније упозна своје тешкоће и проблеме, да идентификује њихове објективне и субјективне узроке, да

што самосталније донесе и (уз подршку савјетодавца) реализује одговарајуће одлуке и закључке (Илић, 2017).

У оквиру савјетодавног разговора савјетодавац не поставља само питања већ говори напомене, реплике, сугестије, изражава подршку, одобравање, похвале, али и извјесна неодобравања, а понекад изрази педагошки прихватљива супротстављања. У току оваквог интервјуа могу се вршити преформулације датих питања, могу се дати додатна питања, а може се измијенити редослијед питања о којима се говори. Један од недостатака ове технике је што захтјева много времена (Илић, 2017).

Четири су услова успјешности савјетодавног разговора:

1. стручна и педагошка оспособљеност водитеља разговора (педагога, директора школе, наставника);
2. спремност саговорника (ученика, родитеља) за разговор;
3. посебна просторија за разговор – амбијент и
4. вријеме за разговор (Илић, 2017: 259).

У педагошком рјечнику се каже: Педагошко савјетовање је фаза програма савјетовања која се стриктно бави учениковим успјехом и његовом добробити у процесу школовања и уведена је да му помогне у избору и прилагођавању школама, програмима и курсевима (Dictionary of Education, 1959: 138, према Мандић, 1986: 15).

Бек [Beck] је доста конкретно и свестрано дефинисао проблем савјетовања у средњој школи. Он каже: Савјетовање се бави унапређивањем ученичког саморазумијевања, самоприхватања и помаже ученицима да планирају, доносе одлуке и рјешавају своје специјалне проблеме. Савјетовање је педагошки процес у коме оспособљен и искусан стручњак помаже другој особи:

- a) да разумије себе и да сагледа своје могућности;
- b) да се адекватно прилагођава и доноси за себе прихватљиве одлуке;
- c) да прими одговорност за властити избор који чини;
- d) да се понаша у складу са учињеним избором (Бек, 1966: 213, према

Мандић, 1986: 16).

Фазе (етапе) савјетодавног процеса

Саветовање као сложен, динамичан и интерактиван процес који обухвата специфичне активности, искуства и односе између саветника и корисника саветовања, и који треба да резултира одређеном променом, углавном пролази кроз три глобалне фазе:

1. почетна фаза (припрема за рад на промени);
 2. средишња фаза (примена различитих техника и интервенција у циљу учења и промене);
 3. завршна фаза (одржавање, генерализација и евалуација промене)
- (Срна, 2012: 150, према Зуковић, 2017: 32).

Наведене глобалне фазе савјетодавног процеса одвијају се уобичајено кроз пет специфичнијих фаза (етапа) које имају за циљ да иницирају, олакшају и учврсте жељену промјену, то јест да омогуће процес развоја и учења. Ријеч је о следећим фазама:

1. Успостављање односа и појашњавање потешкоћа. Ово је иницијална фаза у којој и савјетник и корисник савјетовања процјењују једно друго како би видјели да ли ће њихов однос функционисати. То је први корак који представља много више од техничког питања јер корисник савјетовања често улази у овај процес са извјесном дозом напетости. Стога савјетник мора добро да размисли на који начин ће створити добар однос са корисником савјетовања, шта је то што ће урадити како би задобио његово повјерење и створио добру основу за заједнички рад на проблему. У овој фази веома је важно да савјетник пошаље јасну и вербалну и невербалну поруку, да пажљиво слуша корисника савјетовања.
2. Процјена (експлорација) проблема. Ова фаза карактерише прикупљање информација у циљу разумијевања ситуације/проблема корисника савјетовања, његових осјећања и очекивања: колико је особа мотивисана за савјетовање, шта су њене потребе и жеље, лични капацитети и способности (снаге и слабости), каква су животна искуства, које циљеве поставља пред себе итд. Поред тога, истражују се претпоставке о томе како размишљање и поступање корисника савјетовања одражава његове потешкоће. Циљ је да корисник савјетовања схвати суштину свог проблема и да сагледа могућности за његово проналажење. Фаза процјене је веома важна за постављање циљева и даље планирање тока савјетовања. При томе треба нагласити да се процес процјене не прекида у овој фази, јер у свакој фази савјетник може сазнати нешто што може бити од користи за савјетовање.

3. Постављање циљева савјетовања. У овој фази савјетник и корисник савјетовања се заједнички договарају о циљевима савјетодавног процеса, тј. конкретизују представу о томе шта би требало да се постигне савјетовањем. С обзиром на то да идентификовани циљеви помажу да се направи план интервенција, важно је да постављени циљеви буду реалистични, јасно и прецизно формулисани. Циљеви савјетовања треба да буду и довољно флексибилни, што значи да их је могуће мијењати током рада, у зависности од садржаја који се појављују током процеса савјетовања, као и у зависности од напретка достизања одређене промјене. Неке од функција постављања циљева савјетовања су: дефинисање жељених резултата, одређење правца, динамике и времена трајања савјетодавног процеса, процјена ефикасности савјетодавног процеса, процјена развоја и напретка корисника савјетовања.
4. Примјена интервенција и предузимање позитивних акција. Ова фаза подразумијева примјену различитих интервенција које би подржале процес промјене, односно предузимање позитивних акција у циљу рјешавања проблема. Интервенције представљају намјерне поступке чија је сврха помоћ корисницима савјетовања да остваре циљеве који се односе на рјешавање проблема или унапређење одређених животних вјештина. Избор и примјена адекватних интервенција у великој мјери је условљена компетентношћу савјетника – знање о сврси и начину спровођења одређених интервенција, знање о типичним реакцијама корисника савјетовања, способност опсервације одговора корисника савјетовања на одређене интервенције и сл. У овом дијелу савјетовања корисник савјетовања предузима неке конкретне акције које су раније дјеловале неизводљиво, а које би требало да доведу до промјене понашања.
5. Завршавање савјетовања (евалуација постигнутог и праћење стања). Ова фаза обухвата сумирање (сажимање) постигнутог, сагледавање испуњености постављених циљева (да ли су и у којој мјери испуњени), давање приједлога за предузимање неких других стратегија и интервенција ако за тим постоји потреба. Степен остварености постављених циљева савјетовања детерминисан је бројним факторима, али се углавном очитује кроз евидентност промјена понашања корисника савјетовања. Иако није увијек лако повући линију и закључити да више нема потребе за савјетовањем, ипак треба водити рачуна и о томе да процес савјетовања не иде ван граница корисности. Дакле, завршетак савјетовања треба

да буде резултат консензуса савјетника и корисника савјетовања о постигнутим циљевима (Зуковић, 2017).

Врсте савјетодавног рада

У пракси су најчешће присутна два облика савјетодавног рада: савјетодавни рад са појединцем (индивидуални савјетодавни рад) и савјетодавни рад са групом (групни савјетодавни рад) (Зуковић, 2017).

Према начину провођења савјетовање може бити: директно (рад се одвија само са особом која „има проблем“), посредно (рад се одвија с околином „идентифицираног пацијента“) (Јанковић, 1997).

Према субјектима процеса савјетовања, а најчешћи су са: породицом, брачним партнерима, младима у суочавању са развојним, образовним, личним и комуникацијским потешкоћама, особама које су суочене са проблемом овисности, особама у кризним стањима, злостављаним особама (Јанковић, 1997).

Овдје ћемо нешто више рећи о индивидуалном савјетодавном раду и групном савјетодавном раду.

Индивидуални савјетодавни рад

Индивидуални савјетодавни рад организујемо онда када ученик има озбиљне личне проблеме које он сам не може да ријеша, које не може ријешити његова породица, а ни наставници. То су често проблеми који произилазе из: емоционалне сфере (разне врсте страхова, осјећања кривице, незадовољство собом), задовољавања полне потребе (нежељена трудноћа, присуство неке сексуалне аномалије), проблема у породици (алкохолизам родитеља, криминал учињен од стране једног родитеља, проституција), властитих проблема (склоност пијанчењу, узимању дрога, крађама) и разних тешкоћа које појединац има у процесу прилагођавања средини. Савјетодавни рад се може реализовати и у тзв. нормалним приликама, кад то жели ученик или кад то родитељи и наставник сматрају потребним. Том приликом се појединцу дају информације, савјети, упутства и сл. (Мандић, 1986).

За индивидуални савјетодавни рад иницијативу даје ученик, његови родитељи или разредни старјешина. Најбоље је кад сам ученик осјети да му је савјет школског педагога или психолога потребан и кад му се сам обрати. Ако пак ученика „доведе“ родитељ или

наставник и у његово име тражи помоћ, школски педагог или психолог ће ученика примити, саслушати пратиоца и замолити га да са учеником разговара „у четири ока“. У овом случају повод се зна, али се проблему мора приступити опрезно због тога што ученик није дошао добровољно и што може показати доста резерве у процесу откривања властитог проблема (Мандић, 1986).

За ефикасно спровођење индивидуалног савјетодавног рада, било да се он реализује на иницијативу самог ученика или на иницијативу наставника, стручног сарадника или родитеља, битно је прикупити што је могуће више релевантних информација о ученику. Поред анализе школске документације везане за учениково напредовање и понашање, прикупљања података о породичном окружењу, разговора са наставницима и одјељенским старјешиним, разговора са родитељима/старатељима и другим блиским особама, неопходно је обезбиједити и максимално погодне услове за креирање атмосфере у којој ће ученик бити отворен за разговор (Зуковић, 2017).

Извјесно је да би најбоље било примијенити облике индивидуалног савјетовања:

- a) кад ученик има проблема који су доста компликовани и по узроку који их је условио и по могућим педагошким рјешењима која се могу дати у датом времену;
- b) кад је потребно повјерење које ће штитити ученика и друге који су у вези са проблемима који се рјешавају;
- c) кад се тестовима не може добити оно што је потребно за савјетодавни рад са појединцем или кад су тестови дали веома ограничене резултате у које се не можемо поуздати;
- d) кад постоји страх од групе и изношења свога проблема пред већим бројем присутних људи;
- e) кад је појединац неспособан да се укључи у групу вршњака и кад га група може одбацити прије него прихватити као свога равноправног члана;
- f) кад су свијест и разумијевање својих осјећања, мотивације и понашања ограничени или до те мјере компликовани да не би били схваћени и прихваћени у групи;
- g) кад је у питању сексуално понашање, посебно девијантни облици сексуалног понашања;
- h) кад појединац има потребу за поштовањем и прихватањем његове личности која је до те мјере изразита да не може бити задовољена у оквиру колективног рада (Махлер, 1969: 18, према Мандић, 1986: 69–70).

Савјетодавни рад са појединцем има задатке:

- a) да прати, процјењује и усмјерава развој младих и одраслих;
- b) да рјешава њихове личне проблеме кад они пријете да постану кочница нормалном развоју;
- c) да помаже младим и одраслим који су изгубили самопоуздање да га поврате;
- d) да омогући младим и одраслим људима да боље упознају себе, да владају собом и да са више одговорности и сигурности усмјеравају своје понашање;
- e) да поучи појединце како је могуће подићи на већи степен људску комуникацију и обезбиједи прихватање појединца од стране групе и колектива;
- f) да доприноси актуелизацији личности (Мандић, 1986).

Теоретичари и практичари (водители савјетовања – савјетодавци) разликују три сљедеће основне методе (типа) савјетовања:

- 1. метода директног савјетовања;
- 2. метода индиректног савјетовања;
- 3. метода еклектичког савјетовања.

Примјена методе директног савјетовања прикладна је у разматрању и рјешавању једноставнијих, претежно сазнајних, организационих и материјално-техничких проблема, односно оних проблема који нису израженије емоционално прожети. Директно савјетовање у први план ставља савјетодавца који своје дјеловање усмјерава на проблем. Кориштење методе индиректног савјетовања усмјерено је од савјетодавца ка личности активног саговорника како би се расвијетлило како он гледа на проблем и како га доживљава. Примјеном ове методе савјетодавац покушава да схвати саговорника у његовим властитим појмовима, охрабрујући га да сасвим отворено изнесе своје тешкоће, ставове, осјећања и сл. Метода еклектичког савјетовања је комбинација директног и индиректног савјетовања. Заступници оваквог савјетовања најчешће су практичари. Они наглашавају да оба учесника у савјетодавном разговору треба да упознају проблем, да припреме и реализују план његовог рјешавања и да за то снесе одговорност (Илић, 2017).

Дакле, индивидуални савјетодавни рад је рад који се остварује са појединцем који има одређених потешкоћа у личном животу, употребом различитих метода савјетовања.

Групни савјетодавни рад

Групу обично сачињавају појединци који имају неке заједничке особине, циљеве које желе остварити и увјерење да ће те циљеве остварити у групи којој припадају. У групи људи налазе сигурност, помоћ и подршку; групне активности им омогућују комуникацију, интеракцију и схватање смисла међузависности; у групи они уче, социјално сазријевају и формирају облике понашања који постају трајне особине личности. У заједници са другим људима појединац задовољава своје основне потребе за: дружењем, истицањем, љубављу, влашћу и алтруистичке потребе (Мандић, 1986).

Групни облик рада веома је погодан за примјену у школском савјетовању јер омогућава да одређени проблем, или за ученика важна питања, буду размотрена у контексту групне динамике. Групно савјетовање такође пружа прилику савјетнику да посматра појединце у социјалним условима. Наиме, с обзиром на то да групе представљају друштвени микрокосмос појединца, савјетодавни рад са групом ученика омогућава савјетнику да ефикасније процијени и усмјери интерперсоналне и интраперсоналне проблеме. Дијалог у групи, размјена искустава и групна опсервација одређеног питања помажу да се одређена ситуација сагледа из различитих углова, да се сагледају различити ставови и вриједности чланова групе. На тај начин и појединац добија јаснију слику о сопственом понашању и ставовима, при чему развија и способност уважавања и разумијевања перспективе групног (Зуковић, 2017).

У процесу групног савјетодавног рада најбољи ефекти се постижу у сљедећим подручјима:

- a) учи се боље разумијевање различитости код других људи и сазнање како други посматрају ствари и свијет око себе;
- b) стварају се услови за учење дубљег поштовања других људи, а посебно оних који се у много чему разликују међусобно;
- c) стичу се социјалне способности значајне за комуникацију и односе са вршњацима у групи;
- d) учи се учешће у разним активностима са другим људима и стиче смисао припадања групи у процесу партиципације у групним активностима у којима се појединац осјећа сигурним, прихваћеним и поштованим;

e) у групи у којој чланови имају исте или сличне проблеме појединац се осјећа слободним да расправља о проблемима које има, вриједностима које прихвата и идејама које чине његову преокупацију;

f) групни савјетодавни рад даје шансу појединцу да у вези са својим проблемом, који га мучи, добије мишљења других људи;

g) у групи појединци добијају подршку од вршњака за неке своје ставове и мишљења, што је за младог човјека често много значајније него да добије подршку од одраслих;

h) групни савјетодавни рад даје сваком члану групе прилику да више времена проведе са школским педагогом – психологом и да сагледа његове реакције на бројне проблеме појединих чланова групе са којима ради;

i) у групном савјетодавом раду појединац има шансу да се постепено укључује у групне процесе и динамику и да се парцијално искључи када расправа постаје досадна или када се расправља о стварима које појединца не интересују;

j) групни савјетодавни рад даје шансу школском педагогу – психологу да појединца посматра у условима колективних активности (Махлер, 1969: 19–20, према Мандић, 1986: 70–71).

Групна терапија је специфичан педагошки процес који се организује с циљем да се пружи помоћ људима који имају теже проблеме прилагођавања, емоционалне проблеме или озбиљне деформације у развоју. Групна терапија обухвата људе са сличним или приближним проблемима, обично траје више мјесеци па и година, подразумијева интензиван рад чланова групе и савјетника и перманентну евалуацију предузетих мјера. Овдје се узима у обзир да су често неурозе појединих ученика изазване несређеном ситуацијом у породици, да због тога терапеутски рад са дјететом није довољан ако се паралелно не ради и са родитељима. Групна терапија подразумијева специфичну врсту лабораторијског рада, истраживање и експериментисање, дефинисање проблема и дијагностицирање ситуације, разговор са појединцима и пружање помоћи у процесу доношења одлуке шта ће се и под којим условима учити, пружање помоћи у процесу учења и рјешавању властитог проблема. У процесу реализације групне терапије полази се од претпоставке да ће се промјена у понашању личности десити ако је она свјесна свога проблема, ако зна шта ће и како учити и ако то учење реализује у прихватљивим групним односима (Мандић, 1986).

Поред општих функција (забава, рекреација, социјализација, дружење, рјешавање организационих и сличних питања), мала група се може формирати ради низа

педагошко-савјетодавних дискусија. Функција им је индивидуално и социјално прилагођавање чланства, односно циљ дјеловања таквих група је педагошко-дијагностички и педагошко-терапеутски. Основни циљ дискусије у групи јесте доношење групне одлуке о рјешењима одређених проблема и социјалне акције које из тога произилазе. Циљеви савјетодавног дјеловања групе могу се, условно, разврстати у двије (релативно самосталне) групе, и то:

1. у специфичне групне циљеве и
2. у циљеве који служе одржавању и јачању групе.

Специфични групни циљеви су:

- подстицање на акцију;
- одржавање пажње у односу на циљ и садржај рада;
- разјашњавање садржаја рада;
- разрађивање плана процедуре;
- процјењивање квалитета извршеног посла ради ког се и састала група;
- пружање стручне информације.

Циљеви који служе одржавању и јачању групе су:

- одржавати задовољавајуће међусобне односе;
- давати охрабрења члановима групе;
- просуђивати „дискусије“, расправе и неслагања;
- давати могућност мањини да изрази своје мишљење и да буде пажљиво у топлој атмосфери саслушана;
- подстицати на правилну усмјереност етичности и повећавати међусобну зависност чланова групе (Илић, 2017).

Три су основна типа руковођења дискусијом у малим групама:

1. аутократски (гдје доминира водитељ дискусије, који одређује правила, теме и токове дискусије и круто их се држи);
2. демократски (када руководиоца развија партнерске, равноправне односе са члановима групе, када се заједнички стварају новине понашања у групи, одвија се вишесмјерна комуникација, тежи се заједничким циљевима и толерантној атмосфери и слично);
3. лесе фер (анархични или индолентан тип руковођења, или тип индивидуалне слободе, гдје је руководиоца групне дискусије равнодушан и допушта да се чланови групе испољавају и понашају како год хоће) (Илић, 2017).

За успјех групног савјетодавног рада значајно је да постоји пристанак појединаца, да се максимално усклађују циљеви појединаца и групе, да чланови групе виде смисао у групним активностима, те да их прихвате као своје активности, покажу спремност да сарађују са другим члановима, покоравају се одлукама, прихватају систем руковођења групом, праве компромисе и одричу се кад је интерес групе у питању. Успјех савјетодавног рада зависи и од тога колико се пажње посвети пријему чланова групе, међусобном упознавању, успостављању повољне социјалне климе у којој ће доћи до изражаја међусобно поштовање, повјерење, разумијевање и спремност да се отворено и без страха изнесе властити проблем пред колектив, расправља о вриједносном систему и износе властита мишљења о његовој доградњи (Мандић, 1986).

Као што из наведеног видимо, групни савјетодавни рад се организује за појединце који имају неке заједничке особине, циљеве које желе остварити и веома је погодан за примјену у школском савјетовању.

Импликације за будућа истраживања

Једно од питања којима се треба бавити односи се на оспособљеност савјетодаваца за обављање савјетодавног рада и њихов професионални развој. Неке од препорука за професионални развој савјетника: направите баланс између професионалне улоге и личних својстава, суочавајте се са властитим ограничењима у улози савјетника, водите рачуна о фази припреме за савјетовање, избјегавајте давање готових идеја, развијте властити савјетодавни стил.

Закључак

Савјетодавни рад је суптилна и деликатна педагошка дјелатност којом се постиже свестранији и потпунији развој личности. Основни циљ свих стратегија и начина савјетовања јесте јачање постојећих капацитета саговорника за рјешавање сопствених проблема. У раду су наведена четири услова успјешности савјетодавног разговора: стручна и педагошка оспособљеност водитеља разговора, спремност саговорника, посебна просторија за разговор и вријеме за разговор. Такође, у раду су наведене фазе савјетодавног процеса. Три су глобалне (почетна, средишња и завршна) које се уобичајено одвијају кроз пет специфичнијих фаза (успостављање односа и појашњавање потешкоћа, процјена проблема, постављање циљева савјетовања, примјена интервенција и предузимање позитивних акција, завршавање савјетовања).

Индивидуални савјетодавни рад организујемо онда када ученик има озбиљне личне проблеме које он сам не може да ријешити, које не може ријешити његова породица, а ни наставници. Савјетодавни рад се може реализовати и у тзв. нормалним приликама, кад то жели ученик или кад то родитељи и наставник сматрају потребним.

Групни облик рада веома је погодан за примјену у школском савјетовању јер омогућава да одређени проблем, или за ученика важна питања, буду размотрана у контексту групне динамике. Групна терапија је специфичан педагошки процес који се организује с циљем да се пружи помоћ људима који имају теже проблеме прилагођавања, емоционалне проблеме или озбиљне деформације у развоју.

Савјетодавни рад представља јако одговорну и суптилну педагошку дјелатност путем које се постиже свестранији и потпунији развој личности. Помоћу савјетодавног рада дубље се сагледава и објективније се процјењује процес васпитања. Активним судјеловањем и праћењем васпитно-образовног процеса, реализације образовног садржаја и васпитања, школски педагог има могућност да правилно и квалитетно обавља савјетодавни васпитни рад. С обзиром на то да савјетодавни рад педагога представља једну комплексну и сложену дјелатност, нужно је да се стручни сарадници педагози укључују у даљњу едукацију и оспособљавање и то на подручју психотерапије гдје им је омогућена едукација из реалитетне и гештalt терапије, као и из теорије избора.

Литература:

- Зуковић, С. (2017). *Саветодавни рад у институцијама васпитања и образовања*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Илић, М. (2017). *Школска педагогија*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Јанковић, Ј. (1997). *Савјетовање – недирективни приступ*. Загреб: Алиена. <https://ug1lib.org/book/5953248/b21cfb?id=5953248&secret=b21cfb>. Преузето 16.06.2021.
- Мандић, П. (1986). *Савјетодавни васпитни рад*. Сарајево: „Свјетлост“, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Матијевић, Д., Сокал Јовановић, Љ., Рудић, Н., Видојевић, О., Калањ, Д., Младеновић Јанковић, С., Котевић, А., Јовановић, В. (2010). *Деци је место у породици*. Београд: Градски завод за јавно здравље. <https://www.unicef.org/serbia/publikacije/deci-je-mesto-u-porodici> Преузето 25.09.2020.
- Томић, Р. (2006). *Савјетодавни одгојни рад*. Тузла: ОФФ-СЕТ.

Biljana U. Beatović

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

Counseling educational work, concept and types

Summary

The paper discusses the concept of counseling, the stages that counseling goes through. There are two types of counseling work: individual counseling work and group counseling work. When it comes to the individual counseling work, it is discussed when it is necessary to organize individual counseling work, what are the tasks of counseling work with an individual, as well as which methods of counseling work are applied. When it comes to group counseling, it is about when it is necessary to apply a group form of work, what is group therapy, what are the functions of the group, what are the goals of group counseling and what are the basic types of discussion management in small groups.

Counseling can be described as a process in which the counselor does not take responsibility for making decisions but provides help and support and guides the user through the process of making his or her own decision and implementing that decision. Counseling is not just solving problems, but, more broadly, it is a search for choices, an attempt to make people happy with themselves, to make decisions that will improve their health, the health of their families and children.

Counseling mainly goes through three global phases: the initial phase, the middle phase and the final phase.

Individual counseling work is organized when the student has serious personal problems that he cannot solve on his own, and which cannot be solved by his family or teachers. In individual counseling work, the following methods are applied: the method of direct counseling, the method of indirect counseling and the method of eclectic counseling.

The group form of work is very suitable for application in school counseling because it allows a particular problem, or issues important to the student, to be considered in the context of group dynamics. Group therapy is a specific pedagogical process which is organized in order to provide help to people who have more difficult adjustment problems, emotional problems and serious developmental deformities. The function of the group is individual and social adjustment of members. The goals of the group's counseling activities are divided into two groups: specific group goals (encouraging the action, maintaining attention in relation to the goal and content of the work, clarifying the content of the work, elaborating a plan of procedure, assessing the quality of work for which the group met, providing the expert information) and goals that serve to maintain and strengthen the group (maintaining satisfactory relationships, giving encouragement to group members, reviewing discussions and disagreements, giving the opportunity to the minority to express their opinion). The three basic types of discussion management are: autocratic, democratic, and lese fair.

Keywords: counseling, counseling education work, individual counseling work, group counseling work.

ПСИХОЛОГИЈА

Jelena Z. Marković *

Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Filozofski fakultet

Katedra za psihologiju

RELACIJE KOMPONENTI NEUROTSKOG PERFEKCIONIZMA SA RADOHOLIZMOM

Osnovni cilj sprovedenog istraživanja odnosio se na utvrđivanje odnosa između tri komponente neurotskog perfekcionizma i sklonosti ka radoholizmu u populaciji radnika. Radoholizam se u stručnoj literaturi označava kao nezdrava i ekscesivna potreba za stalnim radom koja iscrpljuje psihofizičke kapacitete osobe, te se smatra jednom od najvećih pretnji mentalnom zdravlju na radnom mestu današnjice. Sa druge strane, neurotski perfekcionizam predstavlja relativno trajnu dispoziciju osobe koja se sastoji od tri komponente: visokih standarda (i prema sebi i prema drugima, i u ličnom i u profesionalnom radu), sklonosti redu (težnja ka urednosti i organizovanosti) i diskrepance (percipiranog nepodudaranja između postavljenih ciljeva i onoga što je zaista ostvareno). Neurotski perfekcionizam predstavlja faktor rizika povezan sa ličnošću osobe koji je čini sklonijom da razvije radoholičarska ponašanja i nezdravu potrebu za prekomernim radom. Uzorak istraživanja se sastojao od ukupno 109 radnika starosti između 21 i 65 godina, sa prosečnom starošću od $M = 38.65$. Analiza distribucije skorova ispitanika pokazuje da je distribucija skorova na skali radoholizma normalna, na komponentama perfekcionizma visoki standardi i red negativno asimetrična, a na diskrepanci pozitivno asimetrična. Komponenta visoki standardi pozitivno i statistički značajno korelira sa radoholizmom ($\phi = 0.29$, $p = 0.00$), kao i diskrepanca ($\phi = 0.33$, $p = 0.00$), ali ne i komponenta red ($\phi = -0.79$, $p = 0.80$). Dobijeni rezultati upućuju na to da su preterano visoki i nerealistični standardi, skupa sa percipiranim neuspesima da se ti standardi i ostvare, značajan faktor rizika za javljanje radoholizma, ali ne i sklonost redu i organizovanosti sama po sebi. Moguće je da se radoholizam javlja kao pokušaj osobe da ostvari željenu kontrolu nad svojim postignućima i očuva svoje samopoštovanje u svetlu stvarnih ili imaginarnih neuspeha.

Ključne reči: neurotski perfekcionizam, radoholizam, nivo aspiracija, mentalno zdravlje.

UVOD

Pod pojmom radoholizma najčešće se misli na opsesivnu potrebu za radom koja crpi kapacitete zaposlenih (Bakker i Oerlemans, 2012, prema Kovač, 2018). Oats (1971, prema Harpz i Snir, 2003) navodi da se ovaj termin u akademskoj literaturi prvi put javlja u kontekstu zavisnosti od posla i nekontrolisane potrebe za radom. Termin je nastao iz izraza

* jellena.markovic3@gmail.com

„alkoholizam“. Griffits (2011) navodi da se termin radoholizam može koristiti i da se označi zavisnost od posla (kao unutrašnje psihološko stanje) i preterani rad (kao spoljašnje ponašanje koje je moguće posmatrati). Većina definicija naglašava vremensku dimenziju, odnosno *hroničnost* ovakvog obrasca ponašanja (Andreassen, Griffits, Hetland i Pallesen, 2012).

Međutim, radoholizam nije moguće samo definisati kroz broj sati koji osoba provodi na radu, već je neophodno osvrnuti se na njegovu suštinu, odnosno na snažnu zavisnost koja je njegova osnovna odlika. Motivacija klasičnog radoholičara zavisi od unutrašnjih i patoloških impulsa kojima se ne može odupreti, a ne od spoljašnjih faktora kao što su finansijska kompenzacija, želja za napredovanjem u karijeri i ostvarenjem statusa, itd. (Shimazu i Schaufeli, 2009). Radoholičar je osoba čija je potreba za opsesivnim radom postala toliko intenzivna da predstavlja opasnost po njihovo zdravlje, sreću, interpersonalne interakcije i socijalno funkcionisanje (Oates, 1971, prema Harpz i Snir, 2003).

Unutar radoholizma razlikujemo dve komponente, bihevioralnu i psihološku. Pod prvom komponentom se misli na broj sati koji osoba provede sedmično na poslu ili radeći aktivnosti povezane sa radnim zadacima. Psihološka komponenta je kompulzivna potreba za radom koja dovodi do nemogućnosti prestanka izvođenja ovakvog ponašanja, tj. prekidanje posla dovodi do intenzivne anksioznosti koja se pokušava kontrolisati još napornijim radom (Schaufeli, Shimazu i Taris, 2009).

Klasični radoholičari provode veliki deo dana na poslu tj. ostavljaju utisak izuzetno posvećenog radnika, do te mere da teško razdvajaju posao i privatan život, opsednuti su mislima o poslu čak i u slobodno vreme, a rade više nego što je zaista neophodno za obavljanje radnih zadataka i nego što se traži od njih (Shimazu i Schaufeli, 2009). McMilan i saradnici (prema Griffits, 2011) navode četiri ključne karakteristike radoholičara: 1) intenzivna strast u obavljanju posla, 2) intenzivno i dugotrajno razmišljanje o poslu, 3) u većini socijalnih konverzacija drže se tema koje se tiču posla, 4) rade duže i napornije od većine svojih kolega.

Neki autori ističu da radoholizam ima i svoje pozitivne i negativne strane. Na osnovu ovih rasprava došlo je do diferencijacije između dve vrste pojma: radoholizma i radnog zalaganja. Radoholizam bi i dalje predstavljao nesumnjivo negativnu osobinu, a radno zalaganje pozitivnu, tj. predanost radu koja ne ostavlja trajne negativne posledice po život i zdravlje osobe, za razliku od radoholizma (Schaufeli, Gonzalez-Roma, Salanova i Bakker, 2002).

Radnici koji su visoko posvećeni poslu, tj. visoko se radno zalažu, pokretani su prvenstveno intrinzičnom motivacijom, odnosno uživanjem u obavljanju aktivnosti povezanih sa poslom. Sa druge strane, radoholičare pokreće unutrašnja opsesivna potreba za radom i patološka zavisnost od ekscesivnog rada kao načina regulisanja svojih emocija (Shimazu i Schaufeli, 2009). Oni obično ispoljavaju i nizak nivo zadovoljstva poslom upravo zbog „prisilnog“ i opsesivnog karaktera delatnosti. Iako puno rade, kvalitet urađenog najčešće nije optimalan, pati zbog perfekcionizma i nedostatka fleksibilnosti (Shimazu i Schaufeli, 2009).

Osvrćući se na drugu varijablu uključenu u ovo istraživanje, neurotski perfekcionizam, može se istaći da se radi o težnji za nepogrešivošću u svim ili skoro svim područjima svog života, te tendenciji osobe da postavlja i pokušava da dostigne nerealistično visoke ciljeve i standarde (Flett i Hewitt, 2002). Perfekcionizam može imati i negativne i pozitivne posledice po funkcionisanje osobe. Tako Hamachek još 1978. (prema Flett i Hewitt, 2002) razlikuje normalni i neurotski perfekcionizam.

Suština neurotskog perfekcionizma jeste u percepciji svakog napora ili postignuća osobe kao nedovoljno dobrog, tj. perfekcionista uvek smatraju da su mogli ili da je trebalo uraditi bolje (Hamachek, 1978, prema Ashby i Rice, 2002). Osnovna težnja jeste želja za ostvarenjem nerealnih ciljeva uz uporedno procenjivanje svoje lične vrednosti samo na osnovu postignuća, što dovodi do hroničnog nezadovoljstva jer se idealizovani cilj naprosto ne može ostvariti onako kako ga je osoba zamislila (Shafran i Mansell, 2001, prema Greblo, 2012). Usmereni su na sopstvene nedostatke i neuspehe, prenaplaćavaju ih i kažnjavaju se zbog njih, a osećaj lične vrednosti je krhak i stalno ugrožen zbog „neuspeha“ u ostvarenju zadataka (Hayward i Arthur, 1998).

Burns (1980, prema Kolić-Verhovec i Rončević 2003) pod perfekcionizmom označava kognitivna očekivanja koja pojedinac postavlja sebi i drugima, zasnovana na nerealističnim obrascima i rigidnim standardima, te težnji da se o sopstvenoj vrednosti sudi primarno putem trenutnih postignuća ili uspeha. Iako su prve mere perfekcionizma bile jednodimenzionalne, većina modernih autora tretira konstrukt kao višedimenzionalan.

Hewitt i Flett (1991) smatraju da je neophodno razlikovati ličnu i socijalnu komponentu perfekcionistačkih težnji. Perfekcionizam kao pojam se sastoji od tri aspekta: perfekcionizam usmeren prema sebi (*self-oriented perfectionism*) odnosno postavljanje visokih standarda u vezi sa svojim postignućima, zatim perfekcionizam usmeren ka drugima (*other-oriented perfectionism*) odnosno postavljanje istih tih standarda drugima, kao i društveno

propisani perfekcionizam (*socially prescribed perfectionism*) za koji je karakteristično da osoba veruje da je drugi strogo ocenjuju i postavljaju visoke standarde pred nju (Hewitt i Flett, 1991). Osnovna razlika između ovih vrsti perfekcionizma jeste u usmerenosti na objekat (na sebe ili na druge) i na percepciju izvora visokih standarda (naši lični standardi ili vrednosti i merila koja nam drugi nameću).

Slaney, Ashby, Rajsm, Mobli i Trippi (2001) navode da su osnovni elementi perfekcionizma visoki standardi i red (težnja urednosti i organizovanosti). Međutim, kasnije modifikuju svoj model i dodaju mu treću komponentu koja se odnosi na percepciju same osobe. Ova komponenta se naziva diskrepanca/nezadovoljstvo postignutim i odnosi se na situaciju u kojoj osoba percipira da nije ostvarila svoje ciljeve u nekoj situaciji i stoga oseća jako nezadovoljstvo; eksplicitno je patološka.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja vezan je za relacije komponenti neurotskog perfekcionizma (visoki standardi, sklonost redu i diskrepanca) i radoholizma zaposlenih.

Neurotski perfekcionizam predstavlja faktor rizika povezan sa ličnošću osobe koji je čini sklonijom da razvije radoholičarska ponašanja i nezdravu potrebu za prekomernim radom. Ipak, više istraživača upozorava i da je neurotski perfekcionizam višedimenzionalni konstrukt čije se komponente odnose na drugačije načine prema nizu psiholoških fenomena. Iz tog razloga se perfekcionizam u ovom radu meri kroz tri komponente: visokim standardima (i prema sebi i prema drugima, i u ličnom i u profesionalnom radu), sklonosti redu (težnja ka urednosti i organizovanosti) i diskrepance (percipiranog nepodudaranja između postavljenih ciljeva i onoga što je zaista ostvareno).

Osnovni cilj sprovedenog istraživanja odnosio se na utvrđivanje povezanosti između tri komponente neurotskog perfekcionizma i sklonosti ka radoholizmu u populaciji radnika.

Ovako formulisan cilj raščlanjen je na nekoliko zadataka u svrhu konciznije obrade i intepretacije. Kao prvi korak javljaju se utvrđivanje i analiza distribucije rezultata na skalama radoholizma i perfekcionizma. Na osnovu distribucije možemo videti kako su skorovi raspoređeni u uzorku i koje od statističkih postupaka ćemo primeniti u daljoj analizi. Nakon utvrđivanja distribucije utvrđeno je da li je neurotski perfekcionizam statistički značajno povezan sa radoholizmom kao i to da li postoje statistički značajne razlike u ispoljavanju radoholizma sa obzirom na sociodemografske varijable.

U ovom radu postavljene su sledeće hipoteze.

H1. Neurotski perfekcionizam statistički značajno i pozitivno korelira sa radoholizmom.

Hipoteza je fomulisana na osnovu istraživanja Stoebera, Davis, i Townley (2013) kojim su došli do zaključka da neurotski perfekcionizam statistički značajno predviđa radoholizam. U istraživanju Tarisa i Šaufelija (2010) je uočeno da perfekcionista imaju veću verovatnoću da postanu radoholičari. Takođe u istraživanju Klarka, Lelhuka i Tejlora (2010) elementi perfekcionizma, diskrepanca i visoki standardi su značajno i pozitivno predviđali radoholizam.

H1.1. Komponenta neurotskog perfekcionizma visoki standardi statistički značajno i pozitivno korelira sa radoholizmom.

H1.2. Komponenta neurotskog perfekcionizma sklonost redu ne korelira statistički značajno sa radoholizmom.

H1.3. Komponenta neurotskog perfekcionizma diskrepanca statistički značajno i pozitivno korelira sa radoholizmom.

H.0 Ne postoje statistički značajne razlike u stepenu ispoljenog radoholizma s obzirom na sociodemografske varijable.

U istraživanju su korišćeni sledeći instrumenti:

1. Izraženost perfekcionizma merena je revidiranom verzijom Upitnika težnje perfekcionizmu (Almost Perfect Scale – Revised, APS-R) (Slaney, Rice, Mobley, Trippi i Ashby., 2001) koji se sastoji od 23 stavke i tri subskale: Red, Visoki standardi i Diskrepanca. Skala je Likertovog tipa sa sedam stepeni gde je 1 – uopšte se ne slažem, a 7 – u potpunosti se slažem. Dobijeni alfa krombah koeficijenti pouzdanosti sve tri subskale su zadovoljavajući i kreću se od 0.75 (red) pa do 0.93 (diskrepanca).
2. Begenova skala zavisnosti o radu (*Bergen Work addiction scale*) (Andreassen, Griffiths, Hetland, Pallesen, 2012). Skala se sastoji od 7 ajtema koji se odnose na komponente zavisnosti o radu (npr: konflikti, promene raspoloženja, problem u ličnom životu). Skala je petostepenog Likertovog tipa (1 – nikad, 2 – retko, 3 – ponekad, 4 – često, 5 – uvek), skorovi na svim ajtemima se kombinuju u jedinstveni skor radoholizma. Krombah alfa koeficijent pouzdanosti skale iznosio je 0.79. Ova skala

nije ranije korišćena na našim prostorima i prevedena je sa engleskog jezika za potrebe istraživanja.

3. Upitnik o sociodemografskim karakteristikama konstruisan za potrebe ovog istraživanja (pol, uzrast, mesto stanovanja, vrsta firme, pored svog posla radim i dodatni ukupni radni staž, radni staž na trenutnom radnom mestu, bračni status, broj dece, zadovoljstvo platom).

Uzorak istraživanja se sastojao od ukupno $N = 109$ ispitanika, radnika privatnih i državnih preduzeća na području Republike Srpske i Srbije. Po svojim karakteristikama uzorak je prigodni, tj. sastavljen je od ispitanika koji su bili najdostupniji istraživaču. Ispitanici su anketirani putem onlajn ankete na platformi „Google Forms“ u periodu april/maj 2019. godine. Pregled sociodemografskih karakteristika uzorka dat je u Tabeli 1:

Tabela 1: Struktura uzorka

Pol	Frekvencija	Procenat
Ženski	82	75.24
Muški	27	24.43
Starost		
21–28	13	11.95
29–39	43	44.04
40–49	24	22.03
50+	24	22.03
Mesto stanovanja		
Grad	87	79.83
Prigradsko naselje	14	12.85
Selo	6	5.57
Vrsta firme		
Državna	41	37.68
Privatna	68	62.48
Pored svog posla radim i dodatni		
Da	27	24.84
Ne	82	75.24
Ukupni radni staž		
Do 1 godine	13	11.92
1–10 godina	47	43.16
10.01–20 godina	26	23.95
Preko 20 godina	23	21.14
Radni staž na trenutnom radnom mestu		
Do 1 godine	27	24.82
1.01 do 10 godina	49	45
10.1 do 20 godina	23	21.16
20+	10	9.22

Bračni status		
U braku	52	47.74
Neudata/neoženjen	43	39.44
Razveden/udovac	14	12.84
Broj dece		
Nemam dece	55	50.57
Jedno	18	16.54
Dvoje	31	28.42
Troje	5	4.62

Kao što je prikazano u Tabeli 1, uzorak nije polno uravnotežen, tj. veći dio uzorka čine ispitanici ženskog pola, njih 75.24%, dok je svega 24.43% muškaraca. Najveći procenat ispitanika ima između 29 i 39 godina starosti, njih 44.04%. Svega 11.95% ispitanika ima između 21 i 28 godina, a 22.03% njih između 40 i 49 godina, a isti procenat je onih od 50 i više godina. Prosečna starost ispitanika je $M = 38.65$ godina. Ukupno 79.83% ispitanika je poreklom iz grada, a znatno manje njih (12.85% i 5.57%, tačnije) su poreklom iz prigradskih naselja i sela. Pored svog posla dodatni radi 24.84 % ispitanika a znatno više je onih koji rade samo jedan posao (75.24%). Što se tiče ukupnog radnog staža njih 11.92% radi manje od godinu dana dok je najveći procenat onih čiji je ukupni radni staž između 1 i 10 godina (43.16%) a njih koji rade već od 10 do 20 godina, ili više od 20 godina, je 23.95%, odnosno 21.14%. Sa druge strane, procenat ispitanika čiji je radni staž na trenutnom radnom mestu manji od jedne godine iznosi 24.82 %, onih koji rade od 1 do 10 godina iznosi 45%, onih koji rade od 10 do 20 godina 21.16% a svega 9.22% onih čiji je radni staž na trenutnom radnom mestu duži od 20 godina.

Većina ispitanika je zaposlena u privatnim firmama, njih 62.48% a oko 37.68% ispitanika u državnom sektoru. Oko polovine ispitanika, tačnije 47.74% je trenutno u braku, njih 39.44% nije trenutno u braku, a razvedenih i udovaca 12.84%. Takođe, malo više od polovine ispitanika (50.57%) nema decu, 16.54% ima jedno, 28.42% ima dvoje dok samo 4.62% ima troje dece.

OBRADA I ANALIZA DOBIJENIH PODATAKA

U istraživanju su proučavani konstrukti radoholizma i neurotskog perfekcionizma, sa implicitnom pretpostavkom da je neurotski perfekcionizam snažna lična dispozicija koja dovodi do izraženog rizika za javljanje radoholičarskih stilova ponašanja, tj. predstavlja značajan faktor vulnerabilnosti. Dok je radoholizam u ovom istraživanju tretiran kao jedinstven

konstrukt, neurotski perfekcionizam se sastoji od tri subdomena odnosno uže osobine – visokih standarda, sklonosti ka redu i diskrepanci (između ambicije i percepcije ostvarenog). Budući da se jako malo istraživanja na našim prostorima dotaklo radoholizma i njegove zastupljenosti, prvi korak analize dobijenih podataka bilo je računanje osnovnih deskriptivnih podataka i testiranje normalnosti skorova ispitanika na ovoj skali putem niza Kolmogorov-Smirnov testova. Isti testovi sprovedeni su i u na sve tri subskale neurotskog perfekcionizma. Dobijeni rezultati su prikazani u Tabeli 2:

Tabela 2: Deskriptivne vrednosti i testovi normalnosti distribucije korišćenih skala

Skala	M	SD	Sk	Ku	K-S	p
Radoholizam	16.46	5.47	0.31	-0.24	0.08	0.06
Neurotski perfekcionizam						
Visoki standardi	26.65	5.59	-.0.64	-0.15	0.12	0.00
Red	16.47	3.149	-0.79	0.40	0.13	0.00
Diskrepanca	29.53	10.40	0.35	-0.47	0.09	0.05

Vrednosti sprovedenih Kolmogorov-Smirnov testova prikazanih u Tabeli 2 pokazuju nam da je distribucija skorova na skali radoholizma normalna tj. ne odstupa od oblika normalne krive. Međutim, sve tri dimenzije neurotskog neuroticizma odstupaju od oblika normalne krive. Smer njihovog odstupanja može se utvrditi pregledom vrednosti skjunisa i kurtozisa. Vrednosti skjunisa za subskale visoki standardi i red su negativne, što upućuje na negativnu asimetričnost distribucije ovih subskala. Sa druge strane, vrednost skjunisa za subskalu diskrepanca je pozitivna, što upućuje na pozitivnu asimetriju, odnosno da većina ispitanika postiže niske rezultate na ovoj subskali. Vrednosti kurtozisa takođe upućuju na leptokurtičnost distribucije skorova na subskali red, odnosno platikurtičnost na subskali diskrepanca. Sumirajući rezultate, može se reći da većina ispitanika ocenjuje da u visokom stepenu ispoljava nešto adaptivnije aspekte perfekcionizma koji ne moraju nužno biti patološki, tj. visoke zahteve od sebe i drugih i sklonost redu, organizovanost, itd., a ocenjuju da aspekt perfekcionizma koji je u najvećoj meri patološki – raskorak između onoga što se želi ostvariti i *onoga što percipiramo kao ostvareno* – nije značajnije prisutan kod njih.

Međutim, ono što ostaje zanimljivo pitanje jeste prosečna zastupljenost radoholizma u uzorku ispitanika. Iako radoholizam jeste bolest modernog doba i njena zastupljenost raste u opštoj populaciji, skorovi ispitanika su iznenađujući ako uzmemo u obzir da se ipak radi o patološkom konstrukt, koji su obično pozitivno asimetrično distribuirani u opštoj populaciji. Da bi se stekao precizniji uvid u to koji simptomi radoholizma su najzastupljeniji u uzorku ovoga istraživanja, izračunate su frekvencije odgovora ispitanika na svaku od sedam stavki skale zasebno. Rezultati su prikazani u Tabeli 3:

Tabela 3: Frekvencije i procenti odgovora ispitanika na stavke skale radoholizma

	uopšte se ne odnosi		uglavnom se ne odnosi		i odnosi se i ne odnosi		uglavnom se odnosi		u potpunosti se odnosi	
Mislite o tome kako biste mogli odvojiti više vremena za posao?	50	45.9%	23	21.1%	24	22.0%	11	10.1%	1	0.9%
Proveli ste više vremena radeći nego što ste prethodno planirali?	23	21.1%	18	16.5%	25	22.9%	22	20.2%	21	19.3%
Radite da bi ste smanjili osećanje krivice, anksioznosti, bespomoćnosti i depresije?	72	66.1%	18	16.5%	10	9.2%	4	3.7%	5	4.6%
Ne obazirete se na savete da bi trebalo da uzmete slobodne dane?	42	38.5%	14	12.8%	20	18.3%	12	11.0%	21	19.3%
Osećate stres ako niste u stanju da radite?	59	54.1%	11	10.1%	20	18.3%	12	11.0%	7	6.4%
Zapostavljate hobije, slobodne aktivnosti i vežbanje zbog posla?	33	30.3%	15	13.8%	21	19.3%	20	18.3%	20	18.3%

Vaše zdravlje je narušeno zbog posla koji obavljate?	43	39.4%	21	19.3%	20	18.3%	12	11.0%	13	11.9%
--	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------

Pregledom frekvencija odgovora ispitanika možemo uvideti sa kojim stavkama ispitanici ispoljavaju najveće slaganje, odnosno za koje simptome radoholizma ocenjuju da su najprisutniji u njihovom životu. Stavka na koju najveći broj ispitanika odgovara potvrdno, tj. sa *uglavnom se odnosi i u potpunosti se odnosi jeste Proveli ste više vremena radeći nego što ste prethodno planirali?*, sa kojom delimično ili potpuno slaganje ispoljava čak 39.50% ispitanika. Sledeća stavka sa kojom ispitanici ispoljavaju najveće slaganje jeste *Zapostavljate hobije, slobodne aktivnosti i vežbanje zbog posla*, sa kojom se delimično ili u potpunosti slaže 36.60% ispitanika. Još dve stavke na kojima srećemo relativno visoko slaganje jeste *Ne obazirete se na savete da biste mogli uzeti slobodne dane* – delimično ili potpuno se slaže 29.30% ispitanika – kao i *Vaše zdravlje je narušeno zbog posla koji obavljate* – delimično ili potpuno se slaže 22.90% ispitanika.

Dakle, može se reći da su najozbiljniji simptomi radoholizma, poput korišćenja intenzivnog rada zarad kontrole negativnih emocija ili konstantna opsednutost poslom i u slobodno vreme, u najvećoj meri odsutni u uzorku ispitanika. Sa druge strane, neke od negativnih posledica rada po zdravlje čoveka, poput provođenje više vremena na poslu nego što je planirano, fizičke iscrpljenosti i narušenosti zdravlja, zapostavljanja ostalih aspekata života itd., su ipak prisutni kod od 30% do 40% ispitanika, što je zabrinjavajuće i upućuje na potrebu za radom na mentalnom zdravlju i odmornosti radnika u našim preduzećima.

Osnovna hipoteza istraživanja proverena je računanjem koeficijenta korelacije između radoholizma i aspekata neuroskog perfekcionizma. Budući da distribucija skorova na svim subskalama neuroskog perfekcionizma odstupa od oblika normalne krive, za proveru hipoteze izračunati su Spirmanovi koeficijenti korelacije, kao neparametrijska alternativa Pirsonovom linerarnom koeficijentu korelacije.

Tabela 4: Koeficijenti korelacije radoholizma i aspekata neuroskog perfekcionizma

	Visoki standardi	Red	Diskrepanca
Radoholizam	0.29**	-0.03	0.33**

**korelacija značajna na nivou 0.01

Radoholizam statistički značajno, pozitivno i umereno korelira sa komponentama neuroskog perfekcionizma visoki standardi ($\phi = 0.29$) i diskrepanca ($\phi = 0.33$), dok korelacija sa komponentom red nije statistički značajna ($\phi = -0.03$). Dakle, može se reći da aspekti neuroskog perfekcionizma imaju drugačije odnose sa radoholizmom; čini se da je sa radoholizmom naročito snažno povezana kombinacija visokih standarda i percipirane nemogućnosti da se dati standardi i ostvare.

Naknadnim testiranjem putem niza Men-Vitnijevih i Kruskal-Wallisovih testova utvrđeno je da nema statistički značajnih razlika u ispoljenom radoholizmu u odnosu na sociodemografske odlike ispitanika, čime je *nulta hipoteza potvrđena*.

ZAKLJUČAK

Moderno doba postavlja sve intenzivnije zahteve pred pojedinca na svim poljima njegovog života, što je usko povezano sa procesima globalizacije, digitalizacije i generalnog ubrzavanja tempa života i rada u kome slobodno vreme postaje vrednost, pa čak luksuz. Ovi procesi modernog doba uslovljavaju niz promena u svetu rada koje negativno utiču na mentalno zdravlje ljudi, od nesigurnosti i nestabilnosti zaposlenja, preko sve bržeg zastarevanja profesionalnih znanja i veština, pa sve do otežanog održavanja ravnoteže između poslovnog i porodičnog života. Sve više psiholoških istraživanja i intervencija posvećeno je mentalnim poremećajima i teškoćama koje nastaju u okviru radnog mesta, poput sagorevanja, mobinga, psihosomatskih bolesti, i naročito radoholizma.

Radoholizam se može definisati kao sklonost osobe ka ekscisivnom, iscrpljujućem radu koji dovodi do poremećaja fizičkog i mentalnog zdravlja, stanja konstantne iscrpljenosti, opsesivne preokupacije poslom po cenu zanemarivanja ostalih oblasti svog života (Schaufeli, Shimazu i Taris, 2009). U osnovi impulsa ka radoholizmu stoji opsesivna potreba osobe za kontrolom negativnih emocija i održavanja slike sopstvene vrednosti, što ona može uspešno da postigne samo kroz konstantnu okupiranost radom. Vrednost ovoga istraživanja ogleda se upravo u prevođenju Begenove skale zavisnosti o radu (Andreassen, Griffiths, Hetland, Pallesen, 2012) sa engleskog na srpski jezik, te pokušaju da se utvrdi u kojoj meri je radoholizam prisutan kod radnika na našim prostorima.

Jasno je da moraju postojati određene lične dispozicije koje predstavljaju faktor rizika javljanja radoholizma, odnosno čine osobu podložnijom za razvoj ovog poremećaja. Jedna od

dispozicija koja se često navodi u literaturi jeste neurotski perfekcionizam. U srži ovoga konstrukta je postavljanje visokih zahteva sebi i drugima uz percepciju istih kao neostvarivih, što može dovesti do jake ugroženosti samopoštovanja i konstantnog nezadovoljstva sobom i sopstvenim životom (Flett i Hewitt, 2002). Osoba čije je samopoštovanje ugroženo na ovaj način, pretpostavlja se, pokušavaće da ga održi kroz opsesivni rad na ostvarenju novih ciljeva koji nikada suštinski ne mogu biti ostvareni, jer su ambicije previsoke i nerealistične, ili osoba nije razvila adekvatne veštine usled svoje preokupiranosti *idejom uspeha*.

Ipak, neki autori smatraju da se ne mogu sve komponente perfekcionizma tretirati podjednako, odnosno da on sadrži i adaptivne i maladaptivne komponente. U ovom istraživanju ispitane su tri komponente: visoki standardi, sklonost redu i diskrepanca između ambicije i ostvarenog. Treću komponentu bismo mogli označiti kao bez sumnje najmaladaptivniju po svojoj prirodi.

Rezultati istraživanja pokazuju da je radoholizam prosečno zastupljen u uzorku radnika, sklonost ka redu i visoki standardi su visoko zastupljeni, dok je diskrepanca nisko prisutna u uzorku ispitanika. Detaljnijim pregledom vrednosti odgovora ispitanika na skali radoholizma uviđa se da je od 30% do 40% ispitanika ispoljilo delimično ili potpuno slaganje sa stavkama skale radoholizma koje se odnose na duže vremensko trajanje rada od planiranog, osećaj zapostavljenosti privatnog života zbog rada i opadanje fizičkog zdravlja zbog intenzivnog rada. Značajno manji procenat ispitanika ispoljava slaganje sa tvrdnjama koje se odnose na ekstremnije simptome radoholizma, poput konstantne okupiranosti radom (i u slobodno vreme), ili osećaj da putem rada kontrolišemo osećanja krivice, anksioznosti, manje vrednosti i straha. Procenat ispitanika koji izražava delimično ili potpuno slaganje sa ovakvim stavkama kretao se od 5% do 10%. Na osnovu ovoga možemo reći da “klasičnih” slučajeva radoholizma nema preterano u uzorku, tj. kod većine ispitanika odsutan je ključni mehanizam kontrole emocija putem ekscesivnog rada. Međutim, i dalje zabrinjava činjenica da se značajan broj ispitanika oseća premoreno, da zapostavlja svoj privatni život, smatraju da su zdravstveno ugroženi itd., što otvara problematiku intervencija na radnom mestu čiji je cilj očuvane mentalnog i fizičkog zdravlja.

Distribucija komponenti neurotskog perfekcionizma ukazuje na to da, kao što je već istaknuto, većina ispitanika ocenjuje da su donekle adaptivne komponente visoko prisutne kod njih. Dakle, smatraju da imaju visoke standarde i ciljeve koje postavljaju kako sebi tako i drugima, kao i da teže redu, organizovanosti, urednosti. Sa druge strane, većina njih ocenjuje

da ne ispoljava diskrepancu, odnosno osećaj da konstantno ne postižu svoje ciljeve i da su neuspešni, što je ohrabrujući podatak i ukazuje na odsustvo teških slučajeva neurotičnog perfekcionizma u uzorku.

Dve komponente perfekcionizma, visoki standardi i diskrepanca, koreliraju pozitivno i statistički značajno sa radoholizmom, dok sklonost redu ne korelira statistički značajno sa ovom varijablom. Navedena povezanost se može objasniti na više načina. Bitne komponente ličnosti osoba koje teže radoholizmu jesu 1) postavljanje visokih ciljeva koje percipiraju da mogu ostvariti samo *kroz ekscesivan rad*, 2) verovanje da nisu ostvarili ciljeve na onaj način koji su želeli ili zamislili, što dovodi do daljih napora i potpune iscrpljenosti na kraju puta. Ono što osoba ne shvata jeste da problem leži u njenoj percepciji i kriterijumima po kojima ocenjuje uspeh ili neuspeh, uz istovremenu potpunu usmerenost na samo jedno životno polje (rad, karijera) do zanemarivanja ostalih aspekata života i pozitivnih poruka koje dobijamo iz njih.

Bitno je napomenuti da ovo istraživanje otvara nova pitanja i daje smernice za buduće radove. Pre svega, bilo bi zanimljivo ispitati da li do radoholizma dolazi *samo kada* su ove dve komponente perfekcionizma prisutne istovremeno (visoki standardi i diskrepanca), ili je dovoljno i da samo jedna od ovih komponenti bude visoko prisutna. Takođe, neophodno je ispitati uticaj i ostalih osobina ličnosti koje u kombinaciji sa perfekcionizmom mogu biti faktor rizika, poput nestabilnog i visoko uslovnog samopoštovanja. Ono što se nameće kao još jedna potreba jeste jasnija distinkcija između radoholizma kao opsesivno, grozničavog, nezdravog impulsa ka preteranom radu koja potiče od same osobe i proste iscrpljenosti usled loših uslova na radnom mestu. Još jedno značajno pitanje jeste i ono motivisanosti, tačnije da li postoje još neki faktori koji pokreću ljude na ekscesivan rad, kao što je intrinzična motivacija.

LITERATURA

- Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Hetland, J., i Pallesen, S. (2012). Development of a work addiction scale. *Scandinavian Journal of Psychology* 53, 265–272.
- Ashby, J. S. i Rice, K. G. (2002). Perfectionism, dysfunctional attitudes, and self-esteem: A structural equations analysis. *Journal of Counseling and Development* 80(2), 197–203.
- Clark, M. A., Lelchook, A. M., & Taylor, M. L. (2010). Beyond the Big Five: How narcissism, perfectionism, and dispositional affect relate to workaholism. *Personality and Individual Differences*, 48(7), 786–791.
- Clark, M. A., Lelchook, A. M., & Taylor, M. L. (2010). Beyond the Big Five: How narcissism, perfectionism, and dispositional affect relate to workaholism. *Personality and Individual Differences*, 48, 786–791.

- Flett, G. L., & Hewitt, P. L. (2002). *Perfectionism and maladjustment: An overview of theoretical, definitional, and treatment issues*. U G. L. Flett & P. L. Hewitt (Ur.), *Perfectionism: Theory, research, and treatment* (str. 5–31). American Psychological Association.
- Grebalo, Z. (2012). Što se skriva iza pojma "perfekcionizam"? Povijest proučavanja i pregled različitih konceptualizacija perfekcionizma. *Psihologijske teme* 21(1), 195–212
- Griffiths, M. (2011/01/01). Workaholism: A 21st century addiction. *The Psychologist* 24(10), 740–744.
- Harpaz, I., & Snir, R. (2003). Workaholism: Its Definition and Nature. *Human Relations*, 56, 291–319.
- Hayward, L., & Arthur, N. (1998). Perfectionism and post-secondary students. *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy*, 32(3), 123–145.
- Hewitt, P. L., Flett, G. L., Turnbull-Donovan, W., & Mikail, S. F. (1991). The Multidimensional Perfectionism Scale: Reliability, validity, and psychometric properties in psychiatric samples. *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 3(3), 464.
- Kolić-Verhovec, S., i Rončević, B. (2003). Perfekcionizam, ispitna anksioznost i akademsko samopoimanje darovitih gimnazijalaca. U *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 12(5 (67)), 679–702.
- Kovač, D. (2018). *Karakteristike posla i proaktivna ličnost kao čimbenici subjektivne dobrobiti na poslu*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Schaufeli, W. B., Salanova, M., González-Romá, V., & Bakker, A. B. (2002). The measurement of engagement and burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness studies*, 3(1), 71–92.
- Schaufeli, W. B., Shimazu, A., & Taris, T. W. (2009). Being driven to work excessively hard: The evaluation of a two-factor measure of workaholism in the Netherlands and Japan. *Cross-Cultural Research*, 43(4), 320–348.
- Shimazu, A., & Schaufeli, W. B. (2009). Is workaholism good or bad for employee well-being? The distinctiveness of workaholism and work engagement among Japanese employees. *Industrial health*, 47(5), 495–502.
- Slaney, R. B., Rice, K. G., Mobley, M., Trippi, J., & Ashby, J. S. (2001). The revised almost perfect scale. *Measurement and evaluation in counseling and development*, 34(3), 130.
- Stoeber, J., Davis, C. R., & Townley, J. (2013). Perfectionism and workaholism in employees: The role of work motivation. *Personality and Individual Differences*, 55(7), 733–738.
- Taris, T. W., Beek, I. V., & Schaufeli, W. B. (2010). Why do perfectionists have a higher burnout risk than others? The meditational effect of workaholism. *Romanian Journal of Applied Psychology* (12-1), 1–7.

Jelena Z. Marković

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

THE RELATIONSHIP BETWEEN COMPONENTS OF NEUROTIC PERFECTIONISM AND WORKAHOLISM

The basic goal of this research was to test possible relations between three components of neurotic perfectionism and tendencies towards workaholism in the worker population. Workaholism is defined as an unhealthy and excessive need for constant work which exhausts the psychophysical capabilities of a person, and it is often marked as one of the main threats to the mental health of the modern workplace. Neurotic perfectionism represents relatively stable personality traits which consist of three components: high standards (towards oneself and others, in personal life and professional work), a tendency towards order (the person strives to be tidy and organized), and discrepancy (perceived mismatch between person goal and achievements). Therefore neurotic perfectionism can be conceptualized as a personality risk factor that can predispose a person towards developing a workaholic type of behavior and unhealthy need for excessive work.

The sample of the research consisted of 109 workers, aged from 21 to 65, with the average age being $M=38.65$. The analysis of scale values distribution shows that workaholism scores are normally distributed, whereas neurotic perfectionism components high standards and order are negatively asymmetric, and discrepancy positively asymmetric. High standards significantly and positively correlate with workaholism ($\phi=0.29, p=0.00$), as well as discrepancy ($\phi=0.33, p=0.00$), but order did not correlate significantly ($\phi=-0.79, p=0.80$).

Normal distribution of workaholism is an interesting result by itself, which needs further attention. Given that workaholism is clearly a pathological pattern of behavior, emotions, and thought, it is worrisome that it is represented relatively highly in a population of average workers. The main issue could lie in the content of the scale itself. Many workers agreed with items that refer to long working hours, feeling exhausted in the workplace, spending more time on job-related tasks than they intended. But this may be a reflection of poor working conditions and high workload, not a tendency toward workaholism. One possible avenue of future research would be the modification of scale so that only people who highly agree with items about *feeling the intensive need to work* and feeling guilty when not working – key components of workaholism – are marked as potential workaholics.

The results suggest that overly high and unrealistic standards, together with perceived failures to achieve these goals and standards, can be a significant risk factor for workaholism, but not order and tendency to be organized. It is possible that workaholism develops as an attempt by the person to obtain desired control over his achievements and keeps his self-respect which is threatened by real or imaginary failures. It is also interesting to note that results support authors who claim that it is very important to distinguish between healthy and maladaptive components of perfectionism. The drive to be successful and achieve difficult tasks, or desire to be organized and meticulous, are not unhealthy by themselves. Only when combined with more pathological aspects of perfectionism – desire to be *perfect* and the feeling that we are always unsuccessful in realizing these unrealistic goals – these drives predispose a person to develop various unhealthy types of behavior and coping mechanisms, such as workaholism.

Keywords: neurotic perfectionism, workaholism, level of aspirations, mental health

Sanja Lakić*

Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Filozofski fakultet

Katedra za psihologiju

ANALIZA RELACIJA IZMEĐU DIMENZIJA PSIHO PATIJE I VRIJEDNOSNIH ORIJENTACIJA

Problem istraživanja se odnosi na ispitivanje odnosa između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija. Kada govorimo o psihopatiji onda mislimo na psihološki konstrukt koji je definisan kao skup interpersonalnih, afektivnih i antisocijalnih obilježja koja često mogu biti povezana sa socijalno devijantnim ponašanjem. U ovom istraživanju psihopatija je analizirana preko dvije dimenzije i to: interpersonalni odnosi i životni stil. Psihopatija je mjerena upitnikom za procjenu psihopatije (Novović, Smederevac, Biro, 2009), koji je formulisan prema Klegali-Hareovim kriterijumima. Vrijednosne orijentacije su mjerene pomoću skale vrijednosnih orijentacija. Autori ove skale su Nenad Havelka i Nikola Rot (1973; prema Krneta, 2004). Analizirano je sedam vrijednosnih orijentacija: saznajni, altruistički, estetski, usmjerenost na moć i ugled, djelatni, hedonistički i ekonomsko-altruistički. Uzorak na kome je sprovedeno ovo istraživanje obuhvata 220 ispitanika (169 ispitanika ženskog pola i 51 ispitanik muškog pola) iz opšte populacije, sa područja Bosne i Hercegovine.

Na osnovu dobijenih rezultata moguće je zaključiti da postoje statistički značajne korelacije između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija. Analizom rezultata utvrđeno je da postoji statistički značajna korelacija pozitivnog smjera na nivou 0.01 između vrijednosne orijentacije Altruizma i dimenzije psihopatije Interpersonalni odnosi. Statistički značajna korelacija negativnog smjera na nivou 0.01 je utvrđena između vrijednosnih orijentacija Hedonizam, Ekonomsko-utilaristička i Usmjerenost na moć i ugled i dimenzije psihopatije Interpersonalni odnosi. U odnosu na ostale vrijednosne orijentacije nisu utvrđene statistički značajne korelacije.

Ključne riječi: psihopatija, vrijednosne orijentacije .

UVOD

Interesovanje za psihopatiju postoji još od antičkog perioda kada su postojali pokušaji da se opiše ovaj specifičan skup osobina. U toku dvadesetog vijeka umnožavaju se opisi psihopatskih ličnosti a daju ih vodeća imena psihijatrije kao što su: Sigmund Frojd [Sigmund Freud], Kurt Šnajder [Kurt Schneider], Leopold Sondi [Leopold Szondi], Franc Aleksandar [Franz Alexander] i drugi. Neke karakteristike psihopatije prema ovim autorima su: emocionalna otupjelost, nedostatak savjesti, impulsivnost i nemilosrdnost (Robins, 1966, prema Međedović, 2015). Tek sredinom dvadesetog vijeka Hervi Klekli [Harvey Cleckley] je

* sanja.lakic5@gmail.com

svojim istraživanjima postavio osnovu za razumijevanje psihopatije (Petrović, Međedović, 2012).

Najčešće definicije psihopatije koje se sreću u literaturi su one koje psihopatiju posmatraju kao poremećaj ličnosti u koji spadaju različite emocionalne, ponašajne i interpersonalne karakteristike. Sve navedene karakteristike su uglavnom usmjerene na nepoštovanje društvenih normi. Pored navedenog shvatanja psihopatije, određeni broj autora psihopatiju posmatra kao tip ličnosti koji odlikuje nedostatak krivice i kajanja, povišena šarmantnost i manipulativnost. Kada se uzme u obzir sve navedeno, možemo zaključiti da je psihopatija veoma složen skup ponašajnih, emotivnih i interpersonalnih karakteristika (Petrović, Međedović, 2012).

Iako psihološki, biološki, društveni i sredinski mehanizmi koji su odgovorni za razvoj psihopatije nisu dovoljno razjašnjeni, ipak se može zaključiti da je psihopatija rezultat složenih interakcija između bioloških predispozicija i društvenih uticaja (Hare i Livesley, 1998 prema Božović i sar., 2016).

Etiologija psihopatije je dosta kompleksna jer je psihopatija vrlo složena kombinacija bihevioralnih, emotivnih i interpersonalnih karakteristika. Ona istraživanja koja su usmjerena na etiologiju psihopatije prepoznaju važnost genetske predispozicije, psihofizioloških procesa, razvojnih promjena, situacionih okolnosti, interakcija gena i sredine (Petrović i Međedović, 2012) kao i deprivacije u mladosti (gubitak roditelja, razbijena porodica, nedostatak psihičke i emocionalne podrške, bolnički smještaj ili smještaj u vaspitnu ustanovu) (Ignjatović, 2011).

Iako precizno razlikovanje vrijednosnih orijentacija od vrijednosti nije lak zadatak, moglo bi se reći da su vrijednosne orijentacije uopštenije dispozicije od vrijednosti. Vrijednosti se kombinuju i organizuju tako da čine vrijednosne orijentacije (Turjačanin, Čekrlja, 2005).

U odnosu na vrijednosti, vrijednosne orijentacije su trajnije i opštije stoga što predstavljaju opšte načine ponašanja pojedinca u različitim situacijama (Havelka, 1975 prema, Miliša, Dević, Perić, 2015). Kuzmanović smatra da vrijednosti podrazumijevaju više artikulisanu, određeniju koncepciju o poželjnom, a vrijednosne orijentacije široki, manje artikulisan sistem uvjerenja, odnosno samo relativno doslijednu i dovoljno koherentnu usmjerenost na određene kategorije ciljeva (Kuzmanović, 1995 prema, Joksimović, Maksić, 2006). Vrijednosti su same ideje koje se nastoje ostvariti, dok vrijednosne orijentacije

predstavljaju opšte principe ponašanja pomoću kojih se teži ostvarenju određenog cilja (Miliša, Dević, Perić, 2015).

Vrijednosne orijentacije se odnose na egzistencijalna pitanja, ali ulaze u okvire životne filozofije pojedinca, dok se neke vrijednosti odnose na idealne projekcije i zbog toga ih je ponekad teško razlikovati od ideala. Vrijednosne orijentacije podrazumijevaju povezanost određenih potreba, stavova, interesa kao i motiva u tzv. intrasubjektivnom značenju i kolektivnoj svijest – kao činjenici koja može legitimno govoriti o vrijednosnim opredjeljenjima jedne populacije (Miliša, Bagrić, 2012).

Rot i Havelka su identifikovali sedam vrsta vrijednosnih orijentacija u koje spadaju: estetska, hedonistička, utilitaristička, djelatna, spoznajna, altruistička i orijentacija usmjerena na ugled i moć (Miliša, Dević, Perić, 2015). Tomanović razlikuje šest vrijednosnih orijentacija, u koje spadaju: orijentacija na porodicu i miran život, orijentacija na sticanje materijalnih vrijednosti, orijentacija na vanjska priznanja, društveno priznanje, stvaralačka orijentacija, orijentacija neobaveznog života (Tomanović, 1977 prema, Miliša, Dević, Perić, 2015).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Problem istraživanja

Problem istraživanja je definisan kao ispitivanje relacija između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija. Psihopatija se posmatra kao psihološki konstrukt koji je definisan kao skup interpersonalnih, afektivnih i antisocijalnih obilježja koja često mogu biti povezana sa socijalno devijantnim ponašanjem. U ovom istraživanju psihopatija je analizirana preko dvije dimenzije, i to: interpersonalni odnosi i životni stil. U ovom radu je analizirano sedam vrijednosnih orijentacija i to: saznajna, altruistička, estetska, usmjerenost na moć i ugled, djelatna, hedonistička i ekonomsko-utilitaristička.

Ciljevi i zadaci istraživanja

Teorijski cilj istraživanja se odnosi na ispitivanje korelacija između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija. Praktični cilj ovog istraživanja se odnosi na utvrđivanje faktora koji odlikuju osobe sa povišenjem na dimenzijama psihopatije. Ovim je moguće dati doprinos objašnjenju psihopatije u kontekstu vrijednosnih orijentacija. Pored ovoga, ovo istraživanje može biti podsticaj za dalja istraživanja odnosa između psihopatije i vrijednosnih orijentacija. Zadaci ovog istraživanja su:

1. Ispitati i analizirati relacije između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija.

Instrumenti istraživanja

U ovom istraživanju su korištena dva mjerna instrumenta: Upitnik za procjenu psihopatije i Skala vrijednosnih orijentacija

Upitnik za procjenu psihopatije

Psihopatija je mjerena upitnikom za procjenu psihopatije. Ovaj upitnik čini četrdeset stavki sa binarnim formatom odgovora. Upitnik za procjenu psihopatije je formulisan prema Klegali-Hareovim kriterijumima, tako što je formulisan veći broj stavki koje se svojim sadržajem odnose na dvadeset karakteristika psihopatije po Hareu. Upitnik sadrži četiri subskale a svaku čini deset stavki. Subskale su namijenjene procjeni četiri Hareove dimenzije psihopatije. U istraživanju su korištene samo dvije subskale a to su *Interpersonalni odnosi* i *Životni stil*.

1. *Interpersonalni odnosi*. Ova dimenzija obuhvata stavke koje se po sadržaju odnose na lošu kontrolu agresivnosti, manipulativnost, vjeru u sopstveni šarm i beskrupuloznost;
2. *Životni stil*. Ovu dimenziju čine stavke koje se odnose na izraženu potrebu za stimulacijama, sklonost zloupotrebi psihoaktivnih supstanci i neodgovornost (Biro, Smederevac, Novović, 2009 prema Koledin, 2013).

Pouzdanost za dimenzije psihopatije je utvrđena pomoću alfa Kronbah koeficijenta i iznosi: *Interpersonalni odnosi*: .623 i za subskalnu *Životni stil*: .705. Može se zaključiti da je zadovoljavajuća pouzdanost.

Skala vrijednosnih orijentacija

Autori skale vrijednosnih orijentacija su Nenad Havelka i Nikola Rot (1973; prema Krneta, 2004). Ova skala mjeri sedam vrijednosnih orijentacija/životnih stilova i to: saznavnu, altruističku, estetsku, usmjerenost na moć i ugled, djelatnu, hedonističku i ekonomsko-utilitarističku vrijednosnu orijentaciju. Skala sadrži sedam stavki, za svaku vrijednosnu orijentaciju po jedna tvrdnja. Skala se sastoji od sedam petostepenih ajtema Likertovog tipa.

Hipoteze istraživanja

U okviru ovog istraživanja postavljena je sljedeća hipoteza:

H01: Neće postojati statistički značajna korelacija između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija.

Uzorak istraživanja

Uzorak na kome je sprovedeno ovo istraživanje obuhvata 220 ispitanika iz opšte populacije, sa područja Bosne i Hercegovine. Od ukupnog broja, 169 ispitanika je ženskog a 51 ispitanik je muškog pola. Uzorak je neujednčen po polu. Ispitanici su birani metodom prigodnog uzorka.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U narednoj tabeli prikazani su rezultati ispitivanja korelacije između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija. Za ispitivanje korelacija korišten je Spirmanov koeficijent korelacije.

Analizom dobijenih rezultata može se zaključiti da postoji statistički značajna korelacija na nivou 0.01 između dimenzije psihopatije *Interpersonalni odnosi* i sljedećih vrijednosnih orijentacija: *Altruistička*, *Hednostička*, *Ekonomsko-utilaristička* i *Usmjerenost na moć i ugled*. Nije pronađena statistički značajna korelacija između dimenzije psihopatije i vrijednosne orijentacije *Saznajnost*, *Djelatnost* i *Estetika*. Takođe, rezultati pokazuju da postoji statistički značajna korelacija negativnog smjera između dimenzije *Životni stil* i vrijednosnih orijentacija: *Hedonizam* na nivou 0.01 i *Usmjerenost na moć i ugled* na nivou 0.05. U odnosu na ostale vrijednosne orijentacije nisu pronađene statistički značajne korelacije. S obzirom na postavljenu hipotezu koja je glasila: „Neće postojati statistički značajna korelacija između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija“, može se zaključiti da postavljena hipoteza nije potvrđena.

Pronađena statistički značajna korelacija između dimenzije psihopatije *Interpersonalni odnosi* i vrijednosne orijentacije *Altruizam* je pozitivnog smjera, odnosno osobe koje odlikuje povišenje na dimenziji psihopatije *Interpersonalni odnosi* više će ispoljavati vrijednosnu orijentaciju *Altruizam*. Odnosno osobe sa povišenjem na dimenziji psihopatije *Interpersonalni odnosi* će više biti skloni ka ispoljavanju vrijednosne orijentacije *Altruizam* u cilju postizanja osjećaja moći nad slabijima kroz pružanje pomoći. U odnosima ove osobe zauzimaće položaje, graditi odnose koji se odnose na pružanje pomoći drugima u cilju zadovoljavanja svojih potreba za postizanjem moći i osjećaja grandioznosti. Odnosno pribjegavaće manipulativnim taktikama u cilju postizanja svojih potreba.

Statistički značajne korelacije negativnog smjera pronađene su u odnosu sa sljedećim vrijednosnim orijentacijama: *Hedonistička*, *Ekonomsko utilaristička* i *Usmjerenost na moć i izgled*. Odnosno osobe koje postižu povišene rezultate na vrijednosnim orijentacijama *Hedonizam*, *Ekonomsko-utilaristička* i *Usmjerenost na moć i izgled* odlikuje manje ispoljavanje dimenzije psihopatije *Interpersonalni odnosi*. Ovaj rezultat se može obrazložiti time što osobe koje odlikuje viša ispoljenost na dimenziji psihopatije *Interpersonalni odnosi* odlikuje beskrupuloznost, loša kontrola agresivnosti, te samim tim biće manje zainteresovani za mišljenje drugih o sebi, te neće puno mariti za stvaranje ugleda. Takođe, osobe sa povišenjem na ovoj dimenziji psihopatije odlikuje manipulativnost i beskrupuloznost te će manje biti usmjereni ka sticanju i građenju imovine, a više ka manipulativnom dobijanju iste u pruženim prilikama. U odnosu na vrijednosnu orijentaciju *Hedonizam*, rezultati upućuju da osobe sa povišenjem na ovoj dimenziji imaju manje izraženu dimenziju psihopatije *Interpersonalni odnosi*. Odnosno osobe koje su hedonisti i teže kao ostvarivanju osjećaja zadovoljstva manje u sebi imaju ispoljenost agresivnih tendencija koje su karakteristične za dimenziju psihopatije.

U odnosu na dimenziju psihopatije *Interpersonalni odnosi* nisu pronađene statistički značajne korelacije sa vrijednosnim orijentacijama: *Djelatnost*, *Saznajna* i *Estetika*. Dobijeni rezultat se može obrazložiti time što vrijednosne orijentacije u sebi sadrže tendenciju ka stvaranju i razvoju u odnosu na dimenziju psihopatije koja u sebi sadrži tendenciju ka destrukciji.

Dobijeni rezultati su pokazali da postoji statistički značajna korelacija negativnog smjera između vrijednosnih orijentacija *Hedonizam* na nivou 0.01 i *Usmjerenost na moć i izgled* na nivou 0.05 i dimenzije psihopatije *Životni stil*. Odnosno, može se zaključiti da što osobe više teže ka ostvarivanju zadovoljstva i sticanju ugleda manje će ispoljavati dimenziju psihopatije koja se odnosi na sklonost zloupotrebi psihoaktivnih supstanci i neodgovornosti u ponašanju. Za postizanje moći, ugleda i održavanje zadovoljstva potrebne su osobine odgovornost i posvećenost koje nedostaju osobama sa izraženom dimenzijom psihopatije *Životni stil*.

Nisu pronađene statistički značajne korelacije između dimenzije psihopatije *Životni stil* i vrijednosnih orijentacija: *Djelatna*, *Altruistička*, *Saznajna* i *Ekonomsko utilitaristička*. Dobijeni rezultat se može obrazložiti na način da osobe koje imaju vrijednosti koje se grade na

razvoju, sticanju, učenju, razvoju dobrih odnosa sa drugim ljudima manje ispoljavaju dimenziju psihopatije koja je suprotna usvojenim vrijednostima.

Tabela 1: Ispitivanje korelacije između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija

Vrijednosne orijentacije		Dimenzije psihopatije	
		Interpersonalni odnosi	Životni stil
Djelatna	Koeficijent korelacije	.044	.053
	p	.519	.430
	N	220	220
Altruistička	Koeficijent korelacije	.176**	.129
	p	.009	.056
	N	220	220
Saznajna	Koeficijent korelacije	.083	.012
		.222	.855
	N	220	220
Hedonistička	Koeficijent korelacije	-.242**	-.193**
	p	.000	.004
	N	220	220
Ekonomsko- utilitaristička	Koeficijent korelacije	-.191**	-.111
	p	.004	.100
	N	220	220
Usmjerenost na moć i ugled	Koeficijent korelacije	-.144**	-.143*
	p	.032	.034
	N	220	220
Estetska	Koeficijent korelacije	-.061	-.008
	p	.365	.902
	N	220	220

** Korelacija statistički značajna na nivou 0.01; * Korelacija statistički značajna na nivou 0.05

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U istraživanju su ispitivani odnosi između dimenzija psihopatije i vrijednosnih orijentacija. Dobijeni rezultati su pokazali da postoji statistički značajna korelacija između određenih vrijednosnih orijentacija i dimenzija psihopatije. Analizom rezultata utvrđeno je da postoji statistički značajna korelacija pozitivnog smjera na nivou 0.01 između vrijednosne orijentacije *Altruizma* i dimenzije psihopatije *Interpersonalni odnosi*. Statistički značajna korelacija negativnog smjera na nivou 0.01 je utvrđena između vrijednosnih orijentacija *Hedonizam*, *Ekonomsko-utilitaristička* i *Usmjerenost na moć i ugled* i dimenzije psihopatije *Interpersonalni odnosi*. Dobijeni rezultati se mogu protumačiti na sljedeće načine, osobe koje

odlikuje veća ispoljenost dimenzije psihopatije *Interpersonalni odnosi* više će ispoljavati vrijednosnu orijentaciju *Altruizam*. Odnosno, osobe sa povišenjem na dimenziji psihopatije će biti sklonije ka altruističkim oblicima ponašanja u cilju manipulativnog postizanja osjećaja moći i ostvarivanja osjećaja grandioznosti kroz odnose sa ljudima koji su u stanju potrebe. Kroz pružanje pomoći drugima, ove osobe postižu osjećaj moći kroz mogućnost pružanja ili uskraćivanja određene pomoći što omogućava održavanje grandiozne slike o sebi. Takođe, u istraživanju rezultati pokazuju da ne postoji statistički značajna korelacije između dimenzije psihopatije *Interpersonalni odnosi* i vrijednosnih orijentacija: *Saznajnost*, *Djelatnost* i *Estetika*. Rezultat se može obrazložiti na način da ove vrijednosne orijentacije u sebi sadrže tendenciju ka stvaranju i razvoju u odnosu na dimenziju psihopatije koja u sebi sadrži tendenciju ka destrukciji. U odnosu na dimenziju psihopatije *Životni stil*, koja se odnosi na ispoljavanje ponašanja koje odlikuje želja za stimulacijom, psihoaktivnim supstancama i manja odgovornost, pronađene su statistički značajne korelacije negativnog smjera sa sljedećim vrijednosnim orijentacijama: *Hedonizam* i *Usmjerenost na moć i izgled*. Dobijeni rezultat se može protumačiti na način da osobe koje odlikuje tendencija ka ostvarivanju ugleda i zadovoljstva postižu manje rezultate na dimenziji psihopatije. Odnosno za ostvarivanje ugleda i zadovoljstva potrebne su osobine koje nedostaju osobama sa izraženom dimenzijom psihopatije *Životni stil*. Nisu pronađene statistički značajne korelacije između dimenzije psihopatije *Životni stil* i vrijednosnih orijentacija: *Djelatna*, *Altruistička*, *Saznajna* i *Ekonomsko utilitaristička*. Dobijeni rezultat se može obrazložiti na način da su osobe koje imaju vrijednosti koje se grade na razvoju, sticanju, učenju, razvoju dobrih odnosa sa drugim ljudima, manje sklone ponašanjima koje odlikuje neodgovornost i želja za psihoaktivnim supstancama. Odnosno za ostvarivanje dobrih odnosa sa drugima, rast i razvoj potrebne su zrele i zdrave osnove ličnosti.

LITERATURA

- Bagrić, M., Miliša, Z. (2012). Stilovi ponašanja i vrijednosne orijentacije. *MediAnali: International scientific journal of media, journalism, mass communication, public relations, culture and society*, 6 (12), 68–104.
- Božović, Z., Hodak, J., Malatesti, L., Šendula-Jangić, V., Šustar, P. (2016). Problem klasifikacije u filozofiji psihijatrije: slučaj psihopatije. *Prolegomena: Journal of Philosophy*. 15 (1). 21–41.
- Dević, J., Miliša, Z., Perić, I. (2015). Kriza vrijednosti kao kriza odgoja. *Mostariensia: journal of social sciences and humanities*. 19 (2), 7–20.

- Ignjatović, Đ. (2011). Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta. *Crimen (II)* 2/2011, 179–211.
- Koledin, G. (2013). Psihopatija i osjetljivost na potkrepljenje. U V. Milisavljević (ur.), *Zbornik radova sa naučnog skupa: Nauka i globalizacija* (1179–1186). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Krnet, D. (2004). *Vrijednosti u svjetlu društvenih promjena*. Banja Luka: Oslobođenje.
- Međedović, J., Petrović, B. (2012). Alterativni pogledi na psihopatiju: od patologije do adaptivne životne strategije. U L. Kron (ur.), *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* (19–48). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Sanja Lakic

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

Department of Psychology

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN LIFESTYLES AND PSYCHOPATHY

Summary

The research problem relates to the study of the relationship between the dimensions of psychopathy and value orientations. When talking about psychopathy, we imply the psychological construct which is defined as a set of interpersonal, affective, and antisocial traits that can often be associated with socially deviant behavior. In this study, psychopathy is analyzed across the following two dimensions: interpersonal relationships and lifestyle. It is measured by a questionnaire designed to assess psychopathy (Novovic, Smederevac, Bureau, 2009), which is formulated according to Clegali-Hare's criteria. Value orientations were measured by a value orientation scale developed by Nenad Havelka and Nikola Rot (1973: according to Krnet, 2004). A total of seven value orientations have been analyzed: cognitive, altruistic, aesthetic, power and reputation oriented, active, hedonistic, economic and altruistic lifestyle. The sample consists of N = 220 respondents (169 female and 51 male respondents) among the general population from the territory of Bosnia and Herzegovina.

Based on the results, it can be concluded that there are statistically significant correlations between the dimensions of psychopathy and value orientations. Statistically significant correlations were found in relation to value orientations: altruism, cognitive, focus on power and reputation, hedonism, and economic-altruistic. No statistically significant correlations were found in relation to other value orientations.

Key words: psychopathy, value orientat

Vesna Stanišić*

Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Filozofski fakultet Pale

Katedra za psihologiju

POVEZANOST PARTNERSKE AFEKTIVNE VEZANOSTI I SELF-KONCEPTA

Odnos između self-koncepta i ponašanja osobe je dinamičan, tj. osoba percipira sopstveno okruženje na način koji je dosljedan njegovom selfu, nastojeći da održi pozitivnu sliku i optimalan nivo samopouzdanja, ali i socijalni feedback, pod određenim uslovima, može dovesti do značajnih promjena u slici o sebi. Razvoj selfa u adolescenciji je, stoga, pod uticajem socijalnog feedbacka značajnih drugih kome je osoba izložena, npr. roditelja i vršnjačkih grupa, profesora, i slično, te prema kojima se najčešće poredi, tj. koji joj služe kao svojevrsni socijalni kriterijum. Teorija afektivne vezanosti nam pruža možda i najbolji uvid u prirodu afektivnih veza u adolescenciji, koje se zasnivaju na osnovu ranijih iskustava i očekivanja, formiranih u interakciji sa roditeljima i drugim značajnim figurama. U adolescenciji dolazi do uspostavljanja novih odnosa afektivne vezanosti i drastičnog širenja socijalnog kruga osoba van konteksta primarne porodice. Na taj način, u razvoju mlade osobe koja se nalazi u periodu adolescencije, dolazi do kompleksnog preplitanja ranijeg iskustva i identifikacija, novostečenih sposobnosti, te realnih socijalnih odnosa i doživljavanja u njima, koji skupa vrše uticaj na formiranje njenog self-koncepta kao složene hijerarhije uloga i identifikacija, vjerovanja, vrijednosti i saznanja o sebi. Stoga je osnovni cilj ovog istraživanja da ispita povezanost između dimenzija partnerske afektivne vezanosti i self-koncepta poznih adolescenata. Ciljana populacija ovog istraživanja bili su pozni adolescenti, uzrasta 20–25 godina, a većinu čine studenti Filozofskog fakulteta u Palama.

Ključne riječi: Partnerska afektivna vezanost, self-koncept, adolescencija, socijalni odnosi.

*vstanisic2206@gmail.com

UVOD

Možda i prvi autor koji je koristio pojam selfa u psihologiji je bio Viljem Džejms, koji je ovom pitanju posvetio obimno poglavlje u svom klasičnom djelu „Principi psihologije“, dotičući se tema poput struje svijesti, prirode i izvora samopouzdanja itd. (Rosenberg, 1989). Iz njegovog djela potiče jedna od osnovnih distinkcija koju je neophodno napraviti prije izlaganja definicije selfa, a to je razlikovanje pojmova Ja i sebe (na engl. jeziku I i self): prvi se odnosi na sam proces, tačnije kapacitet za auto-refleksiju, putem koga pratimo svoje ponašanje, reakcije i zaključujemo o svojim stanjima i osobinama, a drugi na produkt datog procesa, tačnije na sliku o sebi, uvjerenja i stavove o sebi itd. (Gecas, 1982).

Rozenberg (1979, prema Gecas, 1982) definiše self kao totalitet osoba i emocije na individue koje se odnose na njega kao na objekt. Snig i Kombs (1949, prema Shavelson i saradnici, 1976) definiše fenomenološki self kao strukturu koja obuhvata sve dijelove fenomenološkog polja osobe koji se doživljavaju kao dio njenih karakteristika.

Kao što vidimo, obje definicije naglašavaju self kao holističku, koherentnu strukturu, dostupnu svjesnom uvidu, objedinjujući raznolike kognitivne i emocionalne sadržaje čija je zajednička karakteristika da se odnose na samu osobu, njenu ličnost.

Gekas (1982) kao dvije najčešće istraživane i u cjelini možda i najznačajnije dimenzije selfa navodi mnogostruke identitete osobe, te njeno samopoštovanje: prva dimenzija odgovara sadržaju selfa, dok se druga odnosi na globalni sud i emocije povezane sa datim sadržajem, pri čemu dolazi do preplitanja ovih dimenzija.

Šavelson i saradnici (1976) navode da u polju istraživanja self-koncepta postoji značajna teorijska i metodološka konfuzija, prvenstveno kao posljedica različitih i često nekompatibilnih teorijskih pristupa, ali i odsustva verifikovanih instrumenata koji bi omogućili poređenje rezultata različitih istraživanja. Napominju da se self u najopštijem smislu može shvatiti kao relativno trajna percepcija neke osobe o sebi. Pri tom izdvajaju dva načina verifikacije selfa kao koncepta: 1) svojstva ili količine konstrukta koje su dostupne posmatranju, tačnije rečeno indikatore konstrukta u konkretnom ponašanju i doživljavanju osobe, 2) povezanosti sa drugim konstruktima koje odgovaraju teorijskim predviđanjima (Shavelson i sar., 1976).

Prvi kriterijum se, jednostavnije rečeno, odnosi na identifikovanje povezanosti ponašanja koja se navode kao manifestacije selfa iliti slike o sebi, te utvrđivanje njihove relacije sa latentnim

hipotetičkim konstruktom, tj. selfom, a drugi na spoljašnju verifikaciju konstrukta (Gecas, 1982).

Teorija afektivne vezanosti predstavlja možda i najuticajniju teoriju u okviru razvojne psihologije, koja je uticala na čitave generacije istraživača, te pruža možda i najopširniji prikaz razvoja emocionalnog života i odnosa osobe od najranijih dana do odraslog doba, pa i dalje (Vukčević, 2014). Nastala je kao rezultat preplitanja psihoanalitičkih gledišta, etiologije, empirijskog iskustva, a kasnije je poprimila obrise i kognitivno-psihološke teorije kroz pojmove kao što su “unutrašnji radni model” (Popadić, 2016). Može se reći da ni jedan prikaz cjeloživotnog razvoja nije potpun bez uzimanja u obzir barem nekih od postavki teorije afektivne vezanosti.

Razvoj afektivne vezanosti u adolescenciji je najčešće sagledavan kroz prizmu učenja o sekundarnoj separaciji – individuaciji, pri čemu se naglašava značaj adolescentovog odvajanja od roditelja i formiranja sopstvenog identiteta (Popadić, 2016). Može se reći da dolazi do postepenog prenošenja više funkcija afektivne vezanosti sa roditelja na vršnjake, pri čemu prvo dolazi do prenosa funkcije održavanja blizine, dok je funkcija pružanja sigurnosti posljednja koja se prenosi: uistinu, često svjedočimo i da je mnogim odraslim mladim ljudima prva reakcija u ekstremnim situacijama prijetnje i ugroženosti da se obrate roditelju (Stefanović-Stanojević, 2011).

Partnerski odnosi u adolescenciji i odraslom dobu imaju mnoge komponente odnosa afektivne vezanosti: tako se ljudi npr. obraćaju partneru kada se osjećaju ugroženo, očekuju od njega da zadovoljava njegove potrebe, intimnost, bliskost itd. (Rice, 1990).

Hazan i Šejver (1991, prema Stefanović-Stanojević, 2011) izdvaja sljedeće osnovne komponente partnerskog odnosa: afektivnu vezanost, brižnost i seks, a sve tri komponente se međusobno prepliću. Dok odnos djeteta i staratelja nije jednak, tj. dijete je predmet brige, u partnerskim odnosima ovaj aspekt je daleko ravnopravniji, te su najčešće oba partnera ta kojima je briga neophodna i koji pružaju brigu (Stefanović-Stanojević, 2011).

Unutrašnji radni modeli vrše uticaj i na partnerske veze, putem implicitnih očekivanja, vjerovanja, te različitih strategija koje osobe koriste zarad održavanja blizine sa partnerom i ostvarivanja njegove pažnje i ljubavi (Rice, 1990). Kim Bartolomju (1990, prema Stefanović-Stanojević, 2011) je faktorskom analizom velikog broja tvrdnji koje se odnose na partnerske odnose izdvojila dvije osnovne dimenzije istih: anksioznost i izbjegavanje. Prva dimenzija se

odnosi na radni model sebe, a druga na model značajnog drugog, te odražavaju ranija iskustva, vjerovanja i strategije osobe, te usmjeravaju njegovo ponašanje u trenutnim vezama.

Na osnovu kombinacija ove dvije dimenzije Bartolomju izdvaja četiri stila iliti obrasca partnerske afektivne vezanosti:

1. **SIGURNI OBRAZAC AFEKTIVNE VEZANOSTI** – karakteriše ga pozitivan radni model sebe i drugog; ove osobe se u stanju da ulaze u intimne odnose sa drugima, nemaju problema u otvaranju ka drugima i pružanju povjerenja, fleksibilne su i optimistične, a konfliktima pristupaju konstruktivno (Stefanović-Stanojević, 2011).
2. **PREOKUPIRANI OBRAZAC AFEKTIVNE VEZANOSTI** – definiše se kao pozitivan model druge osobe, a negativan model sebe; osoba vjeruje u sopstvenu inferiornosti i prožeta je strahom od gubitka partnera, panično nastoji da održi njegovu pažnju i ljubav; u veze se investiraju pretjerano, skloni su idealizaciji i simbiozi, maštaju da će kvaliteti partnera nadomjestiti njihove nedostatke, ponašaju se ljepljivo i dramatično (Vukčević, 2014).
3. **IZBJEGAVAJUĆI OBRAZAC AFEKTIVNE VEZANOSTI** – karakteriše ga pozitivan model sebe, a negativan model drugog; u vezama se ponašaju distancirano, nastoje da očuvaju svoju privatnost, burno reaguju na partnerove pokušaje zbližavanja, skloni su nepovjerenju i neotvaranju; stav im je samodovoljan i samopouzdan (Stefanović-Stanojević, 2011).
4. **BOJAŽLJIVI OBRAZAC AFEKTIVNE VEZANOSTI** – karakteriše ga negativan model sebe, ali i drugog; stoga su veze ovih osoba najčešće kratke, haotične i nestabilne; skloni su razvijanju kontradiktornih očekivanja, tj. istovremeno traže bliskost sa drugim zbog osjećaja lične neadekvatnosti, ali i vjeruju da će ih drugi odbaciti, skloni su manipulisanju i neiskrenosti (Vukčević, 2014).

Odnos između self-koncepta i ponašanja osobe je dinamičan, tj. osoba percipira sopstveno okruženje na način koji je dosljedan njegovom selfu, nastojeći da održi pozitivnu sliku i optimalan nivo samopouzdanja, ali i socijalni fidbek, pod određenim uslovima može dovesti do značajnih promjena u slici o sebi (Gecas, 1982; Brown, 2006).

Dva možda i najvažnija nova interpersonalna odnosa u vršnjačkoj adolescenciji jesu bliski prijateljski odnosi i partnerski romantični odnosi (Kapor-Stanulović, 2007). Kroz ove odnose,

adolescenti ispituju nove uloge i slobodno iznose svoje misli i razmišljanja, uče se osnovama reciprociteta, povjerenja i intimnosti (Jeković i Zotović, 2010). Na osnovu ranijih obrazaca afektivne vezanosti u odnosu prema roditeljima, izdvojeni su obrasci afektivne vezanosti, koji počivaju na kognitivnim modelima (i očekivanjima) sebe i drugog, te vrše značajan uticaj na ponašanje osobe (Stefanović-Stanojević, 2011).

Koncepcija adolescencije kao perioda intenzivnih promjena i naglih skokova u razvoju možda je i najpotpuniji izraz našla u teorijama Pijažea i Eriksona. Dok Pijaže postulira kvalitativni skok intelektualnih sposobnosti ka fazi formalnih operacija koji obuhvata kapacitet za apstraktno i hipotetičko-deduktivno mišljenje, Erikson postulira da ovaj nagli skok intelektualnih sposobnosti i promijenjena očekivanja sredine stvaraju uslove za razvoj prve konzistentne i cjelovite slike o sebi, tačnije self-koncepta iliti identiteta (Erikson, 2007; Jeković i Zotović, 2010).

Razvojni period adolescencije je drugačije koncipiran u različitim teorijskim pravcima, a čak ne postoji ni jasan i nedvosmislen koncenzus u pogledu njegovih granica. Dok je početak adolescencije nesumnjiv i označen ubrzanim fiziološkim promjenama, polnim sazrijevanjem i rastom – pubertetom, znatno manje slaganje postoji u pogledu njenog okončanja (Kapor-Stanulović, 2007).

Ukoliko adolescenciju shvatimo kao prijelazni period između djetinjstva i odraslosti, njen kraj bi bio obilježen usvajanjem uloge odrasle osobe i adolescentovim postizanjem adekvatnog socijalnog statusa (Offer, 1987). Međutim, kraj adolescencije postaje sve nejasniji zbog socijalnih promjena poput sve dužeg obrazovanja, kasnijeg finansijskog osamostaljivanja itd. (Jeković i Zotović, 2010).

Zanimljivo je i gledište Vola (1968, prema Kapor-Stanulović, 2007), koji adolescenciju vidi kao process formiranja različitih aspekata selfa i tvrdi da svaka osoba treba da između 13. i 25. godine razvije društveni, polni i radni self, tj. da integriše promjene u ovim područjima u jedinstvenu sliku sebe.

Sa druge strane, sama adolescencija se može posmatrati i kao postepeni razvoj sve širih sposobnosti i sve bolje integracije u zahtjeve i uloge socijalne sredine; zaista, mnogi autori navode da podaci empirijskih istraživanja mahom ne podržavaju sliku adolescencije kao burnog i „kriznog“ perioda (Shavelson i saradnici, 1976; Offer, 1987).

METODOLOŠKI DIO ISTRAŽIVANJA

PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja odnosi se na ispitivanje postojanja povezanosti između dimenzija self-koncepta (depresivnost, nedostatak samopouzdanja, emocionalna stabilnost, socijabilnost, vezanost za roditelje) i dimenzija partnerske afektivne vezanosti koja se odnosi na unutrašnje radne modele (anksioznost i izbjegavanje) u uzorku poznih adolescenata.

Ovim istraživanjem pokušali bismo ustanoviti odnos između self-koncepta i partnerske afektivne vezanosti poznih adolescenata.

Zadatak istraživanja je sljedeći:

1. Ispitati i analizirati odnos između self-koncepta i partnerske afektivne vezanosti poznih adolescenata.

HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA:

H1 – Više od 50% ispitanika pripadaće kategoriji sigurnog stila afektivne vezanosti.

Postavljena hipoteza je u skladu sa prethodnim istraživanjima (Mihić i sar., 2008; Stefanović-Stanojević, 2002, 2004, 2008; Vukelić Basarić, 2010; Al-Yagon, 2011, Mihić, 2012, prema Popadić, 2016).

H2 – Postoji statistički značajna povezanost između self-koncepta i dimenzija izbjegavanje i anksioznosti partnerske afektivne vezanosti adolescenata.

Istraživanje Zubić, Randelović, Todorović (2014) pokazalo je da postoji niska negativna korelacija globalnog samopoštovanja i dimenzija izbjegavanja, te viši stepen globalnog samopoštovanja kod ispitanika sigurnog i odbacujućeg obrasca partnerske afektivne vezanosti.

METODE I INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA

U cilju realizovanja postavljenih zadataka i hipoteza u ovom istraživanju su korištene sljedeće metode:

1. Metoda sistematskog neeksperimentalnog istraživanja (survey) za tipično terensko istraživanje na izabranom uzorku, pomoću već postojećeg instrumenta.
2. Metoda teorijske analize za analizu sadržaja prethodnih istraživanja koja su predmetno i metodološki srodna ovom istraživanju.

U istraživanju su korišćeni sljedeći instrumenti:

1) Za ispitivanje partnerske afektivne vezanosti korišten je Upitnik za procjenjivanje partnerske afektivne vezanosti (PAV), koji se sastoji od 18 tvrdnji koje ispituju osjećanja ispitanika u ljubavnim vezama. Skala je Likertovog tipa i odgovara se zaokruživanjem jednog od ponuđenih sedam odgovora u zavisnosti od stepena slaganja sa tvrdnjom (Bernar, Clark, Shaver, 1995, prema Stefanović-Stanojević, 2011). Podijeljena je u dvije subskale: anksioznost i izbjegavanje. Kombinacijom ove dvije dimenzije ispitanici se svrstavaju u neki od četiri stila partnerske afektivne vezanosti: sigurni, preokupirani, odbacujući i bojažljivi. Izračunati alfa-kronbah koeficijent pouzdanosti je zadovoljavajući za obje skale, tj. $\alpha = 0.81$ za izbjegavanje, te $\alpha = 0.84$ za anksioznost.

2) Za ispitivanje self-koncepta korišćen je *Offer self-image questionnaire (OSIQ)* (Offer & Howard, 1962), iz koga je izdvojeno ukupno pet dimenzija putem eksploratorne faktorske analize sprovedene na uzorku ispitanika ovog istraživanja: depresivnost, nedostatak samopouzdanja, emocionalna stabilnost, socijabilnost, vezanost za roditelje. Od originalne 104 tvrdnje, zadržano je njih 88. Alfa kronbah koeficijenti pouzdanosti subskala su iznosili: depresivnost (0.91), nedostatak samopouzdanja (0.88), emocionalna stabilnost (0.71), socijabilnost (0.75), vezanost za roditelje (0.77).

POPULACIJA I UZORAK ISTRAŽIVANJA

Ciljana populacija ovog istraživanja su bili pozni adolescenti uzrasta od 20 do 25 godina. Ispitano je ukupno $N=150$ ispitanika, a uzorak je po svojim karakteristikama prigodni, tj. sačinjen je od ispitanika koji su bili najdostupniji istraživaču. Većinu uzorka čine studenti Filozofskog fakulteta na Palama. Stoga je mogućnost generalizovanja rezultata istraživanja na opštu populaciju adolescenata donekle ograničena.

ORGANIZACIJA ISTRAŽIVANJA I POSTUPCI ZA OBRADU PODATAKA

Istraživanje je realizovano u periodu juna i jula 2018. godine, a ispitanici su ispitani putem pojedinačnog anketiranja uživo, te putem anonimne onlajn ankete na platformi „Google Forms“. Podaci su unešeni i obrađeni u računarskom programu SPSS 21.0 (Statistical Package for Social Sciences). Za provjeru postavljenih hipoteza korišćen je Spirmanov koeficijent korelacije.

KLASIFIKACIJA ISPITANIKA PREMA STILOVIMA PARTNERSKE AFEKTIVNE VEZANOSTI

Za mjerenje partnerske afektivne vezanosti poznih adolescenata korišćen je Upitnik za procjenu partnerske afektivne vezanosti (PAV), koji mjeri dvije dimenzije: anksioznost i izbjegavanje. Prva dimenzija se odnosi na negativni radni model sebe, a druga na negativni radni model drugog. Na osnovu skorova na ove dvije subskale, ispitanik se svrstava u neki od četiri obrasca afektivne vezanosti.

Tabela 1. Deskriptivne vrijednosti subskala PAV skale

Subskale	Raspon	Minimum	Maksimum	M	SD	Sk	Ku
izbjegavanje	39.00	9.00	48.00	26.09	9.63	.31	-.84
anksioznost	45.00	10.00	55.00	26.22	9.79	.51	-.27

Prosječni skor ispitanika na subskali izbjegavanje iznosi $M=26,09$, a na skali anksioznost $M=26,21$, dok su standardne devijacije skorova iznosile $SD=9,62$, te $SD=9,78$. Vrijednosti skjunisa i kurtozisa upućuju na to da su obje distribucije pozitivno asimetrične i platikurtične. Značajnost ovih odstupanja je takođe testirana Kolmogorov-Smirnovim testovima:

Tabela 2. Kolmogorov-Smirnovi testovi normalnosti distribucije PAV subskala

Subskale	Kolmogorov-Smirnov		
	Statistika	df	p
izbjegavanje	.11	152	.00
anksioznost	.10	152	.00

Ovi rezultati pokazuju da distribucije skorova na obje PAV skale odstupaju od oblika normalne krive. Distribucija skorova na dimenziji izbjegavanje ($Sk=0,311$, $Ku=-0,843$) i na dimenziji

anksioznost ($Sk=0,506$, $Ku=-0,273$) je pozitivno asimetrična i platikurtična, tj. većina ispitanika postiže niže skorove i spljoštena je u sredini. Klasifikacija ispitanika u stilove partnerske afektivne vezanosti, vrši se, kao što je već rečeno, kombinacijom njihovih skorova na dvije dimenzije: anksioznost i izbjegavanje. Kao prelomni skor se uzima 36. Stoga, ukoliko je osoba ispod ovog skora na obje dimenzije, svrstava se u sigurni stil; ukoliko je na prvoj iznad, a na drugoj ispod, u preokupirani; na prvoj ispod a na drugoj iznad u odbacujući; a na obje iznad 36 u plašljivi stil partnerske afektivne vezanosti.

Tabela 3. Klasifikacija ispitanika prema stilovima partnerske afektivne vezanosti

Stil afektivne vezanosti	Frekvencija	Procenat
sigurni	109	71.72
preokupirani	9	5.92
odbacujući	20	13.23
bojažljivi	10	6.66

Kao što vidimo, najveći procenat ispitanika pripada sigurnom stilu afektivne vezanosti, njih skoro tri četvrtine iliti 71%. Sljedeća najbrojnija grupa jesu oni odbacujućeg stila afektivne vezanosti, koji čine oko 13% uzorka. Zatim slijedi plašljivi sa nekih 6,6% ispitanika, te preokupirani sa 5,9%. Ovi rezultati potvrđuju prvu hipotezu istraživanja. Preko 50% ispitanika jeste svrstano u sigurni stil afektivne vezanosti, dok su ispitanici koji pripadaju ostalim stilovima bili relativno malobrojni, čineći svega oko trećinu uzorka. Ovakvi rezultati su u skladu sa ranijim empirijskim studijama.

POVEZANOST DIMENZIJA SLIKE O SEBI I PARTNERSKE AFEKTIVNE VEZANOSTI

Druga postavljena hipoteza ticala se odnosa između dimenzija partnerske afektivne vezanosti i dimenzija adolescentske slike o sebi, tj. pošlo se od pretpostavke da će postojati statistički značajna povezanost između ove dvije grupe varijabli. Na osnovu rezultata faktorske analize izdvojeno je pet faktora adolescentske slike o sebi: depresivnost, nedostatak samopouzdanja, emocionalna stabilnost, socijabilnost i vezanost za roditelje. Statistička tehnika korišćena za provjeru hipoteze jeste Sprimanov koeficijent korelacije, budući da distribucija i dimenzija afektivne vezanosti i adolescentske slike o sebi odstupa od normalne.

Stoga je ro-koeficijent korelacije korišćen kao neparametrijska alternativa Pirsonovom linearnom koeficijentu:

Tabela 4. Koeficijenti korelacije dimenzija slike o sebi i izbjegavanja

		Izbjegavanje
depresivnost	φ	.45**
	p	.00
nedostatak samopouzdanja	φ	.32**
	p	.00
emocionalna stabilnost	φ	-.27**
	p	.00
socijabilnost	φ	-.38**
	p	.00
vezanost za roditelje	φ	-.29**
	p	.00

Kao što vidimo, i depresivnost i nedostatak samopouzdanja značajno, umjereno i pozitivno koreliraju sa dimenzijom izbjegavanja, koja se odnosi na negativan radni model drugih značajnih osoba u našim životima ($r_1 = 0,446$ i $r_2 = 0,323$). Sa druge strane, emocionalna stabilnost, socijabilnost i vezanost za roditelje statistički značajno i negativno koreliraju sa dimenzijom izbjegavanja ($r_3 = -0,274$, $r_4 = -0,377$, $r_5 = -0,290$).

Tabela 5. Koeficijenti korelacije dimenzija slike o sebi i anksioznosti

		Anksioznost
depresivnost	φ	.41**
	p	.00
nedostatak samopouzdanja	φ	.48**
	p	.00
emocionalna stabilnost	φ	-.23**
	p	.00
socijabilnost	φ	-.33**
	p	.00
vezanost za roditelje	φ	-.29**
	p	.00

Depresivnost i nedostatak samopouzdanja koreliraju pozitivno i značajno i sa anksioznošću, tj. dimenzijom partnerske afektivne vezanosti koja se odnosi na negativni radni model sebe ($r = 0,408$, $r = 0,484$). Sa druge strane, emocionalna stabilnost, socijabilnost i vezanost za roditelje koreliraju negativno sa ovom dimenzijom ($r = -0,231$, $r = 0,329$, $r = 0,291$). Druga hipoteza istraživanja je potvrđena. Korelacije između svih dimenzija adolescentske slike o sebi i dimenzija partnerske afektivne vezanosti su bile statistički značajne, te pokazuju da su negativni aspekti selfa, poput depresije i nedostatka samopouzdanja, pozitivno povezani sa negativnom slikom sebe i drugih, dok su emocionalna stabilnost, socijabilnost i vezanost za roditelje značajni faktori pozitivnog modela sebe i značajnog drugog.

ZAKLJUČAK

U istraživanju je korišćen Oferov upitnik self-koncepta adolescenata i Upitnik za procjenu partnerske afektivne vezanosti (PAV). Istraživanje je realizovano putem anonimnog individualnog anketiranja uživo i putem onlajn ankete na platformi „Google Forms“. Uzorak istraživanja se sastoji od ukupno $N=152$ ispitanika, pretežno studenata Filozofskog fakulteta na Palama. Muški ispitanici čine 65% uzorka, starosni raspon je od 20 do 25 godina. Većina ispitanika, njih oko 71% navodi da trenutno nije u vezi.

Rezultati ispitivanja partnerske afektivne vezanosti pokazuju da distribucija skorova na skalama anksioznost i izbjegavanje odstupa od oblika normalne krive, tj. da je distribucija skorova ispitanika na obje subskale pozitivno asimetrična.

Rezultati Spirmanovog-koeficijenta korelacije pokazuju da postoji statistički značajna povezanost između dimenzija selfa i partnerske afektivne vezanosti. Depresivnost i nedostatak samopouzdanja značajno i pozitivno koreliraju sa anksioznošću i izbjegavanjem, a socijabilnost, emocionalna stabilnost i vezanost za roditelje značajno i negativno sa ove dvije dimenzije partnerske afektivne vezanosti.

U daljim istraživanjima neophodno je posvetiti veću pažnju metrijskim karakteristikama instrumenta namijenjenog za mjerenja adolescentnog selfa, ali i razvojnoj istoriji i iskustvima koja dovode do formiranja kapaciteta osobe koji su izrazito značajni u njenom daljem životu, kao što su pozitivna slika selfa i optimalan kapacitet za afektivnu vezanost.

LITERATURA

- Brown, R. (2006). *Grupni procesi*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Rosenberg, M. (1989). Self-concept research: A historical overview. *Social forces*, 68(1), 34–44.
- Erikson, E. (2007). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Gecas, V. (1982). The self-concept. *Annual review of sociology*, 8(1), 1–33.
- Jerković, I. i Zotović, M. (2010). *Razvojna psihologija*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Kapor-Stanulović, N. (2007). *Naputuka odraslosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Offer, D., i Howard, K. I. (1962). An empirical analysis of the Offer self-image questionnaire for adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 27(4), 529–533.
- Offer, D. (1987). In Defence of Adolescents. *JAMA* (257–24), 136–145.
- Popadić, B. (2016). *Odnos ranog iskustva i psihološke separacije-individuacije kod adolescenata*. Doktorska disertacija, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Rice, K. G. (1990). Attachment in adolescence: A narrative and meta-analytic review. *Journal of youth and Adolescence*, 19(5), 511–538.
- Shavelson, R. J., Hubner, J. J., & Stanton, G. C. (1976). Self-concept: Validation of construct interpretations. *Review of educational research*, 46(3), 407–441.
- Stefanović-Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena*. Niš: Filozofski fakultet
- Vukčević, B. (2014). *Razvoj i promjene u afektivnoj vezanosti u adolescenciji*. Doktorska disertacija, Niš: Filozofski fakultet..
- Zubić, I. M., Ranđelović, D. J., i Todorović, D. L. (2014). Connection between dimensions of partner affective attachment and the global self-esteem. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, (44-1), 335–352.

Vesna Stanišić

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

Department of Psychology

RELATIONSHIP BETWEEN PARTNER AFFECTIVE RELATION AND SELF-CONCEPT

Summary

The subject of the research concerned the relationship between aspects of self and dimensions of partner affective attachment in late adolescence. Adolescence is an intense period of rapid development all fields of mental and social life, including the formation of a mature and unified self, as well as entering into more intimate and significant partnerships, partly determined by work models and expectations based on previous experiences with other people (primarily family members and peers). We can consider the self concept as an organized hierarchical totality of beliefs, values, knowledge, etc., that person has about himself, his characteristics, abilities, social roles, the way others see him, etc. Theoretical material indicates a deep intertwining of these concepts.

The results of the conducted analyses show that most of the respondents achieve low scores on the PAV scales of anxiety and avoidance, which indicates that most of them have a positive internal working model of themselves and others. The classification of respondents into styles of partner affective attachment was performed through guidelines provided by the authors of the instrument. In this way a classification was obtained according to which some 72% of respondents belong to a certain pattern of affective attachment, 13% to a rejection one, and 5% to a preoccupied and disorganized one. These research results confirm the results of previous studies that indicate the dominance of a secure style of affective attachment. It is possible that number of respondents of the avoidant style exceeds the number of those belonging to the preoccupied style (unlike the results of most surveys) due to the higher representation of men in the sample, since this style of attachment is more common among men.

Interestingly, the obtained latent dimensions of the adolescent self depict the basic dilemmas and developmental conflicts of this developmental period: resolving dependence on parents while maintaining closeness with them, building a clear image of oneself, imbued with optimism, positive emotions and self-acceptance (or absence). Significant relationships within a network of peers, and the regulation of often intense emotions of fear, anxiety, anger, etc., that arise from perceiving these challenges. Therefore, we can say that the content of Ofer's questionnaire is relevant to the image of adolescents about themselves even today, although it was created more than 40 years ago. The obtained correlation coefficients indicate a significant correlation between self-image building and dimensions of partner affective attachment: while depression, lack of self-confidence and poor emotion regulation are risk factors that contribute to failure in interpersonal relationships, seeing oneself as less valuable or others as fickle sociability and a healthy relationship with parent as sources of support act as factors that contribute to the establishment of healthy affective relationships, based on these relationships, the foundations for further successful development in early adulthood are laid, both in terms of acquiring social skills and in terms of maintaining important sources of social support.

Depression and lack of self-confidence correlate significantly and positively with anxiety avoidance and sociability, emotional stability, and parental attachment significantly and negatively with these two dimensions of partner affective attachment. Persons who exhibit optimal capacity for intimacy in partner relationships also have a positive view of themselves, relationships with parents and adequate control over affects. It is reasonable to assume that these capacities complement each other, and that their common root lies in positive developmental experiences of warmth, closeness and competence.

Key words: self-concept, self-image, partnership, partner affective attachment, self-confidence, parental attachment

Младен Васић*

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет

Катедра за психологију

РЕЛАЦИЈЕ ПЕРФЕКЦИОНИЗМА И ДЕПРЕСИВНОСТИ СА ЗАДОВОЉСТВОМ ЖИВОТОМ СТУДЕНАТА

Перфекционизам се описује као тежња за непогрешивошћу, и данас се појам перфекционизма олако користи у комуникацији. Међутим не треба га мијешати са здравом жељом да оно што радимо урадимо изврсно јер перфекционисти постављају високе циљеве које је немогуће остварити и постићи и то често може да одведе у депресивност. Депресивност прати тужно расположење у којем човјек не види нити једну позитивну страну свога живота. Данас је све више изражена код студената пред које се стављају све већи захтјеви па су константно изложени интелектуалном и социјалном притиску. Периоди депресивности уобичајена су појава за студентску популацију, и са повећањем броја студената с тешким психолошким проблемима порасло је и занимање за проблеме задовољства животом студената. Одређен је проблем истраживања као испитивање релација перфекционизма и депресивности са задовољством животом студената. Истраживање је спроведено на узорку од 169 студената Филозофског факултета Пале, од 18 до 26 година гдје је просјечна старост испитаника 22 године. Структура узорка није уједначена по полу јер је испитаника мушког пола мање од испитаника женског пола. Највећи проценат испитаника чине студенти четврте године (42.60%). За прикупљање података су кориштена четири инструмента: Фростова мултидимензионална скала перфекционизма, Беков инвентар депресивности и скала задовољства животом, док је упитник за прикупљање социодемографских карактеристика креиран за потребе овог истраживања. Добијени резултати истраживања показују да постоји статистички значајна корелација перфекционизма и депресивности са задовољством животом студената. Димензија перфекционизма организованост (ОР) статистички значајно позитивно корелира са задовољством животом студената док остале димензије перфекционизма негативно корелирају са задовољством животом студената. Симптоми депресивности такође негативно корелирају са задовољством животом студената.

Кључне ријечи: перфекционизам, депресивност, задовољство животом, студенти, корелација.

УВОД

Историју проучавања перфекционизма обиљежила су противрјечна схватања о основним карактеристикама овога сложеног конструкта. Упркос томе што је ријеч о особини која знатно утиче на различите аспекте психичкога здравља и психосоцијалног

* mladenvasic47@gmail.com

прилагођавања појединца, још увијек не постоји сагласност око јединствене дефиниције перфекционизма (Greblo, 2012). Перфекционизам међу првима помиње Фројд [Freud] (1926, према Hill, McIntire, Bacharach, 1997) који га наводи као један од симптома опсесивних неуроza код којих суперего намеће захтјеве за супериорним понашањем и постигнућем. Фрост, Мартен, Лахарт и Розенблат [Frost, Marten, Lahart, Rosenblate] (1990: 450) су дефинисали перфекционизам као „постављање превисоких стандарда за достизање праћени критичком самоевалуацијом“. Поставља се битно питање које се односи на то да ли је перфекционизам једнодимензионалан или вишедимензионалан конструкт, и ако је вишедимензионалан, које су то кључне димензије које га одређују. Хјуит и Флетт [Hewitt, Flett] (1991, према Hill, Huelsman, Furr, Kibler, Vicente, Kennedy, 2003) одређују перфекционизам као тродимензионални конструкт састављен од само-оријентисаног перфекционизма (СОП), перфекционизма усмјереног према другима (ООП), и друштвено прописаног перфекционизма (СПП). Међутим, имајући у виду кориштену литературу и Фростов допринос проучавању перфекционизма, у овом истраживању је кориштена подјела коју су дали Фрост и сарадници (1990) и који су развили мјерну скалу која се састоји од 6 субскала укључујући забринутост због грешака (ЦМ), личне стандарде (ПС), родитељска очекивања (ПЕ), родитељску критику (ПЦ), сумње око поступка (ДА) и организованост (ОР). Забринутост због грешака субскала представља негативне реакције на грешке, тенденцију да се грешке тумаче као неуспјех и увјерење да неуспјех неизбежно резултира губитком туђег поштовања. Лични стандарди одражавају високе стандарде учинка и тежње да се процијени на основу учинка. Родитељска очекивања и родитељска критика представљају степен у коме се очекивања родитеља опажају као превисока и степен у коме су родитељи схваћени као претјерано критични. Сумње око поступка представљају мјешавину забринутости да се ствари обављају на исправан начин, понављања радњи и заостајања. Организованост одражава уредност и организацију (Frost i sar., 1990).

Друга варијабла истраживања јесте депресивност која се описује као „емоционално стање обиљежено великом тугом и злим слутњама, осјећајем безвриједности и кривице, повлачењем од других, несаницом, губитком апетита или губитком интереса за уобичајене активности и задовољства што из њих произилазе“ (Davidson, Neale, 1999, према Letić, 2012: 236). Може се јавити као симптом или као синдром у оквиру разних психијатријских поремећаја или као самосталан ентитет. Имајући у виду природу истраживања, депресивност се посматра на разини симптома и посматра се као патолошко расположење, квантитативно и квалитативно битно различито од туге и

тужног расположења (Hudolin, 1991, према Karlović, 2017). Код типичних депресивних епизода особу карактерише снижено расположење, има мање енергије и смањену активност, способност осјећања задовољства и концентрација су смањени, а често је изражен умор и након најмањих напора. Спавање је најчешће поремећено и апетит лош, смањен. Расположење се мијења из дана у дан, и на расположење околности немају никакав утицај, а може се удружити са тзв. соматским симптомима, односно губитак интереса и осјећаја задовољства, особа се буди неколико сати прије уобичајеног времена, ујутро је тежа, испољава се психомоторна успореност, агитација, губитак апетита, губитак тјелесне тежине и губитак либида (WHO, 1992).

Чини се да се већина истраживача и професионалаца слаже са лаицима да задовољство животом треба да буде главна компонента било које свеобухватне концепције "прилагођавања" или "менталног здравља" (Sells, 1969, према Palmore, Luikart, 1972) јер је због овог концензуса дошло до значајних истраживања и писања о задовољству животом у старости као и у раним годинама живота (Riley, 1968). Задовољство животом је један од конструктора који у посљедњих неколико десетина година изазива појачану пажњу научника који се баве ширим подручјем квалитета живота (Vukadin, Novak, Križan, 2016). Шин и Џонсон [Shin, Johnson] (1978) су дефинисали задовољство животом као глобалну процјену квалитета живота особе према властитим критеријумима. Андрјус и Витни [Andrews, Withey] (1976) су спровели истраживање и дошли до резултата да је чак 99% њихових испитаника раније прибјегавало таквој процјени свог живота. Ако је особа забринута због процјене живота, онда то јасно спада у домен субјективног благостања и односи се на задовољство животом (Diener, 1984). Кембел, Конверс и Роџерс [Campbell, Converse, Rodgers] (1976) кажу како је задовољство опажена разлика између аспирација и достигнућа, која се креће од перцепције испуњености до перцепције депривације. Фуџита и Динер [Fujita, Diener] (2005) задовољство животом сматрају рефлексijом на живот у цјелини што превазилази само искуство позитивних емоција.

Ченг, Ваткинс и Бенкс [Chang, Watkins, Banks] (2004) су испитивали релације задовољства животом са перфекционизмом темељеног на групама. У свом истраживању су дошли до резултата да су адаптивни перфекционисти у значајно већем степену задовољнији животом у односу на неадаптивне перфекционисте. Значајно истраживање су спровели и Гилман, Ешби, Сверко, Флорел и Варјас [Gilman, Ashby, Sverko, Florell, Varjas] (2005) који су на узорку америчких и хрватских студената испитали повезаност перфекционизма и задовољства животом. У истраживању су анализирали три групе

перфекциониста: адаптивне, неадаптивне и неперфекционисте. Резултати до којих су дошли Гилман и сарадници (2005) указују на то да су адаптивни перфекционисти статистички значајно били задовољнији животом у односу на неадаптивне и неперфекционисте, док између неадаптивних и неперфекциониста нису пронашли разлике.

Када је у питању повезаност између депресивности и задовољства животом, битно је поменути мета-анализу коју је спровео Бартелс [Bartels] (2015) у којој је анализирао чак 165 научних радова. На основу анализираних литературе, аутор је дошао до закључка да постоји статистички значајна корелација депресивности са задовољством животом, односно испитаници који су постигали високе скорове на депресивности су показали низак ниво задовољства животом. Истраживање које су спровели Гигантеско и сар. [Gigantesco i sar.] (2019) показало је статистички значајне разлике у задовољству животом између испитаника са израженим симптомима депресивности и испитаника код којих нису изражени симптоми депресивности, гдје су испитаници са израженим депресивним симптомима показивали значајно ниже задовољство животом. Својим истраживањем су указали и на статистички значајне разлике у изражености симптома депресивности с обзиром на пол испитаника, гдје се показало да симптоми депресивности много снажније утичу на задовољство животом испитаника мушког пола у односу на испитанике женског пола.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Проблем истраживања

На основу разматрања различитих одређења перфекционизма, депресивности и задовољства животом постављен је проблем истраживања који се односи на утврђивање „да ли постоји повезаност димензија перфекционизма и симптома депресивности са задовољством животом студената“.

Циљеви истраживања

Теоријски циљ овог истраживања представља испитивање релација између димензија перфекционизма, симптома депресивности и задовољства животом студената.

Практични циљ истраживања се може изразити у раду са особама са израженим перфекционизмом на промјени начина размишљања и перцепције околине с циљем спречавања појаве симптома депресивности и побољшања задовољства животом као и менталног здравља у цјелини.

Хипотезе истраживања

X1: Дистрибуција задовољства животом студената неће статистички значајно одступати од нормалне расподеле.

X2: Постоји статистички значајна негативна повезаност између димензија перфекционизма и задовољства животом студената. С обзиром на то да је перфекционизам вишедимензионални конструкт, у истраживању је провјерено постоји ли статистички значајна негативна повезаност између задовољства животом студената и свих димензија перфекционизма (сумње везано за поступке, забринутост због грешака, лични стандарди, родитељска критика, родитељска очекивања и организованост).

X3: Постоји статистички значајна негативна повезаност између симптома депресивности и задовољства животом студената.

Узорак истраживања

Узорак истраживања обухвата 169 испитаника и чине га студенти чија се старосна доб креће од 18 до 26 година. Просјечна старост испитаника је 22 године. Структура узорка према полу није уједначена, мањи је број мушких испитаника. Узорак овог истраживања је пригодан и представљен је у Табели 1.

Табела 1. Карактеристике узорка

<i>Пол</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Мушки	41	24.34
Женски	128	75.66
<i>Мјесто становања</i>		
Село	29	17.20
Приградско насеље	30	17.70
Град	110	65.10
<i>Година студија</i>		
Прва	29	17.08
Друга	42	24.90
Трећа	25	14.80
Четврта	72	42.60

Инструменти истраживања

(1) Упитник за прикупљање података о социо-демографским карактеристикама узорка, а који је осмишљен за потребе овог истраживања. Упитник садржи следеће социо-демографске карактеристике: пол, године старости, мјесто становања, година студија.

(2) За испитивање перфекционизма кориштена је Фростова мултидимензионална скала перфекционизма (ФМПС) коју су развили Фрост, Мартен, Лахарт и Розенблат [Frost, Marten, Lahart, Rosenblate] (1990) која се састоји од укупно 35 ставки. Разликује се следећих шест субскала: забринутост због грешака (ЦМ; 9 ставки), лични стандарди (ПС; 7 ставки), родитељска очекивања (ПЕ; 5 ставки), родитељска критика (ПЦ; 4 ставке), сумње око поступака (ДА; 4 ставке) и организованост (ОП; 6 ставки). Сви ајтеми се бодују у складу са петостепеном скалом гдје је "1" уопште се не слажем, а "5" у потпуности се слажем. Потенцијални опсег укупних резултата ФМПС-а је 29–145. Укупни резултат ФМПС-а показао је високе нивое унутрашње конзистенције са Кронбаховим алфа у распону од $\alpha = .87$ (Parker, Stumpf, 1995) до $\alpha = .91$ (Frost, Lahart, Rosenblate, 1991). Такође, субскеале су показале задовољавајуће унутрашње конзистенције. На великом узорку ученика, Стобер [Stober] (1998) је утврдио Кронбахов алфа $\alpha = .87$ (ЦМ), $\alpha = .78$ (ПС), $\alpha = .88$ (ПЕ), $\alpha = .81$ (ПЦ), $\alpha = .73$ (ДА) и $\alpha = .86$ (ОП). Поузданост скале перфекционизма у цјелини у овом истраживању износи $\alpha = .93$. Такође су провјерени коефицијенти поузданости и за све субскеале перфекционизма и у овом истраживању су на задовољавајућем нивоу и износе: $\alpha = .90$ (ЦМ), $\alpha = .80$ (ПС), $\alpha = .89$ (ПЕ), $\alpha = .84$ (ПЦ), $\alpha = .80$ (ДА) и $\alpha = .79$ (ОП).

(3) Скалу за испитивање депресивности конструисао је Арон Т. Бек. Прва верзија Бековог инвентара депресивности објављена је 1961. године а касније ревидирана (BDI-II – 1996). Бекова скала је инвентар самопроцјене и један је од инструмената који се најчешће користи за одређивање степена депресије. Инструмент се састоји од 21 групе одговора који могу износити 1, 2, 3 и 4 бода. Укупан резултат на скали има опсег 21–84. Сprovedеним истраживањем утврђен је Кронбахов алфа $\alpha = .87$.

(4) Скалу задовољства животом (The Satisfaction With Life Scale – SWLS) развили су Динер, Емонс, Ларсен и Грифин [Diener, Emmons, Larsen, Griffin] (1985) и садржи 5 тврдњи. Све тврдње се бодују у складу са петостепеном скалом гдје је "1" уопште се не слажем а "5" у потпуности се слажем. Потенцијални опсег укупних резултата СВЛС је 5–25. СВЛС скала је показала високе нивое унутрашње конзистентности са Кронбаховим алфа $\alpha = .88$.

Дескриптивне карактеристике примијењених инструмената и провјера нормалности дистрибуција (перфекционизам, депресивност, задовољство животом)

У Табели 2 су представљени дескриптивни показатељи одговора испитаника на скалама примијењеним у истраживању као и нормалност дистрибуција (перфекционизам, депресивност, задовољство животом).

Табела 2. Дескриптивне карактеристике примијењених инструмената и провјера нормалности дистрибуција (перфекционизам, депресивност, задовољство животом)

	М	SD	Sk	Ku	Колмогоров-Смирнов тест	p_{k-s}
Перфекционизам	100.85	23.94	.70	.38	.09	.00
Сумње око поступака	10.03	4.23	.47	-.54	.11	.00
Забринутост због грешака	21.80	8.90	.64	-.24	.09	.00
Лични стандарди	23.53	5.66	-.15	-.62	.07	.03
Родитељска критика	8.43	4.42	1.08	.31	.15	.00
Родитељска очекивања	12.71	5.84	.54	-.64	.12	.00
Организованост	24.34	4.44	-1.02	1.24	.12	.00
Депресивност	32.16	9.42	1.39	2.17	.15	.00
Задовољство животом	15.07	4.66	.08	-.73	.07	.05

На основу анализе резултата представљених у Табели 2 може се закључити да дистрибуције одговора испитаника на субскалама перфекционизма, укључујући и скалу перфекционизма у цјелини, статистички значајно одступају од нормалне расподеле. Значајност Колмогоров–Смирновог теста показује статистички значајно одступање на нивоу $p = .05$ код субскеале „лични стандарди“ ($p_{k-s} = .03$), док остале субскеале одступају на нивоу $p = .01$. Негативне вриједности скјуниса субскеала „лични стандарди“ ($Sk = -.15$) и „организованост“ ($Sk = -1.02$) указују на груписање одговора испитаника око виших вриједности, док позитивне вриједности скјуниса осталих субскеала указују на груписање одговора испитаника око нижих вриједности. Позитивне вриједности куртозиса субскеала „родитељска критика“ ($Ku = .31$), „организованост“ ($Ku = 1.24$) и „перфекционизам (укупно)“ ($Ku = .38$) указују на издуженост односно лептокуртичност дистрибуција, док негативан куртозис осталих субскеала указује на спљоштеност односно платикуртичност дистрибуција.

На основу анализе резултата представљених у Табели 2 може се закључити да дистрибуција одговора испитаника на скали депресивности статистички значајно одступа од нормалне расподеле. Значајност Колмогоров–Смирновљевог теста показује статистички значајно одступање на нивоу $p = .01$. Позитивна вриједност скјуниса ($Sk = 1.39$) указује на груписање одговора испитаника око нижих вриједности док позитиван куртозис ($Ku = 2.17$) указује на то да је дистрибуција издужена односно лептокуртична. Аритметичка средина износи $M = 32.16$ а стандардна девијација $SD = 9.42$.

На основу анализе резултата представљених у Табели 2 може се закључити да дистрибуција одговора испитаника на скали задовољства животом статистички значајно одступа од нормалне расподеле. Значајност Колмогоров–Смирновљевог теста показује статистички значајно одступање на нивоу $p = .05$. Позитивна вриједност скјуниса ($Sk = .08$) указује на релативно благо груписање података око нижих вриједности док негативан куртозис ($Ku = -.73$) указује на то да је дистрибуција платикуртична. Аритметичка средина износи $M = 15.07$ а стандардна девијација $SD = 4.66$.

Поступци за обраду података

У складу са дистрибуцијом добијених резултата, која одступа од нормалне расподеле, у истраживању је кориштена непараметријска статистика. Кориштена је дескриптивна статистика која укључује аритметичку средину, стандардну девијацију, фреквенције и проценте, скјунис и куртозис, Колмогоров-Смирновљев тест за испитивање нормалности дистрибуције. Повезаност варијабли у истраживању је провјерена примјеном Спирмановог ро коефицијента корелације.

ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Релације перфекционизма и депресивности са задовољством животом студената

У Табели 3 су представљене релације свих димензија перфекционизма са задовољством животом студената, као и релације депресивности са задовољством животом студената.

Табела 3. Релације перфекционизма и депресивности са задовољством животом студената (Спирманов коефицијент корелације)

	Задовољство животом студената
Перфекционизам	-.26*
Сумње око поступака	-.34**
Забринутост због грешака	-.29**
Лични стандарди	-.03
Родитељска критика	-.38**
Родитељска очекивања	-.16*
Организованост	.25**
Депресивност	-.55*

* $p < .01$

** $p < .05$

Спирманов коефицијент корелације између перфекционизма и задовољства животом приказан у Табели 3 показује статистичку значајност ($p = .00$) и ниску негативну корелацију уз вриједност $r = -.26$.

Умјерено ниска негативна статистички значајна корелација се јавља између задовољства животом и сумње око поступака ($r = -.34$), забринутости због грешака ($r = -.29$) и родитељске критике ($r = -.38$), ниска негативна корелација је између задовољства животом и родитељских очекивања ($r = -.16$). Умјерено ниска статистички значајна позитивна корелација се јавља између задовољства животом и организованости ($r = .25$) док Спирманов коефицијент није показао повезаност са личним стандардима ($r = -.03$). Друга хипотеза о повезаности између димензија перфекционизма и задовољства животом студената је дјелимично потврђена. Хипотеза није потврђена у сегменту који се односи на димензију лични стандарди гдје се показало да не постоји статистички значајна повезаност док су остале димензије перфекционизма статистички значајно повезане са задовољством животом студената.

Спирманов коефицијент корелације између депресивности и задовољства животом студената приказан у Табели 3 показује статистичку значајност ($p = .01$) и умјерену негативну корелацију уз вриједност $r = -.55$. Добијени резултати потврђују трећу хипотезу о повезаности између симптома депресивности и задовољства животом студената.

Дискусија о резултатима

С обзиром на то да нема довољно спроведених истраживања о задовољству животом на популацији студената прва хипотеза је била нулта и гласила је: „Дистрибуција задовољства животом студената неће статистички значајно одступати од нормалне расподеле“. Ова хипотеза није потврђена. Имајући у виду да је истраживање спроведено на популацији студената, ови резултати су с једне стране били и очекивани. Наиме, највећи дио узорка (42.60%) чине студенти четврте године студија. С обзиром на то да су завршна година студија под великим су притиском због обавеза које су везане за факултет и студирање као и за будућност након студирања која подразумева запослење, осамостаљење од родитеља па и оснивање сопствене породице. Незадовољство се може огледати и у појачаним академским обавезама односно у физичкој и психичкој исцрпљености до које долази услед честе провјере знања. Битно је поменути и задовољство материјалним статусом с обзиром на то да велики проценат студената за вријеме студирања не остварује властите приходе, па су им финансије у једну руку ограничене, незадовољство материјалним статусом се може пренијети и на незадовољство животом уопштено. Такође, разумно је претпоставити да је већина

студената за вријеме студија промијенила средину односно мјесто боравка и да се одвојила од породице и породичне подршке, што се значајно може одразити на задовољство животом.

Друга хипотеза је гласила: „Постоји статистички значајна негативна повезаност између димензија перфекционизма и задовољства животом студената“. Хипотеза је дјелимично потврђена. Очекивано је да свака особа у неким ситуацијама сумња у своје поступке и да је забринута због почињених грешака, али код перфекциониста је то изражено на драстичнији начин који се манифестује тако што се грешке тумаче као неуспјех и увјерени су да неуспјех неизбежно резултира губитком туђег поштовања. Губитком поштовања перфекциониста сматра да губи и подршку друштва, доживљавају се беспомоћнима и не могу побјећи из лоше ситуације што утиче на задовољство животом у цјелини. Корелација са родитељским очекивањима и критиком је разумљива с обзиром на то да перцепција родитеља као прекритичних и презахтјевних не погодује осјећају емоционалне подршке која долази од родитеља. Родитељи, односно породица је одувјек била један од главних извора социјализације, родитељи представљају модел на основу којег учимо и развијамо се, идеализујемо их и дивимо им се и тежимо да се покажемо у „најбољем свјетлу“, али неиспуњавањем родитељских очекивања и критика јавља се осјећај да смо их разочарали и да нисмо довољно добри, неповољно утиче на особу као и на њено самопоуздање и самопоштовање што такође може да буде значајан фактор који утиче на задовољство животом. Међутим, нису родитељи једини који могу бити „разочарани“, уколико појединац не постигне одређене циљеве које је поставио може то доживјети као лични пораз, почиње сумњати у сопствене способности и губи мотивацију која покреће човјека на активност, и уколико изостаје та покретачка енергија појединац нема разлога да се „дигне из кревета“. Човјек је друштвено биће које има потребу да остварује односе са другима било да су пријатељски, љубавни или било која друга врста односа, вреднује се поређењем са другима и тежи да буде прихваћен у друштву. Ускраћивање те потребе или сам осјећај да му је ускраћена, може довести до незадовољства животом. Задовољство животом је описано као глобална процјена квалитета живота особе према властитим критеријумима (Shin, Johnson, 1978) који су код перфекциониста превисоки, стварају савршену верзију себе или обавеза, које је често немогуће достићи па ријетко осјећају задовољство. Такође, често имају веома висока очекивања како од себе тако и од других људи, исто тако перципирају да други, као што су родитељи, пријатељи и генерално социјална средина, имају висока очекивања

од њих. Неиспуњавањем тих очекивања не само да се разочарају, него им је туђи као и лични неуспјех и неиспуњавање очекивања такође извор стреса. Перфекционисте карактерише стално незадовољство постигнутим, увијек мисле да могу још боље резултате постићи, услед таквих ситуација се перципирају као некомпетентни, постају претјерано самокритични што негативно утиче на вредновање себе као и на глобално задовољство животом. Истраживање које су спровели Гилман, Ашби, Сверко, Флорел и Варјас [Gilman, Ashby, Sverko, Florell, Varjas] (2005) о повезаности перфекционизма и процјене задовољства животом код америчких и хрватских студената поткрепљује резултате који су добијени овим истраживањем.

Трећа хипотеза је гласила: „Постоји статистички значајна негативна повезаност између симптома депресивности и задовољства животом студената“ и она је такође потврђена. Симптоми депресивности и задовољство животом студената су у узрочно-последичној вези. Одрастање у Босни и Херцеговини данас само по себи представља извор бројних фрустрација од константне борбе за егзистенцијом до немогућности самореализације и осамостаљења. Код нас као и широм свијета се све више могу уочити симптоми депресивности услед незадовољства животом како код младих тако и код старијих генерација. Физички и психички симптоми који се јављају код депресивности стварају негативну слику појединца о себи и о свијету који га окружује и као последицу има незадовољство собом као и социјалном средином.

Препоруке за будућа истраживања

Било би пожељно у наредним истраживањима обухватити социо-демографске карактеристике као што су пол и мјесто становања. Истраживање као и литература о перфекционизму засниваа се на мјери само-извјештавања па је развој валидног и поузданог инструмента вишеструких димензија перфекционизма јасан правац за будућа истраживања као и провјера конструкта у условима наше популације путем мултиваријантних метода које би перфекционизам третирали као медијатор варијаблу. Узорак истраживања је релативно мали, неуједначен по полу и чинили су га само студенти па је пожељно да се узорак истраживања прошири и на остатак популације.

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

- Andrews, F. M., Withey, S. B. (1974). Developing measures of perceived life quality: Results from several national surveys. *Social Indicators Research*, 1–26.
- Bartels, M. (2015). Genetics of Wellbeing and Its Components Satisfaction with Life, Happiness, and Quality of Life: A Review and Meta-analysis of Heritability Studies. *Behavior Genetics*, 45(2), 137–156.
- Beck, A. T., Steer, R. A., Brown, G. (1996). Beck depression inventory–II. *Psychological Assessment*.
- Burns, D. D. (1980). The perfectionist's script for self-defeat. *Psychology Today*, 34–52.
- Campbell, A., Converse, P. E., Rodgers, W. L. (1976). The quality of American life: Perceptions, evaluations, and satisfactions. New York, NY, US: Russell Sage Foundation.
- Chang, E. C., Watkins, A., Banks, K. H. (2004). How Adaptive and Maladaptive Perfectionism Relate to Positive and Negative Psychological Functioning: Testing a Stress-Mediation Model in Black and White Female College Students. *Journal of Counseling Psychology*, 51(1), 93–102.
- Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of personality assessment*, 49(1), 71–75.
- Frost, R. O., Lahart, C. M., Rosenblate, R. (1991). The development of perfectionism: A study of daughters and their parents. *Cognitive therapy and research*, 15(6), 469–489.
- Frost, R. O., Marten, P., Lahart, C., Rosenblate, R. (1990). The dimensions of perfectionism. *Cognitive therapy and research*, 14(5), 449–468.
- Fujita, F., Diener, E. (2005). Life satisfaction set point: stability and change. *Journal of personality and social psychology*, 88(1), 158.
- Gigantesco, A., Fagnani, C., Toccaceli, V., Stazi, M. A., Lucidi, F., Violani, C., Picardi, A. (2019). The Relationship Between Satisfaction With Life and Depression Symptoms by Gender. *Frontiers in Psychiatry*, 10(419), 1–9.
- Gilman, R., Ashby, J. S., Sverko, D., Florell, D., Varjas, K. (2005). The relationship between perfectionism and multidimensional life satisfaction among Croatian and American youth. *Personality and individual differences*, 39(1), 155–166.
- Greblo, Z. (2012). Što se skriva iza pojma "perfekcionizam"? Povijest proučavanja i pregled različitih konceptualizacija perfekcionizma. *Psihologijske teme*, 21(1), 195–212.
- Hewitt, P. L., Flett, G. L. (1991). Perfectionism in the self and social contexts: Conception, assessment, and association with psychopathology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 456–470.
- Hill, R. W., Huelsman, T., Furr, R., Kibler, J., Vicente, B., Kennedy, C. (2003). A New Measure of Perfectionism: The Perfectionism Inventory. *Journal of personality assessment*. 82(1), 80–91.
- Hill, R. W., McIntire, K., Bacharach, V. R. (1997). Perfectionism and the big five factors. *Journal of social behavior and personality*, 12(1), 257.
- Karlović, D. (2017). Depresija: klinička obilježja i dijagnoza. *Medicus*, 26 (2), 161–165.

- Letić, N. (2012). *Psihopatologija djece i adolescenata*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Palmore, E., Luikart, C. (1972). Health and Social Factors Related to Life Satisfaction. *Journal of Health and Social Behavior*, 13(1), 68.
- Riley, M. W., Foner, A. (Eds.). (1968). *Aging and society: An inventory of research findings*. Russell Sage Foundation.
- Shin, D. C., Johnson, D. M. (1978). Avowed happiness as an overall assessment of the quality of life. *Social Indicators Research*, 5, 475–492.
- Stober, J. (1998). The Frost Multidimensional Perfectionism Scale revisited: More perfect with four (instead of six) dimensions. *Personality and individual differences*, 24(4), 481–491.
- Stumpf, H., Parker, W. D. (2000). A hierarchical structural analysis of perfectionism and its relation to other personality characteristics. *Personality and Individual Differences*, 28, 837–852.
- Vukadin, I., Novak, M., Križan, H. (2016). Zadovoljstvo životom: individualna i obiteljska perspektiva. *Kriminologija & socijalna integracija*, 24(1), 84–115.
- World Health Organization (1992). *The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders: clinical descriptions and diagnostic guidelines*. Geneva: World Health Organization.

Mladen Vasić

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

PERFECTIONISM AND DEPRESSION RELATIONS WITH SATISFACTION WITH LIFE IN STUDENTS

Summary

This research has a character of a systematic non-experimental research and it is conceived and realised with the purpose to examine relations of perfectionism and depression with satisfaction with life in students. Perfectionism is defined as setting standards too high to reach, followed by critical self-evaluation, and is seen as multidimensional construct composed of next six dimensions: concern about mistakes (CM), personal standards (PS), parental expectations (PE), parental criticism (PC), doubts about actions (DA) and organization (OP). Second variable in this research is depression which is defined as emotional state marked by great sadness, a sense of worthlessness and guilt, lost of appetite or interest in usual activities. Last variable is satisfaction with life which is defined as global satisfaction with life assessment according to ones criteria.

The main problem of the research relates to examining relations between perfectionism dimensions, symptoms of depression and satisfaction with life in students. Theoretical and practical goals have been set, where theoretical goal refers to examining relations between dimensions of perfectionism, symptoms of depression and satisfaction with life in students and is realized through hypothesis testing, while practical goal refers to work with people with expressed perfectionism on changing thought patterns and environment perception with an aim of preventing the onset of depressive symptoms and improving life satisfaction as well as mental health in general. The research was conducted on a sample of N=169 students, age between 18 and 26 while the average age of the examinees was 22.

Based on the results gained from the research three conclusions can be drawn. First one refers to the fact that examinees of this research are not satisfied with life in general, which is explained through belonging to the category of fourth-year students who are under great pressure due to obligations related to studying as well as for the future after college. Second one refers to results that imply that satisfaction with life did not correlate with only one dimension of perfectionism, that is personal standards (PS). And third and the last one are results indicating that there is correlation between symptoms of depression and satisfaction with life in students, which is explained through developing and the way of life in country like Bosnia and Herzegovina.

Key words: perfectionism, depression, satisfaction with life, students, correlation

Татјана Чавић*

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет

Катедра за психологију

ИСПИТИВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗБЈЕГАВАЊА ОПАСНОСТИ И АПСОРПЦИЈЕ СА СТАВОМ О ПОШТОВАЊУ ДРУШТВЕНИХ НОРМИ

Друштво је организован скуп људи гдје се стварају правила којима се уређују међусобни односи, усмјерава се и контролише понашање појединца. Начин на који се неко облачи, једе, чак и шта осјећа, све ово људи раде према неписаним правилима која су интернализована у толиком степену да се више и не примјећују. Та правила се називају друштвене норме. Али зашто појединац поштује друштвене норме? То би се могло објаснити јаким механизмима одобравања и награђивања понашања која су у складу са поштовањем норми, док се она понашања која нису у складу са нормама кажњавају. Познато је да друштвене норме утичу на формирање ставова о многим појавама, али исто тако се формирају ставови о друштвеним нормама и њиховом поштовању. С обзиром на то да на формирање ставова утичу карактеристике личности појединца, у овом истраживању је разматран однос двије димензије личности по Телегену – избјегавање опасности и апсорпција, са ставом о поштовању друштвених норми. Проблем истраживања је формулисан као испитивање релација избјегавања опасности и апсорпције са ставом о поштовању друштвених норми. Узорак испитаника чине студенти Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, а метод истраживања је систематско-емпиријски неекспериментални. Првенствено је приказана дистрибуција става о поштовању друштвених норми, а након тога повезаност избјегавања опасности и апсорпције са наведеним ставом.

Кључне ријечи: став о поштовању друштвених норми, избјегавање опасности, апсорпција

УВОД

С обзиром на тему, у истраживању је направљен краћи осврт на дефинисање појма става као и компоненти става. Многи су аутори који су покушали да дефинишу појам става. Према Јунговом [Jung] (1923) схватању став представља спремност појединца да се понаша и реагује на одређен начин. Касиопо и Бернтсон [Cacioppo, Berntson] (1994) су под ставом подразумевали општа и трајна осјећања, која могу бити повољна или неповољна, према неком стимулусу. Олпорт [Allport] је дао дефиницију коју су многи

* tatjanacavic210@gmail.com

прихватили и та дефиниција се и данас интензивно користи у многим уџбеницима (Kostić, 2018). Према Олпорту (1935: 803) под ставом треба подразумевати „ментално и неурално стање спремности, формирано кроз искуство, а које има директивни и динамички утицај на одговор појединца у вези са свим објектима и ситуацијама са којима је у вези“. Али његова дефиниција није нагласила аспект који се односи на сложеност става, односно когнитивне, афективне и конативне функције које истичу Креч, Кречфилд и Балаки [Krech, Crutchfield, Ballachey] (1972). Према дефиницији Креча, Кречфилда и Балакија (1972: 185) став представља „трајни систем позитивних или негативних оцењивања, емотивних стања и делатних тенденција за или против у односу на одређени друштвени објекат“. Под афективном компонентом подразумева се емоционални одговор усмјерен ка објекту о којем имамо одређени став док се под когнитивном подразумева процјена ентитета који садржи мишљење појединца о неком објекту (Jain, 2014). Конативна компонента се посматра као вербална или невербална бихевиорална тенденција појединца и састоји се од акција или видљивих одговора који су резултат објективних ставова (Wicker, 1969). Познато је да на формирање ставова утичу бројни фактори међу којима су и особине личности, па су у овом истраживању испитане релације особина личности избјегавања опасности и апсорпције са ставом о друштвеним нормама.

Избјегавање опасности је једна од три димензије темперамента које су предложене у Клонинцеровој теорији темперамента и карактера (Abrahams, Yune, Kim, Jeon, Han, Hwang, Sung, Lee, Lyoo, 2004). Избјегавање опасности као и тражење новости су карактерне особине повезане с приближавањем или избјегавањем мотивацијских кругова који се заснивају на интегритету (Laricchiuta, Petrosini, Piras, Cutuli, Macci, Picerni, Spalletta, 2013). Елиот [Elliot] (2008) избјегавање опасности или избјегавајући темперамент дефинише као општу осјетљивост на позитивне или негативне подстицаје, који су праћени опажајном будношћу и предиспозицијом понашања према таквим подстицајима. Особе које постижу висок скор на овој димензији не уживају у узбуђењу које произилази из опасних ситуација и авантура и избјегавају такве ситуације, док су склоне сигурнијим ситуацијама чак и у ситуацијама када су досадне. Док низак скор указује на особу склону авантурама, ризичном понашању и која ужива у узбуђењу које произилази из таквих ситуација, и склону да се изложи нападу или повреди (Smederevac, Mitrović, 2006).

Када је у питању друга варијабла, апсорпција је била релативно занемарена димензија личности, иако је релевантна за низ психолошких феномена и процеса (Roche, McConkey, 1990). Телеген и Аткинсон [Tellegen, Atkinson] (1974) под апсорпцијом подразумевају спремност да се доживи дубоко укључивање, појачан осјећај стварности објекта пажње, несавладивост нормално ометајућих догађаја и процјена информација на неконвенционалан начин. Телеген (1981) је наставио да побољшава конструкт апсорпције и тврдио је да апсорпција представља диспозицију за постојање епизода укључености пажње, као и то да је то интерактивна функционална јединица (Tellegen, 1981). Иако је Телеген (1981) оригинално испитивао само апсорпцију, имагинативна укљученост и отвореност ка искуству су директно релевантне за конструкт (Roche, McConkey, 1990) гдје је Хилгард [Hilgard] (1979) замислила имагинативно укључивање као рецептивност, а отвореност ка искуству као укидање тестирања стварности и сужавање или ширење свијести. Особе које постижу високе скорове описују се као емотивно осјетљиви на призоре, склони су да мисле у сликама, лакше прихватају спољашњу стимулацију. Лако призивају живописна искуства, сјећања и призоре и могу доживљавати епизоде промијењених стања свијести. Низак скор карактерише теже препуштање машти и сензорним искуствима и неспремни су да се одрекну референтног оквира (Smederevac, Mitrović, 2006).

Ранија одређења друштвених норми су присутна код многих научних дисциплина, па тако и код психологије, првенствено социјалне психологије. Аш [Asch] (1955) је друштвене норме дефинисао као начине размишљања, осјећања и понашања које перципирају прихватљивима чланови неке друштвене групе. Турјачанин [Turjačanin] (2014: 62) наводи да су друштвене (социјалне) норме „стандардна, односно прихватљива увјерења вриједности и понашања карактеристична за одређену друштвену групу“ и да се оне односе на понашања за које чланови одређене групе сматрају да су прикладна. Постоји велики број дефиниција, међутим, већина се слаже у томе да се друштвене норме морају разликовати од низа других сродних феномена. Прије свега их треба разликовати од моралних норми. Неке моралне норме су консеквенцијалистичке, односно гледа се само на посљедице док мотиви нису толико битни. Затим се друштвене норме разликују од законских, правних норми. Правне норме спроводе стручњаци који то раде из властитог интереса, јер ће највјероватније изгубити посао уколико их не спроводе. Насупрот томе, друштвене норме спроводе и чланови заједнице, али не увијек

из властитог интереса, и разликују се од приватних норми односно правила које појединац сам себи одређује (Elster, 1989).

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Проблем истраживања

Проблем истраживања се односи на испитивање релација избјегавања опасности и апсорпције са ставом о поштовању друштвених норми.

Циљеви истраживања

Теоријски (научни) циљ истраживања се односи на испитивање и утврђивање веза између испитиваних варијабли, те доношење закључака који ће допринијети сазнањима о формирању става о поштовању друштвених норми.

Практични циљ се односио на кориштење добијених резултата за даља истраживања која се односе на став о поштовању друштвених норми чији би циљ био утврђивање његових фактора формирања, али и посљедица у понашању.

Хипотезе истраживања

X1: Дистрибуција става о поштовању друштвених норми статистички значајно одступа од нормалне расподеле и то у правцу испољавања позитивнијег става. Наведена хипотеза се ослања на истраживање које је спровела Костић (2013) у ком је утврђено да дистрибуција става о вриједности живота у складу са друштвеним нормама статистички значајно одступа од нормалне расподеле и то у правцу испољавања позитивнијег става.

X2: Не постоји статистички значајна повезаност између избјегавања опасности и става о поштовању друштвених норми.

X3: Не постоји статистички значајна повезаност између апсорпције и става о поштовању друштвених норми.

Узорак истраживања

Узорак истраживања је пригодан, обухвата 127 испитаника и чине га студенти чија се старосна доб креће од 19 до 30 година. Просјечна старост испитаника је 22 године. Структура узорка према полу није уједначена, мањи је број мушких испитаника, па је генерализација на осталу популацију онемогућена. Узорак овог истраживања је представљен у Табели 1.

Табела 1. Карактеристике узорка истраживања

<i>Пол</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Мушки	33	25.98
Женски	94	74.02
<i>Мјесто становања</i>		
Село	23	18.11
Приградско насеље	14	11.00
Град	90	70.89
<i>Факултет</i>		
Природне науке	46	36.22
Друштвене науке	81	63.78

Инструменти истраживања

1) упитник за прикупљање података о социјално-статусним карактеристикама испитаника (године старости, пол, мјесто становања, факултет, година студија);

2) скала става о поштовању друштвених норми је преузета и конструисала је Костић (2013). Садржи 10 тврдњи и све су позитивне, а поузданост је износила $\alpha = .79$. У овом истраживању је провјерена поузданост и износи $\alpha = .86$.

3) скала за испитивање избјегавања опасности представља субскалу ИПИП-ове јавне верзије „Multidimensional Personality Questionnaire“ (MPQ; Tellegen, 1995/2003), преузето са: <https://ipip.ori.org/newMPQKey.htm>). Петостепена је ликертовог типа. Садржи 10 тврдњи (3 позитивне и 7 негативних), а поузданост је задовољавајућа ($\alpha = .80$). Поузданост скале у овом истраживању износи $\alpha = .85$. Употребом Колмогоров-Смирновљевог теста утврђено је да дистрибуција избјегавања опасности одговара нормалној расподјели ($st = .05$, $p = .20$). На основу негативне вриједности скјуниса ($Sk = -.08$) могуће је закључити да се резултати групишу око виших вриједности, односно, у правцу испољавања вишег нивоа избјегавања опасности. Вриједност аритметичке

средине избјегавања опасности износи $AS = 31.44$, стандардна девијација је $SD = 7.34$, а куртозис је $Ku = -.15$.

4) Скала за испитивање апсорпције представља субскалу ИПИП-ове јавне верзије „Multidimensional Personality Questionnaire“ (MPQ; Tellegen, 1995/2003), преузето са: <https://ipip.ori.org/newMPQKey.htm>). Петостепена је ликертовог типа. Садржи 10 тврдњи (6 позитивних и 4 негативне), а поузданост је задовољавајућа ($\alpha = .78$). Употребом Колмогоров-Смирновљевог теста утврђено је да дистрибуција апсорпције статистички значајно одступа од нормалне расподеле ($st = .12$, $p = .00$). На основу негативне вриједности скјуниса ($Sk = -.53$) могуће је закључити да се резултати групишу око виших вриједности, односно, у правцу испољавања вишег нивоа апсорпције. Вриједност аритметичке средине апсорпције износи $AS = 31.54$, стандардна девијација је $SD = 4.14$, а куртозис је $Ku = .17$.

Дескриптивне карактеристике и нормалност дистрибуције става о поштовању друштвених норми

У Табели 2 су представљени дескриптивни показатељи одговора испитаника на скали става о поштовању друштвених норми.

Табела 2. Дескриптивне карактеристике и нормалност дистрибуције става о поштовању друштвених норми

	Min	Max	M	SD	Sk	Ku	Колмогоров-Смирнов тест	p_{k-s}
Став о поштовању друштвених норми	11	48	29.55	7.83	-.23	-.28	.06	.20

Анализом добијених резултата закључује се да дистрибуција става о поштовању друштвених норми одговара нормалној расподели. Негативна вриједност скјуниса ($Sk = -.23$) указује на груписање података око виших вриједности али значајност Колмогоров-Смирновљевог теста ($p = .20$) показује да не постоји статистички значајно одступање од нормалне расподеле. Аритметичка средина износи $M = 29.55$ уз вриједност стандардне девијације $SD = 7.83$.

Поступци кориштени за обраду података

Будући да дистрибуција става о поштовању друштвених норми статистички значајно не одступа од нормалне расподеле, у истраживању је кориштена параметријска статистика. Приликом обраде података за анализу дистрибуције става о друштвеним нормама кориштена је дескриптивна статистика која укључује аритметичку средину, стандардна девијацију, скјунис и куртозис, Колмогоров-Смирновљев тест за испитивање нормалности дистрибуције.

За испитивање повезаности између избегавања опасности, чија дистрибуција одговара нормалној расподјели, и става о друштвеним нормама кориштен је Пирсонов коефицијент корелације. За испитивање повезаности између апсорпције, чија дистрибуција одступа од нормалне расподеле, и става о друштвеним нормама кориштен је Спирманов коефицијент корелације.

Обрада података је вршена SPSS 20 пакетом.

ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Релације избегавања опасности и става о поштовању друштвених норми

У Табели 3 су представљене релације избегавања опасности са ставом о поштовању друштвених норми. С обзиром на то да и дистрибуција избегавања опасности и дистрибуција става о поштовању друштвених норми одговарају нормалној расподјели, коришћен је параметријски статистички поступак. За утврђивање наведених релација коришћен је Пирсонов коефицијент корелације.

Табела 3. Релације између избегавања опасности и става о поштовању друштвених норми

	г	р
Избегавање опасности*став о друштвеним нормама	.13	.16

У истраживању су испитиване релације између избегавања опасности и става о поштовању друштвених норми. Пирсонов коефицијент указује на то да не постоји статистички значајна повезаност између избегавања опасности и става о поштовању

друштвених норми ($r = .13$, $p = .16$). Резултатима који су представљени у Табели 3 друга хипотеза: „Не постоји статистички значајна повезаност између избјегавања опасности и става о поштовању друштвених норми“, је потврђена.

Релације апсорпције и става о поштовању друштвених норми

У Табели 4 су приказане релације избјегавања опасности и става о поштовању друштвених норми. С обзиром на то да дистрибуција апсорпције одступа од нормалне расподеле, а дистрибуција става о поштовању друштвених норми одговара нормалној расподјели, приликом испитивања релација апсорпције и става о друштвеним нормама кориштен је непараметријски статистички поступак. За утврђивање наведених релација кориштен је Спирманов коефицијент корелације.

Табела 4. Релације између апсорпције и става о поштовању друштвених норми

	r_s	p
Апсорпција*став о друштвеним нормама	.004	.96

Испитане су релације између апсорпције и става о поштовању друштвених норми. Добијени резултати су представљени у Табели 4 на основу којих се може увидјети да не постоји статистички значајна корелација између испитиваних варијабли ($r_s = .004$, $p = .96$). Трећа хипотеза о повезаности апсорпције и става о поштовању друштвених норми је потврђена.

Дискусија о резултатима

Прва хипотеза истраживања је гласила: „Дистрибуција става о поштовању друштвених норми статистички значајно одступа од нормалне расподеле и то у правцу испољавања позитивнијег става“. Ова хипотеза није потврђена. С обзиром на то да друштвене норме представљају начине размишљања, осјећања и понашања која су карактеристична за одређену групу (Asch, 1955), те да се оне интернализују код појединца кроз механизме одобравања и награђивања понашања која су у складу са њима, за очекивати је да испитаници у највишој мјери испољавају позитиван став о друштвеним нормама. Испољавање амбивалентнијег става о друштвеним нормама могуће је тумачити тиме што узорак испитаника чине студенти, који према својим

годинама припадају популацији позних адолесцената. За период адолесценције је карактеристично преиспитивање постојећих усвојених вриједности, критички однос према различитим друштвеним појавама и формирање идентитета. С обзиром на наведено, могуће је да испитаници, без обзира на механизме који дјелују приликом формирања друштвених норми, критички сагледавају њихово постојање генерално. Могуће је да преиспитују колико су друштвене норме адекватне, колико доприносе развоју и слободи појединца, па и њиховом личном развоју, слободи доношења одлука и могућности остварења животних циљева. Без обзира на то што кроз цјелокупан процес социјализације постоје механизми који утичу на то да појединац усваја и поштује друштвене норме, управо због развојних карактеристика популације којој припада узорак испитаника у истраживању је утврђено да су испитаници у највећој мјери испољавали амбивалентан став о поштовању друштвених норми.

С обзиром на недостатак истраживања у доступној литератури, друга хипотеза је била нулта и гласила је: „Не постоји статистички значајна повезаност између избјегавања опасности и става о поштовању друштвених норми“. Ова хипотеза је потврђена. Браун, Свракиц, Прцибек и Клонингер (1992) су дефинисали ову димензију као тенденцију да се интензивно одговори на подражаје уз учење како да се избјегне кажњавање. Особе које постижу висок скор на овој димензији не уживају у узбуђењу које произилази из опасних ситуација. С друге стране, особе које постижу нижи скор на скали избјегавања опасности уживају у узбуђењу које произилази из опасних ситуација. С обзиром на наведено, могуће је очекивати да би испитаници које карактерише виши скор избјегавања опасности испољавали позитивнији став о друштвеним нормама, јер оне управо и спречавају догађаје који би могли бити опасни по појединца. Међутим, утврђено је да је став о друштвеним нормама прилично уједначен код испитаника које карактерише висок ниво и које карактерише низак ниво избјегавања опасности. Наведено би било могуће тумачити тиме да се став о друштвеним нормама усваја кроз процес социјализације. И испитаници које карактерише висок скор на скали избјегавања опасности и испитаници које карактерише низак скор на скали избјегавања опасности су кроз процес социјализације усвајали информације о неопходности поштовања друштвених норми. Оне служе као оријентир понашања. Управо због учења које се одвија кроз процес социјализације и једни и други испољавају сличан став о поштовању друштвених норми.

Трећа хипотеза, као и друга, је нулта и гласила је: „Не постоји статистички значајна повезаност између апсорпције и става о поштовању друштвених норми“. И ова хипотеза

је потврђена. Ворен [Warren] (2003) и многи други аутори сматрају да је кршење норми често синоним за иновацију и креативност које карактеришу особе са високим скором на апсорпцији, и да су неопходне за успјех. С друге стране познато је да свака особа од рођења прикупља информације о свијету око себе и организује их у један велики систем утисака, и када се ради о особама које постижу низак скор на апсорпцији, оне примјењују те прикупљене информације, рационално мисле и воде се логиком, и свјеснији су снаге друштвених санкција услед непоштивања друштвених норми. Према наведеним карактеристикама могуће је очекивати да би особе које карактерише виши скор на скали апсорпције могао карактерисати негативнији став о поштовању друштвених норми, док би особе са нижим скором на скали апсорпције могао карактерисати позитивнији став о поштовању друштвених норми. Међутим, утврђено је да не постоји статистички значајна повезаност између апсорпције и става о поштовању друштвених норми. Наведено је могуће тумачити тиме да и једни и други припадају истој друштвеној групи, као и популацији. И једни и други су имали сличне социјализацијске поруке и карактеришу их сличне развојне карактеристике. Управо због учења које се одвија кроз процес социјализације није утврђена статистички значајна повезаност између апсорпције и става о поштовању друштвених норми.

Препоруке за будућа истраживања

Било би пожељно у будућим истраживањима обухватити неке варијабле које се односе на неке социјално-статусне карактеристике као што су године, мјесто живљења и материјални статус како би се потврдила или оповргнула наведена констатација. Такође је узорак истраживања био релативно мали, неуједначен по полу и чинили су га само студенти, па је пожељно да се узорак испитивања прошири и на остатак популације која је културолошки разнолика, укључујући и млађе и старије генерације. Осим наведеног, с обзиром на популацију и развојне карактеристике испитаника који су узети у обзир приликом спровођења овог истраживања било би пожељно сагледати и неке аспекте који се односе на формирање идентитета, однос према ауторитету и стил васпитања који родитељи примјењују (или су примјењивали) према испитаницима. Наведено би представљало независне варијабле приликом испитивања става о поштовању друштвених норми.

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

- Abrahams, K. Y., Yune, S. K., Kim, S. J., Jeon, H. J., Han, S. J., Hwang, J., Sung, Y. H., Lee, K. J., Lyoo, I. K. (2004). Trait and state aspects of harm avoidance and its implication for treatment in major depressive disorder, dysthymic disorder, and depressive personality disorder. *Psychiatry and clinical neurosciences*, 58(3), 240–248.
- Allport, G. W. (1935). Attitudes. U C. Murchinson (ur.), *A Handbook of Social Psychology* (str. 798–844). Worcester, MA, US: Clark University Press.
- Asch, S. E. (1955). Opinions and social pressure. *Scientific American*, 193(5), 31–35.
- Brown, S.L., Svrakic, D.M., Przybeck, T.R., Cloninger, C.R., (1992). The relationship of personality to mood and anxiety states: a dimensional approach. *Journal of psychiatric research*, 26(3), 197–211.
- Cacioppo, J. T., Berntson, G. G. (1994). Relationship between attitudes and evaluative space: A critical review, with emphasis on the separability of positive and negative substrates. *Psychological bulletin*, 115(3), 401–423.
- Elliot, A. J. (2008). Approach and avoidance motivation. U: A. J. Elliot (ur.) *Handbook of approach and avoidance motivation* (str. 3–14). New York: Psychology press.
- Elster, J. (1989). Social norms and economic theory. *Journal of economic perspectives*, 3(4), 99–117.
- Hilgard, J. R. (1979). Personality and hypnosis: A study of imaginative involvement (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Jain, V. (2014). 3D model of attitude. *International journal of advanced research in management and social sciences*, 3(3), 1–12.
- Jung, C. G. (1923). *The psychological types: The psychology of individuation*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. Ltd. New York: Harcourt, Brace and Company inc.
- Kostić, N. (2013). Psihosocijalni izvori društvenih i ličnih vrijednosti. Neobjavljena doktorska disertacija. Pale: Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet.
- Kostić, N. (2018). *Pojam stava i mogućnost mjerenja stava o obrazovanju*. Pale: Dis-Company.
- Krech, D., Crutchfield, R. S., Ballachey, E. L. (1972). *Pojedinac u društvu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Laricchiuta, D., Petrosini, L., Piras, F., Cutuli, D., Macci, E., Picerni, E., Spalletta, G. (2013). Linking novelty seeking and harm avoidance personality traits to basal ganglia: volumetry and mean diffusivity. *Brain structure and function*, 219(3), 793–803.
- Roche, S. M., McConkey, K. M. (1990). Absorption: Nature, assessment, and correlates. *Journal of personality and social psychology*, 59(1), 91–101.
- Smederevac, S., Mitrović, D. (2006). Ličnost: Metodi i modeli. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Tellegen, A. (1981). Practicing the two disciplines for relaxation and enlightenment: Comment on “Role of the feedback signal in electromyograph biofeedback: The relevance of attention” by Qualls and Sheehan. *Journal of experimental psychology: General*, 110(2), 217–226.

- Tellegen, A., Atkinson, G. (1974). Openness to absorbing and self-altering experiences ("absorption"), a trait related to hypnotic susceptibility. *Journal of abnormal psychology*, 83(3), 268–277.
- Turjačanin, V. (2014). Socijalna psihologija etničkog identiteta. Banja Luka. Preuzeto 20.10.2019. godine sa https://www.researchgate.net/publication/282851305_What_are_social_norms_How_are_they_measured
- Warren, D. E., 2003. Constructive and destructive deviance in organizations. *Academy of management review* 28, 622–632.
- Wicker, A. (1969). Attitudes versus actions: The relationship of verbal and overt behavioral responses to attitude objects. *Journal of social issues*, 25(4), 41–78.

Tatjana Čavić

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

EXAMINATION OF HARM AVOIDANCE AND ABSORPTION RELATIONS WITH ATTITUDE TOWARDS RESPECT OF SOCIAL NORMS

Summary

This research has a character of a systematic non-experimental research and it is realized with the purpose to examine relations of harm avoidance, absorption and respect of social norms. The main problem of the research relates to examining relations of harm avoidance and absorption with attitude towards respect of social norms. First variable is harm avoidance and it is defined as sensitivity to both positive and negative stimuli, which are followed by perceptual alertness and predisposition to behavior due to such stimuli. Second variable is absorption and it is defined as willingness to experience strong involvement and amplified sense of reality of the attention object, the invincibility of disruptive events and the evaluation of information in an unconventional way. Third and the last variable is social norms which represents the ways of thinking, feeling and behavior which is perceived as acceptable by members of a social group.

The research was conducted on a sample of N=127 university students, age between 19 and 30 while the average age of the examinees was 22. There was N=94 (74.2%) female examinees and N=33 (25.9%) male examinees. Based on the results gained from the research three conclusions can be drawn. First one refers to the fact that examinees of this research are ambivalent in expressing attitude towards social norms. In other words, the attitude is not completely positive or negative, that is, it is both positive and negative. Second one refers to results that imply that higher scores on harm avoidance correlate with positive attitude towards social norms which is explained through the fact that social norms prevent events that could be dangerous for the individual. And the third one refers to results indicating that individual with higher scores on absorption will not have negative attitudes towards respect of social norms. This can be explained through the fact that all examinees belong to the same social group as the population.

Key words: attitude towards respect of social norms, harm avoidance, absorption

ФИЛОЗОФИЈА, ГЕОГРАФИЈА,
СОЦИОЛОГИЈА,
КОМУНИКОЛОГИЈА

Станислав М. Томић*

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет

Катедра за социологију

СОЦИО-КУЛТУРНЕ ФУНКЦИЈЕ ХУМОРА И САТИРЕ

Иако су по много чему судећи и хумор и сатира поприлично сложене појаве, у нашем доживљају друштвене стварности њихов смисао се често, а некада и врло грубо, редукује. Обично хумор остаје у оквирима забаве или разоноде, иако је то само једна у низу друштвених функција које посједује.

Стога, задатак аутора у овом раду јесте да покуша да представи хумор и сатиру у нешто ширем контексту, анализирајући управо њихове социо-културне функције. Рецимо, у овом случају хумор ће се представити као феномен који утиче на смањење напетости у друштвеним односима, затим фактор који доприноси ефикаснијем трансферу информација, средство социјализације, те детектор друштвених аномалија.

Поврх свега, указаће се и на везу између сатире и политичке културе, што овој теми даје додатни значај и актуелност, нарочито када је у питању наше друштво.

Кључне ријечи: хумор, сатира, одушак, комуникација, критика, забава, социјализација.

УВОД

Чувени ирски књижевник и сатиричар, Џонатан Свифт, рекао је за хумор да је то *појас за пливање ријеком живота*. Марк Твен, гле, тврди да *људска раса има само једно ефектно оружје и то је смијех*. Из тога се јасно назире значај хумора на индивидуалном плану, али се у томе пак не исцрпљује у потпуности његова улога. Ако пођемо од тога да „нема комичних предмета, има само комичних релација, којима су једноставно неки објекти и субјекти склонији од других“ (Ženet, 2002: 154), у тој релационој природи хумора и сатире наћи ћемо платформу за позиционирање њиховог социјалног дејства, јер су релације заправо лајтмотив науке о друштву.

Иако је простор Босне и Херцеговине по много чему интересантан са становишта хумора и сатире, у Републици Српској па и читавој Босни и Херцеговини, чини се, мало је релевантних студија чији су предмет хумор и сатира. Да би се ту и те како имало шта истраживати, свједочи, на примјер, двотомно дјело Енеса Ченгића, *Томићев хумор и збиља*, које је крајем осамдесетих година прошлог вијека објављено у Загребу. С друге

* stanislav_t@yahoo.com

стране, сатира је несумњиво дио културе овог поднебља, почев од народног предања преко сатиричног стваралаштва Петра Кочића, рецимо, па све до модернијих облика хумористичко-сатиричног израза у телевизијском формату какав је *Топ листа надреалиста*. Дакле, није по сриједи недостатак материјала, кога на овим просторима очигледно има у изобиљу, већ, прије би се рекло, недовољна заинтересованост академских структура, узрокована вјероватно ставом, или, можда боље речено, предрасудом о међусобној искључивости сериозности и хумора. Хумор и сатира изгледа дијеле судбину умјетности у начелу, према којој се наука обично односи као према ономе што није истинито, па самим тим и недостојно њеног напора. *Сви знамо да умјетност није истина*, каже Пабло Пикасо, али у наставку поентира: *Умјетност је лаж која нас наводи да откријемо истину*.

Да хумор и сатира заиста нису тако честа тема различитих научних рефлексија, додатно појачава утисак да чак и када се посматрају кроз научну оптику, тај поглед се углавном задржава у домену естетичке и књижевно-теоријске или понекад психолошко-педагошке анализе. Томе, штавише, треба додати и једну антрополошку визуру у којој је човјек представљен као једино биће које се смије. Или, можда још, ријечи Фјодора М. Достојевског: *Човјек се највише открива кроз начин на који се смије*. Међутим, друштвени карактер хумора и сатире остаје недовољно расвјетљен, пренебрегнут он и даље стопа на магистрали нашег академски профилисаног стремљења. Према томе, скоро без резерве, можемо рећи да на нашим просторима и даље остаје јако мали број чланака и студија који апострофирају друштвену улогу хумора и сатире, односно пројектују њихов социолошки смисао. Стога, овим радом покушаћемо да испослужемо, за почетак, нешто шире виђење феномена хумора и сатире, разматрајући њихове социо-културне функције. На тај начин, желимо да овим општим оквиром, успоставимо једну теоријску базу за нека будућа истраживања конкретних, парадигматичних хумористичко-сатиричних остварења, а таква истраживања напосљетку не треба да имају за циљ само развој социолошког мишљења у Републици Српској већ и својеврсну афирмацију културе Срба у Босни и Херцеговини.

ПОХОД НА ДЕФИНИЦИЈУ

Покушај дефинисања хумора и сатире подсјећа помало на комични покушај дохватања мјесеца у сторији Бранка Ћопића, *Поход на мјесец*, из збирке прича *Баишта сљезове боје*. Желимо у ствари рећи да хумор и сатира некако измичу самој дефиницији. Но, упркос тој научно-појмовној „неухватљивости“, ми ћемо се, ипак, потрудити да дамо неке појмовне координате хумора и сатире како бисмо одредили теоријски оквир за даља разматрање њихове социјане функционалности. На тај начин, кренувши од етимологије ријечи *хумор* откривамо најприје њено медицинско поријекло. Заправо, у латинском језику ријеч хумор изворно значи, *влажност, течност, сок*.

Наиме, средњовековна и ренесансна учења објашњавала су различите температуре, у духу Хипократове и Галенове традиције, као мешавину основних особина 'елемената' и главних 'хумора' у телу: крви, жучи, слузи и црне жучи. Нарушавање хармоније животних сокова и преовлађивање једног хумора сматрано је истовремено за предуслов болести и подлогу настраности. Отуд је реч *хумор* добила поред физиолошког и једно психолошко значење: *добар*, односно *лош хумор* означавао је човеково расположење. [...] Образовање модерног појма хумора ишло је путем разликовања појаве од њене физиолошке подлоге; за разлику од разних 'ћошкастих' људи, који нису ни свесни своје ексцентричности, као носиоци хумора показују се људи који су свесни својих и туђих настраности и налазе увесељење у томе да откривају те настраности. Хуморист није више смешан човек, особенак као што су га дефинисали трактати из 18. в. већ човек који има смисао за смешно и који оно што је смешно уме да показује другима (*Rečnik književnih termina*, 1986: 253).

Одређивање појма хумора у литератури обично прати његово разликовање од смијеха, ироније и комичног. Долази се у првом реду до закључка да хумор и смијех нису међусобно условљени, тј. да смијех није нужни катализатор хумора. Овдје, ипак, нисмо у прилици да детаљније приказујемо све те дистинкције. Уосталом споменуте појмовне корелације нису тако једноставне како нам се наизглед чини, напротив, поприлично су сложене, али ми, ето, можемо понудити нека општа запажања.

Значајно место у култури и уметности заузима хумор. Тачније речено: хумор се у култури и умјетности јавља у различитим видовима и знатно утиче на уметнички ефекат одговарајућих творевина. Такви су видови: сатира, иронија, црни хумор, виц, сарказам, карикатура, скерцо и многи други. Хумор носи са собом извесне специфичности везане за ону грану културе и уметности у којој се јавља. Тако, на пример, постоје извесне одлике хумора везане за говорништво, неке које се јављају у сатиричној књижевности и сликарству, гротеска у глуми и балету, шаљиви комади у оперетама, пантомима, имитирање и пародирање у позоришту и циркусу и тако даље. И баш због те сложености хумор је веома тешко дефинисати на задовољавајући начин (Пић, 1978: 253).

Хумор је био предмет размишљања бројних мислилаца и теоретичара попут Платона, Аристотела, Томаса Хобса, Имануела Канта, Артура Шопенхауера, Сигмунда

Фројда, Анрија Бергсона, Михаила Бахтина, Жерара Женета, Умберта Ека и др. На основу њихових увида искристалисале су се теорије о хумору, што опет на свој начин потврђује комплексност његовог дефинисања. Спомиње се, рецимо, *теорија супериорности* којом се хумор веже за осјећај надмоћи и тријумфа. Затим, *теорија одушка* у смислу опуштања и ослобађање од притиска, те *теорија инконгруенције* која у хумору види интелектуалну, а не само емотивну реакцију, па се хумор тиче контраста у односу на правила и систем (Morreall, 1983). Неке елементе ових теорија извјесно ћемо препознати када буде било ријечи о друштвеним функцијама хумора и сатире. Штавише, већ у теорији супериорности можемо наслутити њихову социјалну, у теорији одушка психоаналитичку, а у теорији инконгруенције когнитивну црту.

Када је у питању сатира, она „означава књижевно дјело у коме је на подручјив и духовит начин изражена оштра осуда једног друштва или људских мана. Њен основни циљ је да укаже на друштвене или моралне слабости, пороке и злоће, да их *извргне руглу и подсмјеху* и да на тај начин допринесе њиховом отклањању“ (*Rečnik književnih termina*, 1986: 694). Надаље, „термин сатира је дошао од одговарајуће латинске речи *satura*, која је првобитно означавала засићеност односно зделу пуну разноврсног воћа, обиље. Касније је тај термин почео да се употребљава у смислу књижевне или уметничке творевине, која се подсмева или руга негативним појавама у друштву, са циљем да такве негативне појаве онемогући, ублажи или искорени. Стога сатира врло често има дидактички тј. поучни карактер, мада то није њена једина одлика“ (Плић, 1978: 258).

Пошто смо се бар донекле дотакли оба кључна појма, сада коначно можемо да пређемо на главну ствар.

СОЦИО-КУЛТУРНЕ ФУНКЦИЈЕ ХУМОРА

Као што смо видјели феномен хумора ипак није остао потпуно незапажен у хоризонту европске мисаоне традиције. По неким најзначајнију студију и незаобилазну литературу за проблем хумора дао је Анри Бергсон [Bergson]. Колико је његово дјело у том погледу било утицајно јасно нам је из следећег:

У руци нам је 233. – није грешка: две стотине тридесет треће! – француско издање књиге Анрија Бергсона "Смех" (*Le rire*) у којој овај савремени француски филозоф (1859–1941) расправља о значењима комичног, о томе шта значи смех и шта се налази у основи онога што се назива *смешним*. Већ и сама чињеница о броју издања говори довољно о значају теме и занимању које се исказује за њу, али ако се томе дода да су се друштвеним функцијама хумора бавили и други угледни мислиоци, филозофи, психолози, социолози – Имануел Кант, Херберт Спенсер, Сигмунд

Фројд, Гертмен Легман, Јоханес Урцидил, Жан Фурастије – онда то још више поткрепљује мишљење да је смех једна од најзначајнијих димензија човекова живота. Уосталом, упозоравао је Бергсон, комике и нема изван онога што није чисто људско: 'Пејзаж може да буде леп, пријатан, узвишен, ружан или безначајан, али никада не може да буде смешан. Животињи ћемо се насмејати, али тек кад код ње откријемо нешто својствено човеку, или неки људски израз' (Димитријевић, 1999).

Издвојимо и саме Бергсонове ријечи и доћи ћемо до закључка да нас његова мисао наводи да размишљамо о друштвеним функцијама хумора. „Да бисмо разумјели смијех, треба га вратити у његову природну средину, а то је друштво; треба, прије свега, одредити његову корисну функцију, а та је функција друштвена. Таква ће бити, рецимо то већ сада, мисао водиља свих наших истраживања. Смијех мора да одговара извјесним захтјевима заједничког живота. Смијех мора имати друштвено значење“ (Bergson, 1958:10). Да смијех има друштвену димензију увиђа и Умберто Еко, назаобилазна фигура у изучавању теорија хумора. Умберто Еко примјећује да разумијевање хумора тражи познавање друштвених прилика једног времена. Игор Перишић [Perišić], аутор једне од ријетких студија о смијеху на нашем језику, реферишући на Екоов текст *Комично и правило* који је код нас објавио часопис *Књижевна критика*, 1984. године, у пријеводу Мирјане Јовановић, наводи:

Трагично и драматично су, за Екоа, универзални. 'Комично, с друге стране, делује у складу с временом у ком настаје, друштвом, културном антропологијом'. Лако је разумети филм *Раиомон* Акира Куросаве, али је тешко схватити зашто се Јапанци смеју. Да би се смејали Аристофану, па чак и Раблеу, потребно је знање о епистемама (природи и досегу знања средине, времена, расе...) у којима су стварали или која их је стварала. Па и у савремености, дакле у епистему у којој живимо постоји разлика између општељудског разумевања трагичности филма *Апокалипса сада* Френсиса Форда Кополе, док је за смејање Вудију Алenu потребно бити образован... (Perišić, 2010: 11).

Напокон, наш аутор, Милош Илић [Ilić], који је у својој *Социологији културе и умјетности* обрадио ову тему, упознаје нас са пет најважнијих социјално-културних функција хумора:

1. хумор служи као *средство смањивања односно повећања напетости у људском друштву* и истовремено као *средство успостављања психолошке равнотеже између 'озбиљног' и 'неозбиљног' дела живота*; 2. хумор, даље, служи као једно од средстава помоћу којих се повећава *ефикасност комуницирања у друштву*; 3. он омогућава да се *жигосу а евентуално и уклоне слабости које погађају друштво*; 4. значајна је функција хумора као *средства забаве и разоноде*; 5. и, најзад, као једна од функција и карактеристика хумора може се схватити тежња појединца или група да се помоћу хумористичког контактирања, *обезбеде против социјалне издвојености односно против изолације*. Тако се да запазити да готово свака друштвена група има по неког 'духовитог' представника, који 'засмејава' групу. Такве особе користе хумор да успоставе дубље и интимније контакте са осталим члановима групе и за њих је хумор, поред осталог, дубоко функционалан баш у том смислу“ (Ilić, 1978: 255).

Теорија одушка, коју смо већ спомињали, не остаје само на нивоу психолошког. Она, како ствари стоје, прелази и у сферу социолошке проблематике. „Стендал је у 19. веку писао да му се чини како се више шала направи у Паризу за једно једино вече него у целој Немачкој за месец дана!“ (Ђорђевић, 2011) Отуда не чуди, што у нашем истраживању наилазимо на још једно француско име, а то је Андре Мороа. „Мороа сматра да је циљ комичног да *спласне* извесне облике озбиљног који нас притискају и да нас ободри тиме што ће умањити њихов значај. Тиме се објашњава чињеница што човек воли да се подсмева свему ономе чега се боји: смрти, болести, лекарима, женама, љубави, браку, влади, величинама овог света“ (Плић, 1978: 256). Овим се пак не завршава низ француских мислилаца који тематизују ову функцију хумора. На њеном трагу је и Етјен Сурио [Souriau]: „Истински комично, комично у свом највишем облику, то јест поетично комично, уноси у живот врлину коју мистици називају Еутрапелијиним врлином. Другим ријечима одлуку да с радошћу прихватимо егзистенцију, и да се ослободимо цјелокупне тежине што нас притишће у овом нашем материјалном свијету“ (Souriau, 1961: 212).

Аристотел [Aristotel] у *Поетици* каже: „смешно је нека грешка или ругоба која не доноси бола и није погубна“ (Aristotel, 2008: 63–64). Занимљиво је да се дио *Поетике* чија је тема комедија, односно смијех, сматра изгубљеним. Потрагу за тим дијелом *Поетике* измаштао је Умберто Еко у свом чувеном роману *Име руже*, који са одређеног аспекта проблематизује феномен смијеха. „Можда је задатак човекољупца да наводи на смејање истини, да наводи истину *да се смеје*, јер једина истина јесте у томе да научимо како да се ослободимо нездраве страсти према истини“ (Еко, 2008: 494). Ова Екоова поента се може употријебити да се објасни једна врло важна друштвена улога смијеха. Дакако, овдје није у питању тежња за истином као таквом, већ екстрем, загрижена тежња која иде у крајност. Ту се отвара однос хумора и фундаментализма. Хумор стоји у обрнуто пропорционалном односу са фундаментализмом. Другим ријечима, што је више хумора у појединим групама и заједницама, мање ће бити фундаментализма, а што је више фундаментализма, мање је хумора. Са тог становишта се, на примјер, може посматрати случај терористичког напада на редакцију сатиричног часописа *Шарли ебдо* у Паризу, 2015. године.

Хумор, другим ријечима, доприноси смањењу тензија у друштву и утиче на степен његове конфликтности. Када говори о усмјерености комичног на правила, Умберто Еко запажа да оно „делује народски, ослобађајуће, разарајуће, јер допушта да

се оскрнави правило“ (Еко, 1984: 49). Етјен Сурио још наглашава да „смијех има ослобађајући карактер. Смијех је чин и свједок ослобођења. Притисак неке евентуалне тјескобе одједном нестаје“ (Souriaux, 1961: 211). Поврх свега, смијехом се, кажу, постиже „ослобађање душе, бар на тренутак, од страве, те мутне свести о смрти“ (Marić, 1968: 20). Судећи по томе, изгледа да улога смијеха у материјалистички заснованим друштвима иде дотле да преузима и оно што неки научници виде као друштвену улогу религије.

Друга друштвена функција хумора веже се за квалитет комуникације. Шта то заправо значи? „То значи да се извесне идеје и комуникације најефикасније преносе на друге људе, ако се то комуницирање обавља у хумористичком облику. То долази из неколико разлога. Најпре, што је хумор у својој основи пријатан по афективној интонацији. Осим тога још и зато што се хумор одвија у повољној социјално-психолошкој атмосфери, те је на тај начин инспирација за пријем садржаја у хумористичкој форми изразитија него што би била иначе“ (Ilić, 1978: 257).

Треба узети у обзир да се „социјално-културни услови комуникације односе на симболе који се користе, на језик и на појмовни апарат, који остварују учесници, правила игре у улогама и становиштима, који они играју или заузимају“ (Коковић, 1997: 219). Некада је комуникација оптерећена сложеним појмовним апаратом који стоји као препрека разумијевању, нарочито када је та комуникација уређена одређеним правилима која круто дефинишу улоге. Хумор је у том случају изврсно оруђе за превазилажење тих баријера у комуникацији. Зато употреба хумора у настави, на примјер, може позитивно утицати на трансфер знања и комуникацију између наставника и ученика. Баш на том примјеру се јасно види како се ова функција хумора наслања на претходну, јер је ослобађање од напетости један од услова боље усредсређености на садржај саме комуникације. „За хумор је потребна слобода; а како се човјек може осјећати слободним у друштву, у коме сви пазе на сваку његову ријеч, на сваки покрет и гдје вребају сваки вањски знак неке његове скривите смјелије и отвореније мисли!“ (Pavletić, 1961: 342)

Хумор није ствар пуке реторике, јер то није увијек једноставан говор. Иронија је, између осталог, ту да хумор не постане исувише поједностављен. Зато код хумора морамо обратити пажњу да ли он у разноврсности својих конотација истовремено не представља израз незадовољства. Треба водити рачуна о томе како би се спријечили могући сукоби који би били стављени на терет комуникације.

У једној чувеној Аристотеловој реченици каже се да су људи политичка бића зато што поседују говор који им омогућава да усагласе исправно и неисправно, док

животиње поседују само глас којим изражавају само задовољство или бол. Али суштина проблема је сазнати ко је кадар да пресуди шта је говор одлуке а шта израз незадовољства. Једном речју, целокупна политичка активност је сукоб око одређења шта је говор, а шта крик, око оцртавања чулних граница помоћу којих се утврђује политичка способност (Ransijer, 2008: 7–8).

Постављањем хумора у овај контекст који нам нуди Рансијер [Ransijer], не само да долазимо до његовог сатиричног облика, већ и до наговјештаја још једне важне друштвене функције хумора.

Хумор је, између осталог, и детектор друштвених аномалија. Он се заједно са сатиром често користи као инструмент друштвене критике. Хумор заправо маркира спорна мјеста једног друштва, и пошто та спорна мјеста убада попут игле, хумор се заиста да разумјети као социјална акупунктура којом се друштво лијечи од одређених тегоба. Тако дјела Бранислава Нушића или Душана Ковачевића обилују хумором, али у својој суштини указују на озбиљне проблеме с којим се још увијек суочава наше друштво.

У будалином методу да, када хоће да се наруга недостацима друштва, сама себе чини смешном – да предочава глупости не би ли гледаоце уверила да су паметни како би их задобила као савезнике против глупости – садржана је читава једна филозофска школа. Не само метод, него и циљ бива одређен једним прастарим сазнањем филозофије: борбом против људске глупости. Ова наизглед безазлена, наизглед не баш хиперактуелна и – гледано из перспективе историје – прилично безнадежна занимација, вазда је изнова опасна, јер глупост је вазда реакционарна, а блесавост антихумана (Лауб 1999: 79–81).

Ова улога је тачка укрштања хумора и сатире, а да би се она остварила, неопходно је, како смо већ истакли, да у друштву постоји слобода. Зато, „хумор, као реагенс у неком имагинарном барометру, показује истодобно и степен Слободе, и количину Хуманости, и стање Истине. Хумор је прилично поуздан показивач климе духа у једној средини и хисторијској епохи“ (Pavlečić, 1961: 344). Али што се тиче саме сатире, ваља скренути пажњу и на њену другу страну:

Други смисао социјалности сатире. Он је у првом реду *квалитативног* типа. Према схватањима Богдана Поповића постоји најмање пет врста сатиричних проседа: 1. инвектива, 2. објективни поступак (без коментара аутора), 3. иронија, 4. хипербола и 5. наговештај, сугестија или инсинуација. У овом смислу инвектива је најмање социјална зато што она у најмањој мери, у поређењу са осталим набројаним поступцима, побуђује на активност читаоца (односно онога ко доживљава уметничко дело, када су у питању случајеви других уметности). Овај се поступак састоји у томе што аутор директно напада неку појаву у друштву, прекорним и жестоким речима, са сатиричном жаоком. Аутор при томе оставља врло мало простора за интелектуално, емоционално, естетску или неку другу врсту активности публике као социјалне категорије, те се стога према мом осећају, овај поступак може означити као најмање социјалан у већ поменутом смислу тј. у смислу квалитета

активности читалачке публике. Кроз инвективе, дакле, у највећој мери долази до изражаја субјективни став аутора према појави коју критикује (Ilić, 1978: 260).

Оптерећен свакодневним обавезама и сложеним начином живота, савремени човјек тражи у хумору забаву и разоноду, истина, често врло лаку. Како је забава сродна забораву, он кроз забаву коју му пружа хумор заборавља на животне тешкоће и хумор му, такорећи, дође као нека врста уточишта од свакодневнице. На другој страни, у другој крајности, смјештен је проблем слободног времена и досаде, па забавни карактер хумора бива уперен и против досаде. Међутим, у ери хедонистичке културе у којој живимо, забава је уз новац постала главно мјерило за готово све остале вриједности. Тако један од главних изазова са којим се сусреће хумор вршећи ову функцију, јесте опасност да се његова вриједност вулгаризује и потпуно сведе на забаву и разоноду.

Колико се већ пута рекло да је смијех гледалаца у позоришту утолико гласнији уколико је дворана пунија? Колико се већ пута примијетило, с друге стране, да су многи комични ефекти непреводљиви с једнога језика на други пошто су својствени навикама и схватањима једног нарочитог друштва? Али само зато што нису схватили важност те двоструке чињенице, људи су у смијешном видјели обичну занимљивост којом се дух забавља, а у самом смијеху једну чудновату, усамљену појаву, без икакве везе са осталом људском дјелатношћу (Bergson, 1958: 10).

Хумор и сатира су и средства социјализације. Свједоци смо да су духовити људи боље прихваћени и да се много брже и лакше уклапају у нове средине и нове заједнице. Разлог томе, између осталог, лежи у социјализаторској моћи хумора који очигледно зближава људе и врло је ефикасно средство против социјалне искључености.

У свом дјелу *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег вијека и ренесансе*, Михаил Батхин [Bahtin] даје социолошки врло интересантну експликацију карневалског погледа на свијет. И ево шта каже:

Нарочито важан значај за време карневала имало је укидање свих хијерархијских односа. За време службених празника, хијерархијске разлике су наглашено демонстриране: носила су се сва обележја звања, чина, заслуга и заузимало се место које је одговарало рангу. Празник је освештавао неједнакост. Насупрот томе, за време карневала сви су сматрани једнаким. Овде – на карневалском тргу – владао је посебан облик слободног, фамилијарног контакта међу људима, који су у обичном то јест ванкарневалском животу били раздвојени насавладљивим препрекама сталешког, имовног, службеног, породичног и старосног положаја. [...] Човек као да се поново рађао за нове, чисто људске односе. Отуђеност је привремено нестајала враћао себи и осећао се као човек међу људима. И та истинска човечност у односима није била само ствар фантазије или апстракција, већ се реално остваривала и доживљавала у живом, материјално-чулном контакту. Идеално-утопијско и реално, а привремено, стапали су се у том јединственом својеврсном карневалском односу према свету. (Bahtin, 1978: 17).

И за крај ове етапе, у књизи *Друго лице Византије*, Радивој Радић наводи запажање нашег истакнутог психијатра и психотерапеута, Љубомира Ерића, из његове књиге *Речник страха*: „На основу животне и психотерапијске праксе показало се да хумор има важну функцију у друштвеној интеракцији. Он снижава анксиозност и страх, и повећава блискост и смањује дистанцу међу људима” (Радић, 2014: 10).

УЛОГА САТИРЕ У ОБЛИКОВАЊУ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

Посебна врста социјализације је политичка социјализација, ток који прати процес транзиције политичке културе у неком друштву. Овдје ћемо покушати да пронађемо још једну друштвену функцију сатире. Пођимо овај пут од претпоставке да сатиричар вјерује да су људу у друштву већином заслијеђени, равнодушни, анестезирани обичајима, тупошћу и резигнацијом. Стога он жели да их натјера да виде истину, или бар онај дио истине који они игноришу (Highet, 2015: 19). Али поставља се питање, да ли је довољно да само виде истину? „Петер Биргер каже: ’Друштво, међутим, допушта критику само у оној мери у којој је загарантована њена релативна неефикасност. А то пружа аутономни статус уметности у грађанском друштву. Он уметности обезбеђује слободан простор за разматрање социјалних норми, али по цену релативне безутицајности (беспослединости)’“ (Петровић, 2005: 177). Сатира је, према томе, мач са двије оштрице, она може бити подстицај али и препрека на путу политичке социјализације. Питамо се зашто? Ево и одговора:

сатира делује по принципу катарзе и на саму уметничку публику. То практично значи да сатира поред мобилизаторске улоге и поред инспирисања публике да се бори против критикованих слабости, може често да се задржи само на нивоу теоријске критике. Како то каже Урцидил, сатира може понекад да служи широкој публици као средство самозадовољења, самоумирења и као нека врста тромог оправдања за неактивности у практичном и коначном исправљању недостатака. Као таква она нарочито може да одговара малограђанском друштвеном и културном менталитету. Тај менталитет је склон да иза сатире сакрива често свој сопствени кукавичлук и своје сопствено одсуство иницијативе. (Плић, 1978: 259).

Овај други ефекат сатире у политичкој социјализацији нам, нажалост, дјелује познато, највише из нашег искуства политичке транзиције. Стога, задатак сатире није само да *констатује неповољно стање*. Ако само констатује, она *остаје на пола пута*. Али не остаје тада само сатира на пола пута, на пола пута остаје и наша политичка социјализација. „Према томе је у принципу сасвим јасно да је свако истински прогресивно друштво, као целина, више заинтересовано за то да измени неповољно

стање него да га само констатује. Констатовање је, додуше, неопходно али недовољно. Тако схваћена сатира је свакако неопходни саставни део такозване *кризе раићења* сваког друштва“ (Pić, 1978: 259).

ЗАКЉУЧАК

Видјели смо да је у својој генези појам хумора доживио медицинске, психолошке, естетичке и друге интерпретације. Показало се да социолошки смисао хумора свакако не заслужује да остане на маргинама научног интересовања, нарочито не на нашем подручју.

Стара изрека, *смијех је најбољи лијек*, у овом раду је још једном потврдила своје рационално упориште. „У једној новинској анкети (*Борба*, 26. августа 1956.) хумор је назван 'насушном' потребом човјека. [...] Лијечник је том пригодом чак признао хумористима моћ профилактичког утјецаја на људско здравље, јер здравима освјежава дух, а болеснима помажу да не клону, да издрже и у најбезнаднијим ситуацијама. Ову хигијенску и здравствену вриједност хумора имали су вјеројатно у виду и средњовјековни владари држећи на својим дворовима будале за развеселавање гостију и властити ужитак у тренуцима, кад иначе не би имали разлога за смијање“ (Pavletić, 1961: 336).

На крају ћемо се присјетити и оне латинске мудрости, *Vis comica*, јер смијех односно хумор заиста има снагу да смањи напетости у друштвеним односима, да поспјеши комуникацију, прикаже дијагностику друштвених проблема и на специфичан начин сугерише њихово отклањање, испуни човјеково вријеме забавом и разонодом и поврх свега буде фактор социјализације и социјалне инклузије. И како то у животу обично бива, хумор и сатира критикују људе који заузимају више функција, а на крају се испостави да и они сами имају барем пет функција у друштву.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитријевић, Ђ. (1999. 20. мај). *Субверзивне делатности*. Београд: НИН 2525.
- Ђорђевић, Б. (2011. 28. јануар). *Увод у теорије смеха*. Београд: Вечерње новости, <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:316980-Uvod-u-teorije-smeha>. Преузето 02.09.2020.
- Еко, У. (2008). *Име руже*. Београд: Плато.
- Коковић, Д. (1997). *Пукотине културе*. Београд: Просвета.
- Лауб, Г. (1999). *Уметност смеха*. Београд: Дерета.
- Петровић, С. (2005). *Културологија*. Београд: Чигоја штампа: Лела.
- Радић, Р. (2014). *Друго лице Византије: Неколико споредних тема*. Београд: Еволута.

- Aristotel (2008). *O pesničkoj umetnosti*. Beograd: Dereta.
- Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Beograd: Nolit.
- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Beograd: Nolit.
- Bergson, A. (1958). *O smijehu: esej o značenju smiješnoga*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Eko, U. (1984). *Komično i pravilo*. Beograd: *Književna kritika* 3–4.
- Highet, G. (2015). *Anatomy of Satire*. Princeton University Press.
- Ilić, M. (1978). *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Marić, S. (1968). *Zapisi o smehu. Glasnici apokalipse*. Beograd: Nolit.
- Morreall, J. (1983). *Taking Laughter Seriously*. Albany, State University of New York Press.
- Pavlečić, V. (1961). *Kompenzatorsko djelovanje humora. У група аутора, Smijeh: uvod u naučnu studiju o smijehu, ljudskom fenomenu*. Zagreb: NIP.
- Perišić, I. (2010). *Uvod u teoriju smeha: Kratak pregled teorija smeha od Platona do Propa*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ransijer, Ž. (2008). *Politika književnosti*. Novi Sad: Adresa.
- Rečnik književnih termina (1986). Beograd: Nolit.
- Souriau, E. (1961). *Smijeh promatran sa estetskog stanovišta. У група аутора, Smijeh: uvod u naučnu studiju o smijehu, ljudskom fenomenu*. Zagreb: NIP.
- Ženet, Ž. (2002). *Da umreš od smeha. У Figure V*. Novi Sad: Svetovi.

Stanislav M. Tomić

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

Department of Sociology

SOCIO-CULTURAL FUNCTIONS OF HUMOR AND SATIRE

Summary

In the history of its development, the notion of humor has experienced medical, psychological, aesthetic and other interpretations. It turned out that the sociological sense of humor certainly does not deserve to remain on the margins of scientific interest, especially not in our area. Although in many ways both humor and satire are quite complex phenomena, in our experience of social reality their meaning is often, and sometimes very harshly, reduced. Usually humor stays within the confines of entertainment or leisure, although it is just one in a series of social functions it possesses.

The notion of humor seems to be a well-known thing, but it turns out that humor is not easy to define at all. Humor has been the subject of thought by numerous thinkers and theorists such as Plato, Aristotle, Thomas Hobbes, Immanuel Kant, Arthur Schopenhauer, Sigmund Freud, Henri Bergson, Michael Bakhtin, Gerard Genet, Umberto Eco and others. Based on their insights, theories about humor became evident, which in its own way confirms the complexity of its definition. The theory of superiority by which humor is linked to a sense of superiority and triumph is also mentioned. Then, the theory of venting in terms of relaxation and release from pressure, and the theory of incongruence, which sees humor as an intellectual, not just an emotional reaction, so thus humor is about contrast to rules and the system.

In this paper, emphasis is placed on the social functions of humor, within which their cultural aspect is recognized. Humor is presented as a phenomenon that reduces tension in social relations, then, as a factor that contributes to more efficient information transfer, a means of socialization and inclusion, and a detector of social anomalies and finally a subject of entertainment and leisure.

Humor is inversely proportional to the tension in social relations. In other words, the more humor in certain groups and communities, the less tension in mutual relations, and the more tension, the less humor. Much information is more efficiently conveyed through jokes, so humor also affects the quality of communication. Furthermore, where there is an atmosphere of humor, one can more easily integrate into the group, which means that humor has effects in terms of socialization and social inclusion.

Burdened by daily obligations and a complex way of life, modern man seeks entertainment in humor, and the truth to be told, often a very simple one. Because of the fun provided by humor, he forgets about life's difficulties, and humor, so to speak, comes to him as a kind of refuge from everyday life. On the other hand, at the other extreme, there is the problem of free time and boredom, so the entertaining character of humor is directed against boredom as well. However, in the era of hedonistic culture in which we live, entertainment along with money has become the main measurement for almost all other values. Thus, one of the main challenges that humor faces in performing this function, is the danger that its value would be vulgarized and completely reduced to fun and entertainment.

Also, we had the opportunity to notice that satire, by pointing out social and moral weaknesses, influences the shaping of political culture, but on the other hand it can be an incentive or an obstacle on the path of political socialization.

The ultimate goal of this paper is to establish a theoretical basis for some future research of specific humorous-satirical achievements, and such research should ultimately result in the development of sociological thinking in our culture.

Keywords: humor, satire, venting, communication, criticism, entertainment, socialization.

Војко Р. Жерајић*

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет

Катедра за Географију

ОСНОВНЕ ДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ОПШТИНЕ НЕВЕСИЊЕ

Општина Невесиње је смјештена у југоисточном дијелу Републике Српске, односно Босне и Херцеговине и припада природно географској цјелини Високе Херцеговине. Савремени друштвено-економски фактори довели су до великих демографских промјена у посљедњих неколико деценија на овом простору. Већина општина у Републици Српској се сусреће са негативним демографским трендовима у посљедње вријеме. Изузетак није ни општина Невесиње. Овај рад ће се базирати на истраживању демографских карактеристика општине Невесиње (кретање броја становника, густина насељености и број домаћинстава, природно кретање, миграције) и структура становништва према посљедњем попису становништва у Републици Српској из 2013. године.

Циљ истраживања је да се прикаже демографска слика општине Невесиње, а рад ће се у највећој мјери базирати на посљедњи попис становништва из 2013. године. Очекивани резултати треба да пруже увид у садашње демографско стање на простору ове општине.

Кључне ријечи: општина Невесиње, демографске промјене, демографске карактеристике, попис становништва.

УВОД

Један од основних и најочигледнијих показатеља развијености неког простора је демографска компонента. Развој становништва и његова квалитативна обиљежја као што су степен образовања и састав, немогуће је пратити одвојено. Бројни чиниоци утичу на стање и број(ност) неког становништва. Демографски фактори су релевантни за одређивање степена друштвено-економског развоја, било да се ради о граду, општини, регији или држави. Становништво је извор радне снаге, а радна снага одређује смјер и темпо развоја привреде. Због тога се проучавању становништва треба дати посебан значај, било да се ради о становништву на микро, мезо или макро нивоу.

Општина Невесиње је јасно диференцирана административна и политичко-територијална цјелина која припада источној Херцеговини, Републици Српској и Босни

* zerajicvojko24@gmail.com

и Херцеговини. Административно-управни центар општине је насеље Невесиње, чији је географски положај одређен координатама 43°15'31" сјеверне географске ширине и 18°06'48" источне географске дужине. Центар града налази се на 882 метра надморске висине (Авдаловић и сар., 2019). Општина је организована у 13 мјесних заједница са 57 насељених мјеста. Главни административни, економски, политички и културни центар општине је истоимено насељено мјесто Невесиње, смјештено у њеном западном дијелу.

Општина Невесиње има повољан географски положај, налазећи се источно од Мостара и јужно од Сарајева. Заузима површину од 887,11 km² (Просторни план општине Невесиње 2011–2031. године, 2014).

Квантитативне и квалитативне одлике популационих потенцијала овог краја детерминисане су дешавањима у политичкој, економској и социо-културној сфери од посљедње деценије XX вијека до данас. Ратни догађаји 1992–1995. године оставили су бројне посљедице на демографске токове и етнодемографску композицију преко повећане смртности и ратних губитака, појаве избјеглиштва и преразмјештаја становништва, смањења наталитета и урушавања привреде и друштва. У том периоду је дошло до цикличног понављања сличних трендова у демографским процесима као и у току Првог и Другог свјетског рата. На крају 20. вијека Невесиње постаје поново и имиграционо и емиграционо подручје, са избјегличким струјама претежно из Мостара и долине Неретве и из других праваца. Поново настају неповољни услови за природно обнављање, компензација недовољно ратне репродукције, што је на годишњем нивоу дјеловало на колебање у наталитету, морталитету и природном прираштају становништва (Авдаловић и сар., 2019).

Демографски развој општине Невесиње у посљедњих двадесетак година има неповољне тенденције које се огледају у томе да је морталитет већ дужи низ година већи него наталитет, тако да долази до природне депопулације већ поменуто општине. Такође, све више се интензивира процес старења становништва и све је неповољнији утицај емиграционих процеса.

КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА ОПШТИНЕ НЕВЕСИЊЕ (1948–2013)

Укупно кретање свјетског броја становника је детерминисано искључиво природном динамиком. Међутим, на промјену броја становника на нижим просторним нивоима посматрања као што су континенти, државе, регије и насеља, уз природно

кретање и миграције, остварују мањи или већи утицаји, који зависе од историјско-политичких и културно-цивилизацијских фактора те територијалних промјена. Промјена укупног броја становника, као поуздан индикатор укупног кретања становништва на неком простору, јасан је показатељ достигнутог нивоа демографских процеса, стања, односа и структура на том простору.

Како бисмо добили увид на који начин се кретао број становника у општини Невесиње до 2013. године, односно до посљедњег пописа становништва у Републици Српској, у овоме поглављу ћемо анализирати број становника по пописима од 1948. до 2013. године.

Табела 1. Број становника општине Невесиње за период 1948–2013.

Невесиње	
Година	Број становника
1948.	23.820
1953.	20.474
1961.	20.287
1971.	19.333
1981.	16.326
1991.	14.421
2013.	12.542

Извори – Савезни завод за статистику и евиденцију ФНРЈ И СФРЈ 1948–1991⁴²; Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС

Ако анализирамо Табелу 1 уочићемо да се број становника општине Невесиње константно смањује од 1948. године наовамо. Према попису становништва 1948. у ФНРЈ (Федеративна Народна Република Југославија), у општини Невесиње је 1948. године било 23.820 становника од чега је 1.615 живјело у граду. Пет година касније, 1953. тај број се смањио и износио је 20.474 лица (6.109 лица је живјело у граду), а 1961. је смањен на 20 287 (2.349 у граду).

Демографски развој становништва на територији Општине Невесиње разматран је у периоду 1961–1991. године. Тада су пописи вршени сваких 10 година. У првом периоду, односно од 1961–1971, број становника се смањио за 4,7% (954 ст.). У другом периоду (1971–1981. год.) број становника се такође смањио, и то са 19.333 на 16.326, односно за 16,9%. У слједећем посматраном периоду, број укупног становништва се и даље смањивао и то за 1.905 становника, односно за 11,7%.

⁴²Подаци за број становника у општини Невесиње у периоду 1948–1991, добијени су из пописа становништва 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године.

Посљедњи попис становништва у Републици Српској је проведен 2013. године. Према подацима Републичког завода за статистику РС, у општини Невесиње су пописана 12.542 лица. Ако се осврнемо и упоредимо податке из овога и пописа из 1991. године, уочићемо да је поново дошло до пада броја становника у овој општини. Другим ријечима, дошло је до депопулације као и у већини општина Републике Српске у томе периоду. Број становника општине Невесиње 2013. у односу на 1991. годину се смањио за 1.879 становника, односно за 15%.

Због распада Југославије, сложених унутардржавних и крупних административно-територијалних промјена, између два посљедња пописа су прошле 22 године. Послијератно стање је било један од главних фактора што се на попис чекало оволико дуго.

Густина насељености и број домаћинстава Невесиња по попису из 2013. Године

На основу степена концентрације становништва, простор Републике Српске условно се може подијелити на четири зоне густине насељености:

1. Зона изразито ријетке насељености (< 10 ст/км²),
2. Зона ријетке насељености (11–50 ст/км²),
3. Зона средње насељености (51–100 ст/км²),
4. Зона густе насељености (> 100 ст/км²) (Маринковић, Мајић, 2018).

Као што смо нагласили, у општини Невесиње су током посљедњег пописа становништва пописана укупно 12.542 лица (Републички завод за статистику РС). На основу ове подјеле, простор општине Невесиње спада у зону ријетке насељености, са 14 ст/км². То је још увијек далеко од републичког просјека. Примјера ради, густина насељености за територију Републике Српске износи 47,5 ст/км².

На територији општине Невесиње постоји укупно 57 насељених мјеста која су као таква дефинисана по Закону о територијалној организацији РС и службено се воде у државној статистици Републике Српске.

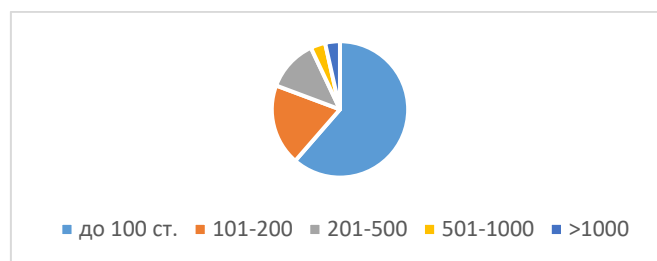
Табела 2. Насеља општине Невесиње по величини према попису из 2013. године

Величина насеља	2013			
	Број насеља	%	Број стан.	%
до 100 ст.	35	61,4	1 329	10,6
101–200	11	19,3	1 548	12,4

201–500	7	12,3	2 407	19,2
501–1000	2	3,5	1 257	10,0
➤ 1001	2	3,5	6 001	47,8

Извор - Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бања Лука, 2017.

Анализирајући Табелу 2 можемо закључити да су доминантна насеља до 100 становника. Од укупног броја насеља, њих је 61,4%, али у њима живи само 10,6% становништва цјелокупне општине Невесиње. Најзаступљенија насеља поред њих су она са бројем становника 200–500, са удјелом популације од 19,3%, док је најмање насеља у категорији 501–1.000 и преко 1.001 становника. Таквих насеља има по два у наведеним категоријама. Међутим, у та четири насеља живи око 58% становништва општине Невесиње.

Графикон 1. Насеља општине Невесиње по величини према попису из 2013. године

Једина два насеља у којима живи преко 1.000 становника су сеоско насеље Миљевац и градско насеље Невесиње. У Миљевцу живи 1.001 становник, а у Невесињу 5.000 становника.

Насеље Невесиње је уједно и пол концентрације становништва и економских активности у општини, под чијим се директним и индиректним утицајима врши демографски, функционални, социоекономски и физиономски преображај околних насеља. Сва остала насеља у општини су сеоског типа.

Табела 3. Домаћинства општине Невесиње према броју чланова 2013. године

Општина	Укупно	1	2	3	4	5	6	7	8+
Невесиње	3 985	730	901	659	772	465	298	99	61

Извор – Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2017.

Из Табеле 3 видимо да су у Невесињу најбројнија домаћинства са два члана. Проценат двочланих домаћинстава у Невесињу је 22,6%. Одмах иза њих слиједе самачка домаћинства, док је најмање домаћинстава са 8 и више чланова. Просјечан број чланова домаћинства у општини је 3,25. У Невесињу постоји 3.985 домаћинстава. Проценат руралног становништва износи 60%, а урбаног 40%.

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ НЕВЕСИЊЕ

Под природним кретањем становништва подразумевају се промјене броја становника изазване биолошким процесима рађања и умирања. Чине га три компоненте: наталитет (број рођених у одређеној популацији у одређеном времену), морталитет (број умрлих у одређеној популацији у одређеном времену) и природни прираштај (разлика између наталитета и морталитета становништва на одређеној територији у датом временском периоду). Незабиљежени раст становништва у прошлом и овом вијеку је последица опадања смртности, односно морталитета (Ђурђев, 2001).

Општина Невесиње се суочава са комплексним демографским проблемима који се огледају, већ дужи низ година, у константном смањењу стопе рађања и негативном природном прираштају, процесима депопулације, нестајањем села и старењем становништва. Један од највећих проблема демографског развоја ове општине, свакако јесте смањење природног прираштаја, односно недовољно рађање.

Табела 4. Промјене у природном кретању становништва Невесиња у периоду 1997–2017. године

Невесиње			
Година	Рођени	Умрли	Пр. прираштај
1997	169	103	66
1998	196	153	43
1999	158	122	36
2000	145	133	12
2001	153	170	-17
2002	149	156	-7
2003	149	164	-15
2004	127	164	-37
2005	136	147	-11
2006	131	144	-13
2007	131	167	-36
2008	127	137	-10
2009	117	173	-56
2010	115	184	-69
2011	102	166	-64
2012	90	193	-103
2013	110	151	-41
2014	87	177	-90
2015	77	182	-106
2016	76	146	-70
2017	81	180	-99

Извор – Демографска статистика 5, 10, 14, 18. и 20. Статистички билтен, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2002, 2007, 2011, 2015, 2017.

Анализирајући Табелу 4 уочавамо да је већ дуги низ година природни прираштај у општини Невесиње негативан. Стопе наталитета се смањују а стопе морталитета повећавају, што представља негативан демографски тренд.

У послеријатном периоду вриједности природног прираштаја константно опадају, а од 2001. године мијењају предзнак, тако да су од позитивних вриједности постале изразито негативне. Овакво стање природног прираштаја није на задовољавајућем нивоу, јер долази до смањења удјела младе популације у укупном становништву, која би у даљој будућности чинила радни контингент и била носилац даљег развоја општине.

Компоненте природног кретања становништва општине Невесиње указују на негативне тенденције у виду смањења наталитета и повећања стопе смртности. Као резултат тога, у поменутој општини долази до процеса природне депопулације која је праћена константно негативним природним прираштајем и смањењем укупног броја становника.

Поремећаји виталних структура становништва општине Невесиње су последица дугогодишњег дјеловања различитих социо-економских, биолошких, психолошких и друштвено-политичких фактора. Зато се ова општина може окарактерисати као нисконаталитетно подручје.

МИГРАЦИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ НЕВЕСИЊЕ

Број становника у Републици Српској је у 2013. години знатно мањи у односу на 1991. годину, што је свакако последица интензивног расељавања становништва, процеса избјеглиштва, емиграције у иностранство, ратног морталитета и пада стопе природног прираштаја (Маринковић, 2014). Процес избјеглиштва и повратак избјеглог и расељеног становништва после 1991. године у читавој Републици Српској довео је до промјена у природном кретању становништва и битно измијенио просторни размјештај становништва у односу на ранија историјска раздобља (Пашалић и други, 2006). Регионални распоред избјеглог и расељеног становништва веома је битна компонента укупног демографског развоја читавог простора Републике Српске. Кретање избјеглог и расељеног становништва на простору Републике Српске

карактерисао је неравномјеран размјештај, а било је усмјерено у ратом незахваћене крајеве и етнички хомогене регије (Маринковић, 2005).

Историјски посматрано ово подручје је одувјек било миграционо. До деведесетих година прошлог вијека су биле карактеристичне тзв. интерне миграције село–град, условљене углавном индустријализацијом и прихватањем урбаног начина живота. У посљедње вријеме најчешће су миграције везане за одлазак омладине на школовање и у мањем обиму за тражењем посла.

Не постоји евиденција о броју грађана који живе у иностранству, нити о њиховој полној, доброј и образовној структури. Ипак, познато је да већина њих живи у Србији, Црној Гори, Њемачкој и Канади (Стратегија развоја општине Невесиње 2014–2023. године, 2013).

Табела 5. Број одсељених, досељених лица и миграциони салдо општине Невесиње у периоду 2007–2017.

Невесиње			
Година	Број досељених	Број одсељених	Миграциони салдо
2007	236	175	61
2008	169	164	5
2009	174	161	13
2010	151	179	-28
2011	116	120	-4
2012	119	171	-52
2013	92	127	-35
2014	88	151	-63
2015	63	79	-16
2016	80	112	-32
2017	53	99	-46

Извор - Демографска статистика 15. и 20. Статистички билтен, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2012. и 2017.

Анализирајући миграциони салдо општине Невесиње из Табеле 5 у периоду 2007–2017, можемо закључити да је у прве три године посматраног периода он био позитиван, тј. од 2007–2010. године. Од 2010. до 2017. миграциони салдо је негативан, односно број одсељених лица има превагу над бројем досељених лица. Ако узмемо у разматрање временски период 2011–2017. године, уочићемо да се број становника општине Невесиње, просјечно годишње смањи приближно за 35 становника.

Од укупног броја становника у општини Невесиње, њих 35,5% (4.459) од рођења живи у овом мјесту, док већи број чине они који су се доселили. Њих је 64,5% или 8.083

становника. Већину тих досељеника чине особе из Босне и Херцеговине (Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године).

СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ НЕВЕСИЊЕ ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 2013. ГОДИНЕ

У разматрању кретања становништва значајну улогу игра познавање структура становништва. Становништво се разликује по многим обиљежјима: полу, старости, образовању, етничкој припадности, вјери, економској активности, запослености, дјелатности и брачности. Анализа структура становништва у највећем обиму се односи на квалитативна обиљежја и има одраз на укупно кретање становништва (Ђурђевић, Арсеновић и Маринковић, 2016).

Полно-старосна структура становништва

Структура становништва према старости подразумијева подјелу укупног становништва у попису на једногодишње и петогодишње старосне групе. У зависности од потреба истраживања, може се вршити груписање у одређене контингенте становништва (Wertheimer Baletić, 1999). Старосна структура у ужем смислу подразумијева подјелу становништва на три контингента: младо (0–14 година), зрело (15–65 година) и старо (65+ година). Однос ова три контингента највише је условљен нормама рађања (фертилитетом), трендовима у морталитету и обимом миграција.

На састав становништва према старости утичу разни фактори, међу којима се посебно истиче природно кретање становништва, односно наталитет и морталитет, затим миграције и неки вањски фактори као што су ратови, природне катастрофе, епидемије, кризе и сл. (Нејашмић, 2005).

Полна структура становништва у одређеном моменту, нпр. у вријеме пописа становништва, непосредно зависи од удјела дјечака и дјевојчица у укупном броју живорођене дјеце, затим од нивоа смртности према полу, као и од структуре миграната према полу. И то не само тренутних, тј. у години посматрања, већ у стогодишњем, па и у дужем периоду. Уједно, врло је битна и наслеђена полна структура становништва (Пенев, 2015).

У друштвима са израженим обимом просторне покретљивости, миграциона компонента има велики утицај на диференцијацију становништва према полу. Поред

овога, на формирање полно-старосне структуре на одређеном подручју, значајни су и други фактори, а прије свега друштвено-економске прилике, културолошко наслеђе, ратни сукоби и остало. На другој страни, у популацијама без утицаја миграција, односно тзв. затвореним, полна структура је директно условљена природом покретљивошћу становништва на датом простору.

Табела 6. *Полно-старосна структура становништва општине Невесиње према попису из 2013. године*

Невесиње			
Старост	М	Ж	Укупно
0–4	292	257	549
5–9	329	318	647
10–14	326	346	672
15–19	385	384	769
20–24	333	298	631
25–29	374	333	707
30–34	387	343	730
35–39	499	362	861
40–44	442	387	829
45–49	481	401	882
50–54	512	427	939
55–59	490	447	937
60–64	428	486	914
65–69	241	370	611
70–74	273	402	675
75–79	233	367	600
80–84	148	216	364
85+	63	162	225
Укупно	6 236	6 306	12 542

Извор - Попис становништва, домаћинастава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бања Лука, 2017.

Из Табеле 6 уочавамо да је удио мушког и женског становништва у општини Невесиње приближно исти. Особа мушког пола има 6.236, односно 49,7% док је особа женског пола 6.306, односно 50,3%. Однос мушке и женске популације прати републички ниво, гдје је такође већи удио женске популације (598.530 или 51,1% жена наспрам 571.812 или 48,9% мушкараца).

Удио младог становништва у укупном становништву општине Невесиње износи 14,9% или 1.869 становника. Највише становника општине Невесиње припада старосном контингенту од 15–65 година, тј. зрелом становништву, са укупним бројем од 8.199 или 65,4%. Број особа старијих од 65 година је 2.475 или 19,7%. Такође, битно је нагласити да је просјечна старост у Невесињу 42,7 година, и становништво поменуте општине је

старије за годину у односу на становништво Републике Српске, чији је просјек 41,7 година.

Када упоредимо ове податке са подацима из 1991. године, уочићемо разлике. Удио становништва у старосним контингентима се промијенио и то:

- удио младог становништва 1991. године у општини Невесиње је износио 35,5% (7.199 ст.) наспрам 14,9% (1.869 ст.) 2013. године;
- удио зрелог становништва је повећан 2013. у односу на 1991. годину (65,4% – 8.199 наспрам 57,4% – 11.635 ст.), и
- удио становништва преко 65 година је повећан, 1991. године је износио 7,1% (1.442 ст.), а по посљедњем попису 19,7%, односно 2.475 грађана (Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991. године, *Становништво по насељеним мјестима*, Федерални завод за статистику, Сарајево, 1998).

Економска структура

Економска структура проучава становништво према економским карактеристикама: активности, дјелатности, занимању, положају у занимању, изворима прихода, према поријеклу власништва и величини посједа. Савремена социо-економска структура укупног становништва зависи од структуре активног становништва, али и од односа који се формирају у породицама и домаћинствима између активних и издржаваних лица (Ђурђевић, Арсенић и Маринковић, 2016).

У термиолошком смислу важно је истаћи појам радног контингента који обухвата становништво старости од 15 до 64 године. Радна снага представља економски активно становништво оба пола, који чине понуду радне снаге расположиве за производњу економских добара и услуга (Wertheimer Baletić, 1999). Радни контингент је демографски потенцијална основа и физиолошки оквир за формирање радне снаге.

Табела 7. Радно способно становништво општине Невесиње према статусу у активности и полу, Попис 2013.

Територија	Пол	Радно способно ст.	Радна снага		Економски неактивни
			Запослени	Незапослени	
Невесиње	У	4 421	2 708	1 713	6 253
	М	2 697	1 740	957	2 592
	Ж	1 724	968	756	3 661

Извор – Попис становништва, домаћинастава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2017.

Из Табеле 7. видимо да општина Невесиње има 10.674 радно способна становника, односно 85,1% од укупног броја становника. Од тога броја, већина становника је економски неактивна 6.253 (58,6%), док је активних 4.421 (41,4%). Све ово наведено утиче на погоршање економских и привредних услова у општини Невесиње.

Табела 8. Запослени по полу у општини Невесиње у периоду 2013–2017.

Територија	Година	2013	2014	2015	2016	2017
Невесиње	Пол	1 607	1 559	1 515	1 537	1 669
	Мушки	860	814	820	811	848
	Женски	747	745	695	726	821

Извор – Статистички билтен (Плате, запоселност и незапосленост, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2018)

На основу података из Табеле 8 можемо закључити да је број запослених по полу у општини Невесиње опадао у периоду 2013–2015. Године 2013. било је запослено 1.607 лица, од којих је 860 мушкараца и 747 жена. Сљедеће године се број запослених мушкараца смањио за 46, док је број запослених жена скоро остао исти.

У периоду последње двије године посматраног периода, дошло је до повећања запослених по полу у општини Невесиње. Број запослених мушкараца и жена се током 2017. повећао у односу на претходне године.

Образовна структура

Изучавање структуре образованости битно је због увида у подизање нивоа образованости као и увида у школску спрему становништва. За образовну структуру становништва најбитнија су два обиљежја: писменост и школска спрема становништва (Нејашмић, 2005).

Табела 9. Становништво Невесиња старо 10 и више година према писмености и полу

Територија	Пол	Укупно	Неписмено	Проценат неписмених	Без одговора
Невесиње	Укупно	11.346	305	2,69	95
	М	5.615	32	0,57	40
	Ж	5.731	273	4,76	55

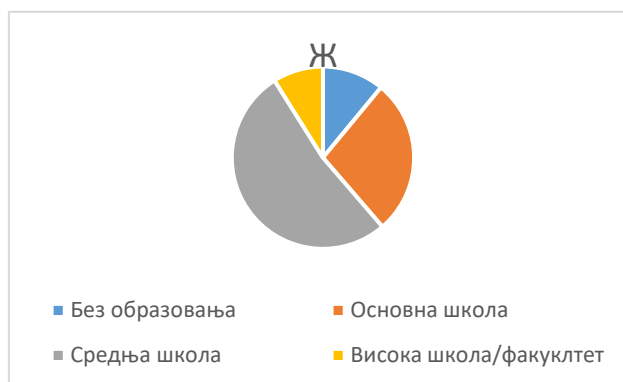
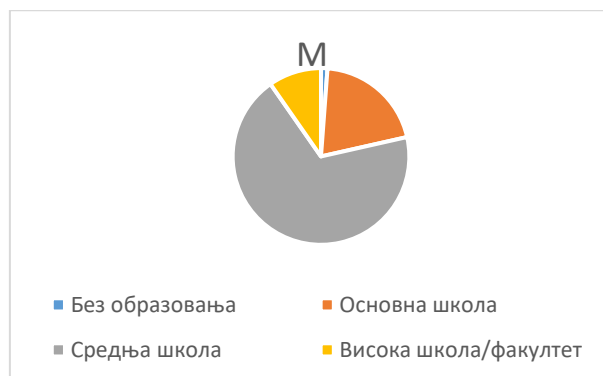
Извор – Попис становништва, домаћинастава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2017

Анализирајући Табелу 9 видимо да је проценат неписмених у општини Невесиње 2,69%. Неписмених особа женског пола је 8 и по пута више него особа мушког пола. Оваква структура је последица ниског нивоа образовања жена у старијим старосним групама, поготово становништва рођеног прије Другог свјетског рата.

Табела 10. Становништво општине Невесиње старо 15 и више година према завршеној школи и полу, Попис 2013.

Невесиње					
Пол	Укупно	Без образовања	Основна школа	Средња школа	Висока школа/факултет
У	10.674	545	2.193	5.592	856
М	5.289	56	961	3.261	459
Ж	5.385	489	1.232	2.331	397

Извор – Попис становништва, домаћинастава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2017.

Графикони 2 и 3. Становништво општине Невесиње старо 15 и више година према завршеној школи и полу

Из приложене Табеле 10 и Графикона 2 и 3 закључујемо да највећи број становника општине Невесиње који су старости преко 15 година, има завршену средњу школу. Средњошколско образовање имају 5.592 грађана, односно 52,4%. Основну школу су завршила 2.183 грађанина (20,5%), док осталих приближно 27%, отпада на оне без икаквог образовања, непотпуног основног образовања, као и на факултетски образоване грађане.

Национална/етничка структура

Карактеристике етничке структуре становништва могу се анализирати на основу статистичких извора који се заснивају на међународно прихваћеним појмовима као што су народ, народност, националност и нација (Грчић, 1989).

Табела 11. Становништво општине Невесиње према етничкој/националној припадности 1991. и 2013.

Невесиње								
Година	Укупн о	Бошња ци	Хрвати	Срби	Остал и	Не изјашња ва се	Непозн ато	Југосло вени
У (1991)	14.448	3.313	210	10.711	91	-	-	123
У (2013)	12.542	508	27	11.964	18	18	7	-

Извори – Попис становништва, домаћинастава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2017; Федерални завод за статистику, Попис становништва 1991.

Анализа Табеле 11 упућује на закључак да су према попису становништва из 2013. године Срби већинско становништво у општини Невесиње. Њих има 11.964 или 95,4%, док преосталих 4,6% отпада на Бошњаке, Хрвате и остале. Укупно се 18 лица не изјашњава, док је национална припадност 7 становника непозната.

Ако упоредимо националну структуру становништва општине Невесиње из 2013. године са 1991. годином, уочићемо разлике. Процентуално се број Срба повећао са 74% (1991) на 95%, 2013. године. У истом временском периоду број Бошњака и Хрвата се драстично смањило.

Брачна структура

Према основним одредбама породичног закона Републике Српске, брак је законом уређена заједница живота жене и мушкарца. Брачна зрелост наступа када партнери напуне 18 година живота, али из оправданих разлога суд може дозволити закључење брака малолетнику старијем од 16 година, ако утврди да је то лице тјелесно и ментално способно за вршење права и дужности које подразумејева брак или произилазе из њега. Подаци о склопљеним браковима публикују се на основу мјеста пребивалишта младожење, док се статистика развода прати преко посљедњег заједничког мјеста пребивалишта.

На основу брачног статуса, становништво изнад 15 година старости разврстава се у четири категорије: никад ожењен/никад удата, ожењен/удата, разведен/разведена, удовац/удовица (Маринковић и Мајић, 2018).

Табела 12. Становништво Невесиња старо 15 и више година према законском брачном стању и полу, Попис 2013.

Невесиње					
По л	Укупн о	Никад ожењен/удат а	Ожењен/удат а	Разведен/разведен а	Удовац/удовиц а
У	10.674	3.318	5.863	119	1.374
М	5.289	2.050	2.946	61	232

Ж	5.385	1.268	2.917	58	1.142
---	-------	-------	-------	----	-------

Извор - Попис становништва, домаћинастава и станова у Републици Српској 2013. године, Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2017.

Подаци из Табеле 12 указују на то да је брачна структура становништва општине Невесиње веома неповољна. То се прије свега огледа у чињеници да скоро трећина становништва није ожењена или удата, и по тој категорији је ова општина изнад републичког просјека. У Републици Српској је 26,8% становништва које никад није ступило у брачну заједницу.

ЗАКЉУЧАК

Анализирајући демографске карактеристике општине Невесиње, кроз кретање броја становника, природно кретање, миграције и основне структуре становништва, долазимо да закључка да су се у овој општини десиле озбиљне промјене. Анализа броја становника од 1948. до 2013. године је показала да се број становника вишеструко смањио. У том периоду поменута општина је изгубила преко 10.000 становника, или приближно 46% становништва.

Велики проблем представља и негативан природни прираштај, који се огледа у томе да је већ дуги низ година већи број умрлих од броја рођених лица. Поремећај биолошких структура и демографско старење су основне детерминанте повећања стопе смртности становништва ове општине. Такође, све се више интензивира процес одсељавања са овога простора. Све ово указује на то да се општина Невесиње суочава са комплексним демографским проблемима, који ће бити велики проблем у будућности, уколико се не дјелује превентивно на њих.

Да би се поправила тренутна ситуација, поједини органи, прије свега локални, морају предузети низ мјера. Једна од најважнијих треба да се заснива на стимулисању, односно повећању наталитета, јер је уједно становништво један од главних фактора и носилаца развоја простора.

За просперитет општине Невесиње је потребна координација већег броја субјеката који ће предузети различите мјере а све то у циљу поправљања демографске слике овога простора и стварању бољих услова за живот. Главни циљ локалних органа би требало да биде усмјерен на задржавање младог и успјешног становништва на овом простору. Улагањем у поједине области као што су, прије свега, сточарство, земљорадња и шумарство, могао би се спријечити одлазак становништва. Све то би имало позитивно дејство на повећање броја становника и развој овога простора.

ЛИТЕРАТУРА

- Авдаловић, М., Буха, Р., Бјелица Б., Голијанин, М., Граховац, Д., Гулић, М. и сарадници (2019). *НЕВЕСИЊЕ, монографија*. Општина Невесиње, Удружење Невесињаца у Београду.
- Грчић, М. (1989). *Општа политичка географија*. Београд: Географски факултет.
- Ђурђевић, Б. (2001). *Основне технике у демографији*. Београд: Друштво демографа Југославије.
- Ђурђевић, Б., Арсенић, Д. и Маринковић, Д. (2016). *Географија становништва*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – ПМФ Департман за географију, туризам и хотелијерство и Универзитет у Бањалуци – ПМФ.
- Маринковић, Д. (2005). *Демографски проблеми процеса избеглиштва у Републици Српској: научна монографија*. Бањалука: Географско друштво Републике Српске.
- Маринковић, Д. (2014). *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске*. Бањалука: Универзитет у Бањалуци, Природно-математички факултет.
- Маринковић, Д. и Мајић А. (2018). *Становништво Републике Српске*. Бањалука: Природно-математички факултет.
- Нејашмић, И. (2005). *Демогеографија: становништво у просторним односима и процесима*, Загреб: Школска књига.
- Општина Невесиње. (2013). *Стратегија развоја општине Невесиње 2014–2023. године*. Невесиње: Аутор.
- Општина Невесиње. (2014). *Просторни план општине Невесиње 2011–2031. године*. Невесиње: Аутор.
- Пашалић, С., Маријанац, З., Ђурђевић, Б., Маринковић, Д., Живковић, М., и Вуковић, Ј. (2006). *Демографски развој и популациона политика Републике Српске*. Бијељина: Младост.
- Пенев, Г. (2015). Структура становништа према полу и старости. У В. Никитовић (ур.), *Популација Србије почетком 21. века*. (130–165). Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику РС. (2002, 2007, 2011, 2012, 2015, 2017). *Демографска статистика 5, 10, 14, 15, 18. и 20. Статистички билтен*. Бањалука: Аутор.
- Републички завод за статистику РС. (2017). *Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године*. Бањалука: Аутор.
- Републички завод за статистику РС. (2018). *Статистички билтен – Плате, запосленост и незапосленост*. Бањалука: Аутор.
- Савезни завод за статистику и евиденцију ФНРЈ и СФРЈ (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991). *Попис становништва*: Аутор.
- Федерални завод за статистику. (1998). *Попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 1991. године, Становништво по насељеним мјестима*. Сарајево: Аутор.

Wertheimer Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MaTe.

Vojko R. Žerajić

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

Department of Geography

Student of master studies

BASIC DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPALITY OF NEVESINJE

Summary

In the work are considered the demographic characteristics of the municipality of Nevesinje from 1948 to 2013, including population density and number of households, migration characteristics and population structure (gender-age, economic, educational, national / ethnic and marital) according to the census from 2013 in Republic of Srpska. Based on presented in this work, we can conclude that this municipality will face many challenges in the future, when it comes to the survival of the population in this area. Because of that, it will be needed interaction of large number, primarily of local authorities, aimed at improving and stopping the current, mostly negative demographic processes in municipality of Nevesinje. The times to come will not be easy at all, when we talk about the population of this area. Demographic problems are one of the most current on our planet. While in the territories of some countries there is a demographic explosion, in others there is stagnation and a decline in population. It is precisely these problems that need special attention, whether they are at the local, regional or global level.

In order to improve the demographic situation in the researched area, it is necessary to define the goals of demographic development and population policy measures. In the budget of municipality of Nevesinje should be planned larger allocations for the implementation of these measures, which would primarily contribute to the increase in the birth rate. Priority should be the payments child allowance for each child, regardless of birth order or financial situation families. In that way, the family would be preserved. In addition to this, it is also important the population education, which would raise the level of awareness of the population about reproductive health and family planning. It is also necessary to increase investments in the economic development of this municipality.

This work is just one in a series of works dealing with the topic of population in Bosnia and Herzegovina. Its importance will be manifested through the availability to all who are interested in demography in general, and especially in the demography of the municipality of Nevesinje, as well as the whole of eastern Herzegovina.

Key words: the municipality of Nevesinje, demographic changes, demographic characteristics, census.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ	5
Slobodan Dabić	6
A LIFE BETWEEN TWO CONFLICTED WORLDS IN <i>UNACCUSTOMED EARTH</i>	6
Вања Работа	21
ESCAPING REALITY IN KEROUAC'S ON THE ROAD	16
Vesna Mastilo	22
MIT O TRISTANU I IZOLDI U POEZIJI METJUA ARNOLDA	22
Душан Пејић	35
ТИПОВИ ГОВОРА И ВРСТЕ ПРИПОВЈЕДАЧА У НОВЕЛИ <i>БЕЗ КРИВИЦЕ КРИВА</i> ЗВОНИМИРА ШУБИЋА	35
Сњежана Станковић	49
ТОПОАНАЛИЗА СНА У РОМАНУ <i>ВЕЧЕ КОД КЛЕР</i> ГАЈТА ГАЗДАНОВА	49
ИСТОРИЈА, ПЕДАГОГИЈА	67
Димитрије Трифковић	68
МИТРАИЗАМ НА ПОДРУЧЈУ КОЊИЦА	68
Лазар Шкобо	81
УЧЕШЋЕ КАТОЛИЧКОГ КЛЕРА У УСТАШКИМ ЗЛОЧИНИМА ГЕНОЦИДА НАД СРБИМА У БИХ	81
Биљана Беатовић	91
САВЈЕТОДАВНИ ВАСПИТНИ РАД, ПОЈАМ И ВРСТЕ	91
ПСИХОЛОГИЈА	105
Jelena Marković	106
RELACIJE KOMPONENTI NEUROTSKOG PERFEKCIONIZMA SA RADOHOLIZMOM	106
Sanja Lakić	121
ANALIZA RELACIJA IZMEĐU DIMENZIJA PSIHOПАТИЈЕ I VRIJEDNOSNIH ORIЈENTACIЈA	121
Vesna Stanišić	130
POVEZANOST PARTNERSKE AFEKTIVNE VEZANOSTI I SELF-KONCEPTA	130

Младен Васић	144
РЕЛАЦИЈЕ ПЕРФЕКЦИОНИЗМА И ДЕПРЕСИВНОСТИ СА ЗАДОВОЉСТВОМ ЖИВОТОМ СТУДЕНАТА	144
Татјана Чавић	159
ИСПИТИВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗБЈЕГАВАЊА ОПАСНОСТИ И АПСОРПЦИЈЕСА СТАВОМ О ПОШТОВАЊУ ДРУШТВЕНИХ НОРМИ	159
ФИЛОЗОФИЈА, ГЕОГРАФИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, КОМУНИКОЛОГИЈА	172
Станислав Томић	173
СОЦИО-КУЛТУРНЕ ФУНКЦИЈЕ ХУМОРА И САТИРЕ	173
Војко Жерајић	187
ОСНОВНЕ ДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ОПШТИНЕ НЕВЕСИЊЕ	187

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

81(082)(0.034.4)
82(082)(0.034.4)
94(082)(0.034.4)
37(082)(0.034.4)
159.9(082)(0.034.4)
1(082)(0.034.4)
91(082)(0.034.4)
316(082)(0.034.4)

СТУДЕНТСКА конференција (7 ; 2021 ; Пале)

Зборник радова са студентске конференције [Електронски извор] / Седма студентска конференција (одржана 4. 12. 2021. године) ; [главни и одговорни уредник Јелена Марковић]. - Онлајн изд. - Ел. зборник. - Источно Сарајево - Пале : Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2022

Систематски захтјеви: нису наведени. - Начин приступа (URL): <https://ff.ues.rs.ba/studentska-konferencija/>. - Насл. са насл. екрана. - Ел. публикација у ПДФ формату опсега 203 стр. - Радови на срп. и енгл. језику. - Тир. и лат. - Опис извора дана 17.09.2022. - Библиографија уз све радове. - Summaries.

ISBN 978-99976-45-23-4

COBISS.RS-ID 136736001